

319489

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

10/2000

+Spec. issue

J.

2000 • 1

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata
2000/1
10. évfolyam

Szerkesztőbizottság

Angelusz Róbert, Bertalan László, Csákó Mihály, Cseh-Szombathy László, Csepeli György, Ferge Zsuzsa, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kemény István, Kolosi Tamás, Laky Teréz, Lengyel György (elnök), Loşonczi Ágnes, Márkus Mária, Némedi Dénes, Szelényi Iván, Vaskovics László

Szerkesztőség

Feleky Gábor, Heleszta Éva (szerkesztőségi titkár), Kovách Imre, Saád József, Szántó Zoltán, Tamás Pál, Tardos Róbert (főszerkesztő)

Szakértői Testület

Böröcz József, Csizmady Adrienne, Füstös László, Janky Béla, Kuczi Tibor, Mészáros József, Moksony Ferenc, Róbert Péter, Róna-Tas Ákos, Rozgonyi Tamás, Rudas Tamás, Sik Endre, Simonyi Ágnes, Somlai Péter, Szalai Júlia, Szirmai Viktória, Tamás Pál, Tóth István János

~~2000~~
+ Soc. me
10/2000

Tartalom

TANULMÁNYOK

- Gál Róbert Iván: Puha költségvetési korlát, a szerződések kezelése
és a notórius megbízhatatlanság 3
- Simonyi Ágnes: Versenyképesség jóléti rendszer és közjavak révén 24

MŰHELY

- Devi Sacchetto: A divat szereplői: olasz cégek Magyarországon 36
- Csákó Mihály–Berényi Eszter–Bognár Éva–Tomay Kyra:
Politikai szocializáció Magyarországon a kilencvenes években 50
- Szabó Laura: Egyedül vagy közösen?
Két Hargita megyei község gazdálkodási formáinak
összehasonlító elemzése 69

TÁJÉKOZÓDÁS 88

- Schleicher Nóra: „Is Rational Choice Theory a Rational Choice of Theory?” 90
- Vicsek Lilla: A racionális döntések szociológiai elmélete és kritikája 103
- Cserne Péter: Gary Stanley Becker, a preferenciák
és a közgazdaságtan imperializmusa 113
- Czobor Zsuzsa: Társadalmi mechanizmusok és szociológiaelmélet
Peter Hedström–Richard Swedberg (eds.) 1998.
Társadalomelmélet analitikus megközelítésben..... 128
- Janky Béla: A racionális döntések szociológiai elmélete és a mérés problémája
Szelektív áttekintés 139

VITA

- Huoranszki Ferenc: Döntésemélet és erkölcsi normák II.
(Válasz Ambrus-Lakatos Loránd kritikájára) 156

KÖNYVEK

- Dupcsik Csaba: Valami elkezdődött
Felkai Gábor–Haskó Katalin–Molnár Attila Károly–Némedi Dénes
–Pál Eszter–Somlai Péter: *A szociológia kialakulása. Tanulmányok.*
(Szerkesztette: Felkai Gábor. Új Mandátum, 1999.) 165
- Nagy Réka: Nacionalizmus vagy demokratizmus? 173
- Csejtej Mária–Szabó Iván: Szervezeti kultúra és kommunikáció 176

ABSTRACTS 180

A folyóirat megjelenését
az OTKA és az MTA támogatja.

Olvasószerkesztő: Landauer Attila
Technikai szerkesztő, számítógépes szövegszerkesztés: Bujdosó Ferencné

A szerkesztőség címe: 1014 Budapest, Országház u. 30.
(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)

Tel.: 224-6747

Fax: 227-6745

e-mail: mszt@mtapti.hu

ISSN 1216-2051

Gál Róbert Iván

PUHA KÖLTSÉGVETÉSI KORLÁT, A SZERZŐDÉSEK KEZELÉSE ÉS A NOTÓRIUS MEGBÍZHATATLANSÁG¹

1. Bevezetés

A szerződések elengedhetetlenek az átfogó munkamegosztáson alapuló társadalom harmonikus működéséhez. A szerződéskötés azonban nem egyszerű feladat. Először is, a szerződések gyakran szekvenciális természetűek, azaz, az egyik fél teljesítése időben megelőzi a másikat. Ez sokszor hátrányos annak, aki elsőként kénytelen teljesíteni. Másodszor pedig, az információ a felek között általában aszimmetrikusan oszlik meg. A szerződésekkel foglalkozó közgazdasági elméletek ezért elsősorban azt kutatják, hogy milyen körülmények között hidalhatók át az ilyen problémák. Másként fogalmazva, milyen feltételekkel jöhet mégis létre a szerződés.

Az alábbi tanulmányban bemutatjuk, hogy a szerződések létrejöhetnek úgy is, hogy az érintettek nem egyenlítették ki az elsőként teljesítő partner hátrányát és nem tettek semmit az információs aszimmetria ellen. Ennek egyik formája, tanulmányunk témája, egy olyan külső szereplő bekapcsolódása, aki adott esetben, ha zavar támad arra kényszeríthető, hogy kiegészítse a két szerződő felet. Megmutatjuk, hogy egy ilyen konstelláció magyarázatot adhat a központi tervezésű gazdaságok szerződéseinek olyan sajátosságaira, mint a szerződések kezelésére fordított erőfeszítések rendszeres elhanyagolása² vagy a felek notórius megbízhatatlansága. Azt is bemutatjuk, hogy a modell segítségével miként magyarázhatók, illetve jelezhetők előre a szerződéses fegyelem és a szerződések kezelésének változásai a központi tervezésből a piaccgazdaságba történő átmenet időszakában.

¹ Az alábbi tanulmány Gál (1997) alapján íródott, és először a „Cselekvésemélet és társadalomkutatás” című, Csontos László emlékére tartott konferencián hangzott el 1998. november 27-én. Elkészítését a Netherlands Organization for Scientific Research (NWO) és az Országos Tudományos és Kutatási Alap (OTKA) támogatta. Az NWO-projekt száma 500-279-411, az OTKA-projekt száma: F 4664. Köszönet illeti Siegwart Lindenberget, Ivo Molenaar, Werner Raubot, Kornai Jánost, Chikán Attilát, Dénes Ferencet, Pápai Zoltánt és Koos Postmát hasznos kommentárjaikért.

² A szerződések kezelése szófordulat az angol *contract governance* fordítása. Olyan technikák alkalmazását jelenti – legyenek azok a jogrendszer részei vagy attól függetlenek –, amelyek révén elérhető a szerződések teljesítése.

A hangsúlyt a szerződések kezelésének *rendszeres* elhanyagolására és a *notórius* megbízhatatlanságra helyezzük. Macaulay nagy hatású tanulmánya (1963) óta a szakirodalom is foglalkozik azzal a ténnyel, hogy a szerződések nem képesek minden részletkérdésben szabályozni a résztvevő felek cselekedeteit, akik gyakran nincsenek is tisztában az általuk aláírt szerződés pontos szövegével. Ha pedig zavar támad a szerződés teljesítése körül, akkor az ügyet peren kívül, a jogi kényszer alkalmazását mellőzve próbálják orvosolni, mert a bírósági út költséges, időigényes és nem hatékony. A késés és a megbízhatatlanság egyéb formái tehát jelen vannak a szerződések közgazdasági elméletében. A szerződés-kezelés rendszeres elhanyagolása, a megbízhatóság szisztematikus figyelmen kívül hagyása azonban kívül esik a szerződésekkel foglalkozó standard közgazdasági elméletek határain.

Az alábbiakban bemutatott modell nem használja a kultúra, a szerep vagy a mentalitás fogalmait. A jellegzetes társadalmi problémákat az egyének racionális kalkulációjára vezeti vissza; a szerződések világának változásait az egyéni cselekedetek intézményi reformokra visszavezethető változásaival magyarázzuk.

A tanulmány felépítése a következő. A 2. szakaszban bevezetjük a szerződéseknek a szokásos feltevések mellett felírható egyik lehetséges modelljét, a Határidő Játékot. A 3. szakaszban a modellt nem-standard feltevések bevezetésével alakítjuk át. Olyan harmadik szereplő jelenik meg a szerződéses játéokban, aki pótlólagos erőforrások juttatására kényszeríthető. Bemutatjuk a szerződéses fegyelem és a szerződések kezelésének változásait és ezek makroszintű következményeit. Végül a 4. szakaszban a modellt egy átmeneti gazdaságban, Magyarországon, 1988 és 1993 között megkötött szerződések mintáján teszteljük.

2. Szerződés szokásos feltevések mellett: a Határidő Játék

Ebben a szakaszban a Határidő Játéknak nevezett szerződésmodellt mutatjuk be három lépésben. Az elsőben a szereplőknek anélkül kell szerződniük, hogy a teljesítést kikényszerítő szerződés-kezelési technikákat alkalmaznának. Efféle megoldásokhoz csak a második lépésben nyúlnak. Végül, a harmadik lépésben a garanciális technikához kapcsolódó üzleti költségeket is figyelembe vesszük.

2.1 Határidő Játék szerződés-kezelés nélkül

A Határidő Játékot a Bizalom Játék³ (Dasgupta 1988) modelljére vezetjük vissza. Két, lehetőségeit a környörtelenségig kihasználó szereplő, Vevő és Szállító játssza, akiket az 1. ábrán kezdőbetűikkel jelölünk. Vevő lép először. Eldönti, hogy köt-e szerződést Szállítóval, vagy nem. A labda ezután Szállító térfelére kerül, aki előtt három lehetőség van: aláírja a szerződést és betartja a határidőt, aláírja a szerződést és késik, végül pedig, hogy nem szerződik. A készletezési költségek miatt az idő előtti szállítást ugyanúgy hátrányosnak tekintjük, mint a késést, ezért a továbbiakban a határidőtől való mindkét irányú eltérést „késésnek” nevezzük. A szállítást követően Vevő újra választhat: határidőre vagy azon túl fizet. Az idő előtti szállítással elentében az előrefizetés nem minősül hátrányosnak.

A modellben felvetett kérdés a határidő betartása. Vagyis nem azzal foglalkozunk, hogy a szereplők teljesítenek-e *egyáltalán*, és nem is azzal, hogy kihasználják-e az előttük lépő helyzeti hátrányát annak érdekében, hogy újratárgyalják az árat vagy rontsák a minőséget, hanem azzal, hogy a határidőt cselekedeteik iránytűjeként alkalmazzák-e.

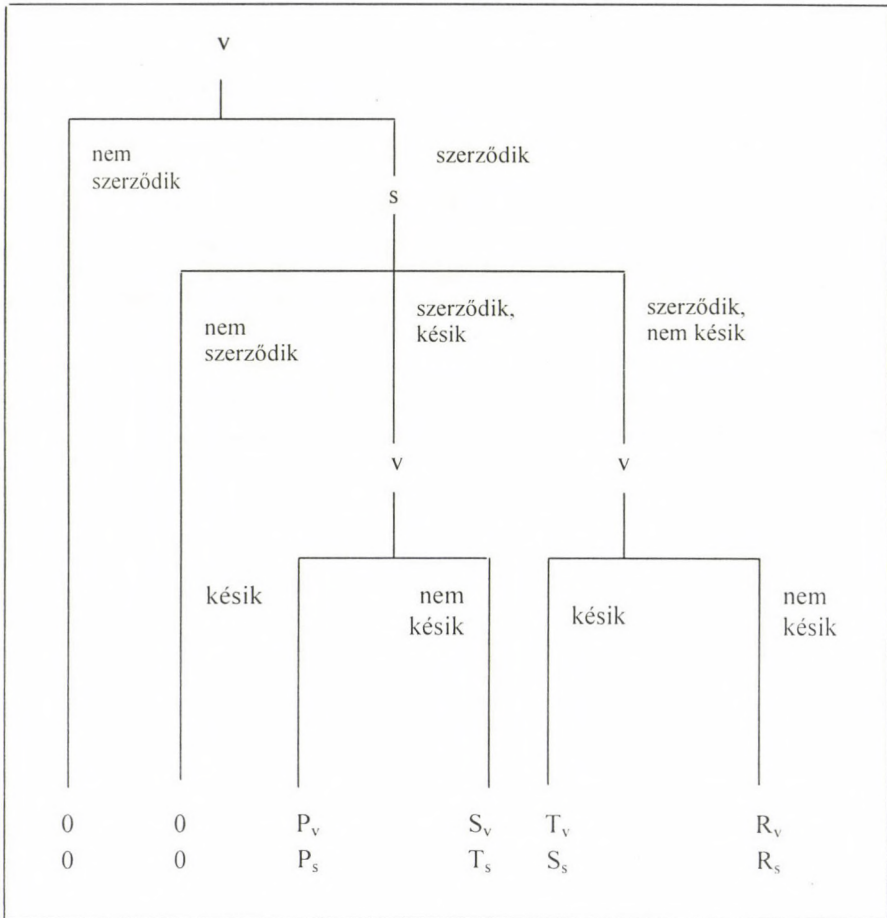
Mindkét játékosról feltételezzük, hogy valamennyi releváns információ birtokában vannak⁴. Nyilvánvalóan érzékelik, hogy egy meghatározott határidő teljesült-e. Képesek megállapítani, hogy a késés vis major vagy partnerük hibájának következménye-e és azt is, hogy mekkora káruk származott belőle. Sőt azt is tudják, hogy az ő késésük mekkora veszteséget okoz a másik félnek. Megállapításaikat azonban külső fél, például bíróság előtt nem tudják egyértelműen bizonyítani. Más szóval a veszteség mértéke és a késés okai mindkét fél számára láthatóak, ám harmadik fél, például bíróság előtt bizonyíthatatlanok⁵. A játék e jellegzetessége drasztikusan csökkenti a jogi út alkalmazásának esélyét.

³ A Bizalom Játékot (Trust Game) egy használt autó iránt érdeklődő vevő és egy kereskedő játssza. A szereplők egymás után lépnek, elsőként a vevőjelölt. Két választása van: úgy dönt, hogy megbíz az eladóban, vagy úgy, hogy nem. Ha nem bíz meg benne, akkor nem vesz autót, és a játék véget ér. Ha viszont megbíz, akkor az eladónak van két lehetősége. Vagy egy megbízható autót ad el neki, vagy egy tragacsot. A vevő természetesen inkább az előbbit venné, az utóbbi még annál is rosszabb számára, mint ha nem venne semmit. Az eladó szempontjából az a legjobb, megszabadul a tragacstól. A megbízható autó értékesítése a második legjobb megoldás, a legrosszabb pedig, ha nem ad el semmit. Bár az adásvétel mindkét fél szempontjából előnyösebb, mint ha nem kötnének üzletet egymással, mégis el fognak állni a szerződés megkötésétől.

⁴ A tökéletes informáltság a Határidő Játéknak csak arra a változatára vonatkozik, amelyben a teljesítés bináris, azaz valaki vagy késik vagy nem. Bináris teljesítés esetén a szerződők megbízhatósága és a lépéseik előre jelezhetősége közötti különbség elmosódik. Ha a játékos megbízható, akkor előreláthatólag pontosan a megígért napon szállít vagy fizet. Ha megbízhatatlan, akkor várhatóan késik a teljesítéssel. A tökéletes informáltság tehát ebben a játékban nem teszi lehetővé az ígéretekől való eltérés mértékének és ennek folytán a teljesítés pontos napjának előrejelzését. A megbízhatatlan szereplőkről feltételezhető, hogy késnek, de nem tudni, mennyit.

⁵ A megfigyelhetőség és a bizonyíthatóság különbségéről részletesebben lásd Hart–Moore (1988).

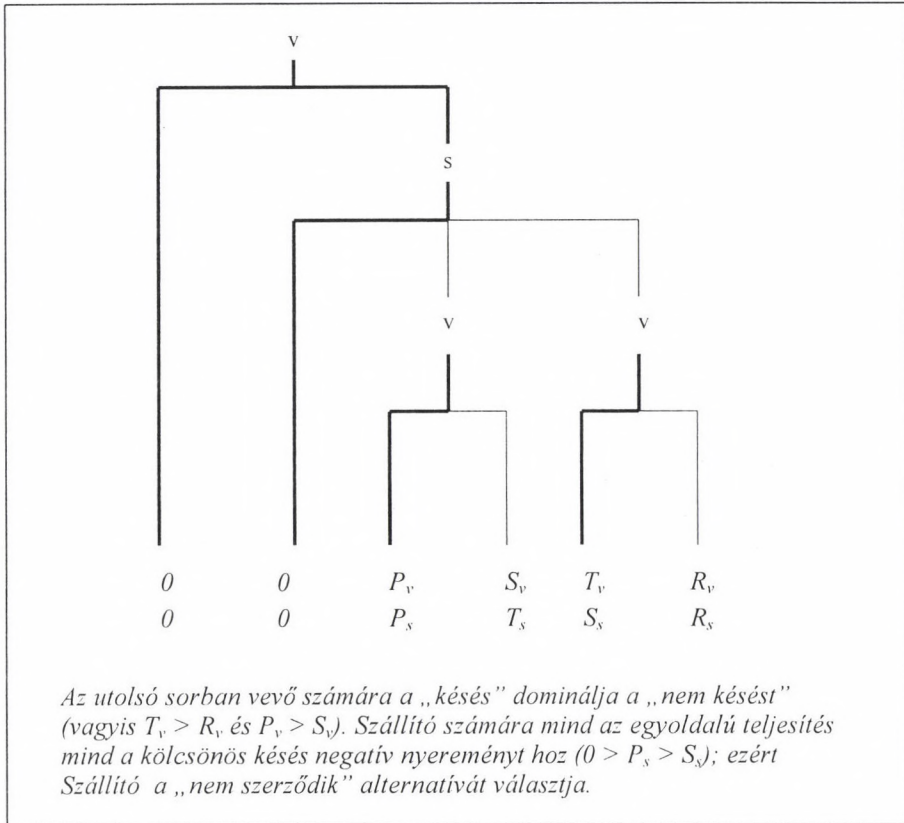
1. ábra: A Határidő Játék extenzív formája

Az egyes kimenetekhez tartozó nyereményeket az 1. ábrán nagy betűkkel jelöltük, az indexek pedig a játékos nevének kezdőbetűi. R_v és R_s nyeremény az ideális esetben jelentkező profitot jelzi, amikor Vevő is, Szállító is betartja a határidőt. T_v és T_s Vevő, illetve Szállító nyereményeit jelöli, amikor az említett játékos késett, partnere pedig nem. Ezzel szemben S_v és S_s azt mutatja, hogy mekkora nyereményhez jut a jelölt játékos, ha egyoldalúan teljesít. Végül P_v és P_s nyeremények adódnak akkor, ha egyik fél sem pontos. A szerződésalkötés elmaradása sem nyereséget, sem veszteséget nem okoz. A játékosok nyereményei három komponensből tevődnek össze: (1) a kooperációból származó haszonból; (2) a határidő be nem tartásából eredő extrahaszonból; és végül (3) a másik fél késedelme okozta veszteségből. A szerződés aláírása előnyös a szereplőknek (másként fogalmazva, a szerződéseket önkéntesen kötik). Következésképpen az első komponens pozitív. A másik fél becsapása (a késedelem

is ez) ugyancsak előnyös a szerződés megszegője számára, ám hátrányos a másik félre, akit becsaptak, ami a második komponens pozitívvá, a harmadikat pedig negatívvá teszi. Reális feltételezésekkel élve⁶, a nyeremények nagyság szerinti sorrendje a következő:

2. ábra: Részjáték-tökéletes egyensúly a Határidő Játékban, a teljesítést kikényszerítő szerződés-kezelési technikák nélkül

$$T_v > R_v > 0 > P_v > S_v \tag{1}$$

Vevő, és

$$T_s > R_s > 0 > P_s > S_s \tag{2}$$

Szállító számára. A játék megoldását a legegyszerűbben visszafelé következtetéssel kapjuk meg, miként a 2. ábra mutatja. A játék megoldása⁷, hogy nem szerződnek

⁶ Nevezetesen, a Bizalom Játék alapján feltételezzük, hogy a késésből származó veszteség a teljes nyereséget meghaladja. Megjegyzendő, hogy ez a feltevés hozzásegít a P nyeremény helyének megtalálásához az egyéni nyereményrendezésekben, de nem befolyásolja a későb-
 biekben levont következtetéseket.

⁷ Megoldásnak a részjáték-tökéletes Nash-egyensúlyt tekintjük.

(vagyis a $[0,0]$ kimenetel), jöllehet ez mindkét szereplőnek rosszabb, mint ha kölcsönösen teljesítenének (R_V, R_S) . Egy olyan világban, amelyben semmilyen intézmény sem szabályozza a szerződés kötést, a szereplők nem fognak szerződni egymással.

2.2 Határidő Játék ingyenes kikényszerítési technikákkal: a szerződések megbízhatósága és a szerződés-kezelés módja

A Határidő Játék egyik kimenetele, a szállítási és fizetési határidők kölcsönös betartása Pareto-javulást jelentene a kialakult megoldáshoz képest, ez a kombináció azonban nem egyensúlyi. Szerencsére számos társadalmi intézmény és technika szolgál az efféle dilemmák megoldására, többnyire úgy, hogy a játék nyereményszerkezetének átrendezésével csökkentik a szereplők motivációját a csalásra⁸. Ha a késés így vagy úgy kevésbé kifizetődő a határidő betartásánál, akkor a játékosok inkább határidőre teljesítenek. A szóban forgó technikák két fő kategóriáját szokás megkülönböztetni: garanciák, biztosítékok nyújtását⁹, illetve a jó hírnévbe történő beruházást¹⁰.

A kölcsönös garanciák rendszerének kialakítását egy, az első világháború történetéből vett példán illusztráljuk. A géppuskás raj minden katonája két alternatíva között választhat: kitart az utolsó töltényig, vagy elmenekül, ha a helyzet túlságosan forróvá válik. A túlélés esélyei nem rosszak, ha valamennyien kitartanak, ha azonban valaki elmenekül, biztosan életben marad (bár lehet, hogy fogságba esik). Ha viszont egyedülként kitart, az a biztos halált jelenti. A katonák azt találták ki, hogy a dezertálás megakadályozása érdekében fához láncolják magukat. Ez a módszer kizárja az alternatívák egyikét, a menekülést (a történetet ismerteti és elemzi Ullmann-Margalit 1977). E példa alapeleme a megvalósítható alternatívák számának csökkentése a biztosítékot nyújtó játékos szabad akaratából, sőt esetleg kezdeményezésére. Arról, aki a biztosítékot adja, feltételezzük az önkéntességet; a garanciák nem önkéntes nyújtását itt nem tárgyaljuk. A szereplők előnyösnek tekintik szabadságuk egy szeletének feladását, így demonstrálva, hogy elkötelezik magukat szavuk betartása mellett.

A garancianyújtásnak számos esetenként távolról sem triviális formája ismeretes a gazdasági életben. Williamson (1985) kimutatja, hogy még olyan eszközök is, mint az árukapcsolás, a kizárólagossági jogok vagy a preferenciális árak, melyeket a polgári jog az erőfölénnyel történő visszaélésként büntet, szolgálhatnak arra, hogy

⁸ A Határidő Játékban rejlő dilemmának, hasonlóan a fogolydilemmához, lehetnek olyan – erkölcsi – megoldásai is, amelyek nem a nyereményeket hanem a játékosok preferenciarendezését változtatják meg. Az efféle megoldásokról lásd Parfit (1998/1978) írását.

⁹ A biztosítékok nyújtásának módszerét Williamson nyomán szokás a „tűszadásnak” is nevezni (lásd Williamson 1983).

¹⁰ A harmadik módszer-család, a vertikális integráció a kooperációt kiviszi a szerződések világából, és egy másik szervezeti struktúrába, a hierarchiába helyezi át. A védtelen szereplő kivásárolja partnerét, és összekapcsolja a kooperációs lánc két szomszédos szemét. Minthogy a vertikális integráció alternatívája a szerződéses kapcsolatoknak, ehelyütt nem foglalkozunk vele. A kérdésről részletesebben Williamson (1987) ír. A vertikális integráció, más kontextusban a hazai szakirodalomban is felmerült, lásd Voszka (1984).

visszavonhatatlanná tegyék a gyengének látszó fél szerződéses ígéreteit. A bíróság beavatkozása ezért a célokkal épp ellentétes következményre is vezethet: a piaci tranzakciók olajozottabbá tétele helyett gátolhatja a sikeres együttműködést. Ugyancsak a biztosítékok nyújtásának egyfajta módja a máshol nem, vagy csak nehezen felhasználható – fizikai vagy emberi – erőforrásokba történő beruházás¹¹.

Olyan garancianyújtási technikák is léteznek, amelyeknél a szerződő felek egy kívülállót is bevonnak. Efféle harmadik szereplő lehet a Kereskedelmi Kamara, a választott-bíróság vagy a bank. A bank által kiadott akkreditív és fedezetigazolás például megköti a vevő kezét: vásárlásra szánt pénzét nem használhatja fel más célokra. A polgári jog ugyancsak segíti a szerződő feleket a garancianyújtás általános mintáinak megadásával. Standardizált díjakat alakít ki, így a kötbérre vagy a késedelmi pótlékra, a munkaügyi kapcsolatokban pedig iránymutatást ad, például a végkielégítés tekintetében. A standardizáláson kívül a jog egyéb, gyakori biztosítékadási formákat is szabályozhat, mint például a letétet vagy a zálogot.

A polgári jog szintén igényli harmadik fél, ez esetben az állam részvételét. Az állam azonban, épp úgy, mint a harmadik fél többi felsorolt alakváltozata, csak közvetít a vitás kérdésekben, segít a szerződéskötésben. A szerződések kikényszerítése nem a közvetítők dolga. Az állam, mint a szerződések kikényszerítője más köntösben – és merőben más hatékonysággal jelenik meg. Itt csak megemlítjük, rövidesen pedig még visszatérünk rá, hogy lényeges különbség van az államnak a polgári jogban részletezett közvetítő szerepe, és a polgári jog talán legfontosabb alapelve, a restitúció, vagyis az eredeti állapot visszaállításának, az okozott kár megtérítésének az elve között.

A szerződések teljesítése melletti elkötelezettség hihetővé tételének másik fontos technikája a reputáció, a jó hírnévbe történő beruházás¹². Az a specifikus tőke, amely a reputáció építése során felhalmozódik, a márkanév. A beruházási költség pedig az a rövid távon – a Határidő Játékban a határidő be nem tartása révén – learatható nyereség, amelyről a játékos a hosszú távon remélt nyereség fejében lemond. A racionális aktorok tehát e két tételt mérik össze. Ez a kalkuláció új kérdéseket vet fel¹³. A hosszú távú nyereség ugyanis több, eddig figyelembe nem vett tényezőtől függ, elsősorban attól, hogy a szerződés megismételhető-e és ha igen, hányszor, valamint attól, hogy a hírnévre vonatkozó információ áramlása milyen költségekkel jár. Erre a kérdésre a következő szekcióban még visszatérünk.

A szerződések kezelésének különböző technikái azt a célt szolgálják, hogy a játékosok önként olyan helyzetet tudjanak teremteni, amelyben a szerződésszegés immár nem vonzó alternatíva. A nyereségek eddigi három alkotóeleméhez egy ne-

¹¹ A tőkespecifikusság részletesebb kategorizálásával Williamson (1987) foglalkozik. Biztosítékokkal, garanciákkal kapcsolatban további gyakorlati példákat ad Williamson (1985:7.8), valamint Weesie–Raub (1996).

¹² A „jó”, mint a hírnév jelzője nem minden esetben állná ki az erkölcsfilozófusok tesztjét. „Jó hírnevet” érdemelhet ki a könyörtelen gyilkos, a hidegvérű rabló, a profi lánykereskedő és a rezzenéstelen tekintetű kábítószeresempész is. Sőt, azokban az iparágakban, ahol a szerződések jogi úton történő kikényszerítése nem csupán hatékonytalan, hanem az illegálitás miatt teljesen lehetetlen, a „jó” hírnévnek – éppúgy mint a megfelelő garanciák biztosításának – kiemelkedő fontossága van.

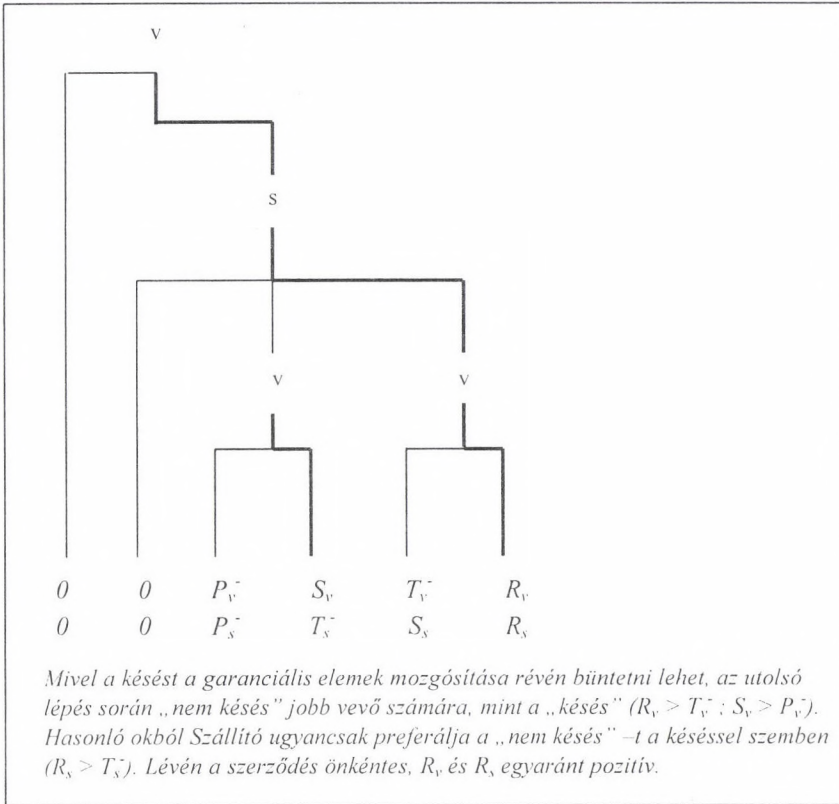
¹³ A reputáció formális elemzésével kapcsolatban lásd Ellis (1992) áttekintő írását.

gyedik kapcsolódik: a letett és elvesztett biztosíték értéke. A következő kérdés tehát az, hogy mekkorának kell lennie a garanciának, illetve mennyivel kell a hosszú távú nyereséménynek meghaladnia a rövid távon besöpörhető nyeresémet, hogy az utóbbi ne csábítson a meglévő reputáció felélésére. A nyereséményszerkezet új, kiegészítő komponensére vonatkozóan elég minimális követelményt megfogalmazni. Nevezetesen, nagyobbak kell lennie, mint amekkora hozamra a szállításbeli vagy fizetésbeli késés révén szert lehet tenni. A túlságosan csekély áldozat a lehetőségeit könnyörtelenül kihasználó játékos nyilvánvalóan nem tartja vissza.

Ez a triviális feltétel azonban rávilágít arra, hogy a szerződés-kezelés technikái hatékonyabbak, mint a polgári jog restitúciós alapelveinek kikényszerítésére hivatott szabályok. Először is, az utóbbi az okozott kárral azonos értékű *ex post* kártérítést ír elő. Márpedig az „azonos érték” kimérése lényegesen nehezebb feladat, mint egy alsó érték megszabása, különösképp, ha, mint feltételeztük, a felek pontosan érzékelik az egyes költség- és veszteségtételeket, de nem feltétlenül tudják azokat bizonyítani a bíróságon. A félelem, hogy esetleges veszteségeikért nem kapnak teljes kompenzációt, visszatárhathja az érintetteket a szerződés megkötésétől, a kellően nagy értékű garancia – amelyre vonatkozóan csak alsó határt kellett szabni, felsőt nem – azonban ilyen esetekben is áthidalhatja a szekvencialitásból fakadó problémát.

Másodszor, a restitúció elve a megkárosított, tehát az egyik játékos veszteségeit építi be a károkozó, vagyis a másik játékos nyereséményfüggvényébe. Szerződészegés esetén tehát vita tárgya a veszteség mértéke, aminek igazolása a bíróság előtt kétséges. Ez pedig visszatárhathja a feleket a szerződés megkötésétől. Ezzel szemben a garancia vagy a kockára tett jó hírnév, amely a szerződés be nem tartásakor elvesz, illetve a késedelmes teljesítésből származó extranyereség ugyanannak a félnek, a károkozóknak a nyereséményfüggvényében jelentkeznek. Tekintve, hogy a biztosítékokat önként ajánlják fel, a hírnevet önként teszik kockára, az érintettek, partnerük megnyugtatása érdekében hajlandóak kiemelkedően nagy téteket is felajánlani. Következésképp a szerződés-kezelés technikái olyan esetekben is támogatják a szerződő feleket, amikor a restitúciós elv már nem.

3. ábra: Részjáték-tökéletes egyensúly a Határidő Játékban, a teljesítést kikényszerítő szerződés-kezelési technikákkal

A szerződés-kezelési technikák alkalmazása új nyereményeket állít elő. Az egyoldalú késés által kínált nyereményt, T_v^- -vel jelöljük; értéke T_v és az elveszett biztosíték értékének különbsége. Hasonlóképpen a kölcsönös késés eredménye P_v^- , amely nem más, mint P_v és az elveszett biztosíték különbözete. Mivel e veszteségnek nagyobbnek kell lennie a szerződésszegésből adódó nyereségnél, a vásárló nyereményeinek sorrendje átrendeződik. T helyett R , a kölcsönösen pontos teljesítés kerül mind Vevő, mind Szállító nyereménylistájának élére¹⁴.

Az új részjáték-tökéletes egyensúly a kölcsönös teljesítés ($R_v R_s$), amely minden egyéb kimenetelt dominál (lásd 3. ábra). Mindkét fél határidőre teljesít, és mindkettőjüknek áldozniuk kell ezért valamit. A konklúzió tehát a következő: Együttműködésüket támogató eszközök hiányában a felek nem tudtak szerződni egymással, a

¹⁴ A szerződés-kezelésre vonatkozóan eddig tett feltevéseink átalakítják a nyereményrendezést, de nem teszik egyértelművé. Az egyoldalú késés, T hátrébb kerül a rendezésben, de nem tudni mennyivel. A pontos sorrend kialakításához további feltevésekre van szükség.

szükséges szerződés-kezelési eljárások, például biztosítékok cseréje esetén azonban igen, és be is tartották a szerződéseket.

2.3 Határidő Játék költséges szerződés-kezelési technikákkal: a szerződéskötés feltételei

Mindez nagyon biztató. A biztosítékok cseréjének vagy a reputációba történő beruházások kamatoztatásának azonban nyilván vannak korlátai, különben minden elképzelhető szerződést megkötnének. A Határidő Játékban megtestesülő problémákat lehetetlen minden esetben szerződés-kezelési technikákkal orvosolni. Ez ugyanis erőforrásokat emészt fel és így nem mindig fizetődik ki, hiszen a költségek meghaladják az előnyöket. A költségeknek számos forrása van. A felek például nem használhatják az általuk letétbe helyezett pénzt. Az akkreditív és a fedezetigazolás így működik. Sőt a biztosíték értéke akár csökkenhet is a művelet következtében. A letétek értékét például lemorzsolja az infláció. Még ha a biztosítékadó hiánytalanul vissza is kapja az általa letett biztosítékot, valamit veszít. Ez ösztönözheti arra, hogy betartsa a határidőt, de arra is, hogy ne szerződjön. Leginkább a szerződés-kezelési eljárások legfőbb előnye, a kölcsönös függés kialakulása válhat károssá. Mivel a biztosítékadó keze meg van kötve, rugalmassága romlik. Az új piaci lehetőségek megragadásának reakcióideje meghosszabbodhat, mivel a korábbi szerződés feltételeit újra kell tárgyalni¹⁵.

Minthogy az ügyleti költségeket előre kell fizetni, összegüket minden lehetséges nyereseményhez hozzá kell adni. Következésképpen nem rendezik át a nyeresények sorrendjét. Meghatározzák viszont a szerződéskötés feltételeit. Ezek szerint a felek csak addig szerződnek egymással, amíg költségeik elmaradnak a szerződés által nyújtott profittól. Ha a szerződés-kezelés költségei meghaladják a határidők kölcsönös betartásából származó hasznot, akkor nincs értelme szerződni. E feltételt, mely a szerződéskötés szokásos feltevések mellett felírt modelljéből ered, a későbbiekben összevetjük egy alternatív feltétellel, amelyet a szerződéskötés alternatív modelljéből vezetünk le.

3. Szerződés nem-szokásos feltevések mellett: a Határidő Játék puha költségvetési korláttal

Ebben a szakaszban a szerződések egy, a szokásostól eltérő feltevések mellett felírt modelljét mutatjuk be. Nevezetesen, belép egy olyan szereplő, aki hajlandó a felektől átvállalni a partnerük késedelmes teljesítéséből származó veszteségeket. Ez a lehetőség felpuhítja a szerződők költségvetési korlátait, toleránssá válnak a késésekkel szemben. Az alternatív feltevések következményeit bemutatjuk a Határidő Játékban is.

¹⁵ A költségekre Weesie és Raub (1996) ismertet további példákat. A garanciális elemek és a reputáció építés eltérő költségeivel kapcsolatban lásd Gál (1999).

3.1 Határidő Játék a költségvetési korlát ingyenes felpuhításával: szerződéses megbízhatóság és szerződés-kezelés

Kezdjük példával e szakaszt. Egy vállalat és egy nagy bank megállapodik abban, hogy a vállalat meghatározott árért kivitelez egy ígéretes projektet. Az első szakaszban a bank pénzt folyósít a vállalatnak, amely elvégzi a szükséges munkákat. A második szakaszban azonban a vállalat olyan előre nem látott problémákat jelent be, amelyek feltornázzák az árat. Ha a bank képes fizetni és a beruházás leállítás (vagy egy másik megbízott keresése) költségesebb a pótlólagos kiadások fedezésénél, akkor a bank fizetni fog. A vállalat ily módon képes rávenni a bankot, hogy fusson az első szakaszban elköltött pénze után. Mindaddig, amíg szekvenciális optimuma a játék második fordulójában afelé szorítja a bankot, hogy kifizesse a megbízottjánál a projekt elején felmerült pótlólagos költségeket, a vállalat e potenciális veszteséget nem próbálja megakadályozni¹⁶.

A költségvetési korlát felpuhítására irányuló szekvenciális játék nem csak piaczgazdaságokban fordul elő, hanem tervgazdaságokban is, sőt az utóbbira sokkal inkább jellemző. Eredetileg itt is figyelték meg és írták le, mint a *puha költségvetési korlát* jelenségét¹⁷. A központi tervező nem engedheti meg, hogy az alárendelt vállalatok tönkremenjenek, már csak azért sem, mert akkor nem maradnának vállalatok, amelyek végrehajtanák a terveket. Egy olyan cég csödjé, amelynek outputját már betervezték más vállalatok inputjaként, általában sokkal drágább, mint a veszteségek kifizetése. A központi tervező ilyenén függését pedig a vállalatok ki tudják használni.

A puha költségvetési korlát kategóriája felhasználható az altruista viselkedés elemzésében is (lásd Lindbeck–Weibull 1988). Vegyük példaként egy nemzetközi segélyszervezet és egy harmadik világbeli ország hatóságainak kapcsolatát. A szervezet segíteni akar a bajbajutottaknak. Személyzetének együtt kell működnie a helyi hatóságokkal a segély szétosztása során. Az utóbbiak azonban saját céljaikra fordíthatják, ahogy gyakran fordítják is a támogatást, arra kényszerítve ezáltal a szervezetet, hogy további segélyeket adjon. A szegények megsegítésére irányuló nemzetközi erőfeszítés tehát felpuhítja a helyi kormányzat költségvetési korlátját.

Meg kell jegyezni, hogy a költségvetési korlát puhasága nem a bőkezűség szinonimája, inkább az újratárgyalás lehetőségére utal. Még a legnagyobb juttatások is kemények a fogalom itt alkalmazott értelmében, ha előre egyértelműen tisztázzák a kereteket. Ezzel szemben még a kétségbeesetten csekély költségvetés is lehet puha mindaddig, amíg a későbbiekben ki lehet tágítani őket (Kornai 1993/1992, 170).

A költségvetési korlátok akkor válnak puhává, ha egy erőforrás-tulajdonost partnerei kész tények (*fait accompli*)¹⁸ elé tudják állítani. A *fait accompli* két komponensből áll. Először is az eszközök tulajdonának aszimmetriáját ellensúlyozza a szükséges információk birtoklásának ellentétes aszimmetriája. A tulajdonosé az összes erőforrás, de a felhasználó van tisztában optimális allokációjukkal és mű-

¹⁶ A történet részleteit lásd Dewatripont és Maskin (1995) írásában.

¹⁷ A puha költségvetési korlátról lásd Kornai (1980, 1986, 1998).

¹⁸ A „fait accompli” fogalmát ebben az összefüggésben Lindbeck és Weibull (1988) alkalmazta először.

ködtetésükkel. Az adósok, a központi tervezésű gazdaságok vállalatai, vagy a harmadik világbeli helyi vezetők jobban ismerik tevékenységük feltételeit, mint a hitelezők, a központi tervező, vagy a nemzetközi segélyszervezetek. A második komponens az elsőként teljesítő fél hátrányának (*first mover disadvantage*) valamilyen formája. A célok megvalósítása időt vesz igénybe, és a felek kötelezettségeiknek nem tudnak egyidejűleg eleget tenni. Mindenképpen a tulajdonosnak kell először lépnie, hiszen erőforrások nélkül a felhasználó nem tud teljesíteni. Az első lépés nyomán azonban a tulajdonos kiadásai visszafordíthatatlanná válnak. Az erőforrások specifikusak, következésképpen részben konvertálhatatlanok lesznek, mivel a speciális eszközök legjobb alternatív felhasználása kevesebbet hoz, mint a már elkezdett projekt befejezése, akár még megemelt költségvetés mellett is. Ennek folytán változik a felhasználónak átadott erőforrások optimális szintje. A felhasználó éppen a szekvenciális optimum e módosulását használja ki eredeti keretének növelésére¹⁹.

Ha a szerződő felek költségvetési korlátja puha, akkor az általuk kötött szerződésekkel olyan események történnek, amelyek a szokásos feltevések mellett felírt szerződéseknél atipikusak vagy ismeretlenek. Az alábbiakban ezeket mutatjuk be a Határidő Játékban.

A fentiekben tulajdonosnak nevezett szereplő a Határidő Játékban harmadik személyként jelenik meg, akinek az elsőként teljesítés kényszeréből valamint az információs aszimmetriából származó hátrányát a két szerződő fél, vevő és eladó kihasználhatja. Megköthetnek egy szerződést, anélkül, hogy a szerződés megfelelő kezelésére költenének. Mivel a harmadik fél, mint például a központi tervezésű gazdaságban az állam, érdekelt a szerződés sikerében, rávehető, hogy kiegészítse a szerződő feleket, és pótlólagos forrásokat bocsásson rendelkezésükre, ha zavar támadna. Ezt új komponensként vezetjük be a játékosok nyereségyfüggvényében. Feltételezzük, hogy a harmadik fél a szerződő partnerek késéséből származó veszteséget teljes egészében megtéríti²⁰. Vagyis a kívülről érkező kártérítés egyenlő lesz az illető szerződő fél által elszenvedett veszteséggel.

A harmadik fél intervenciója új nyereseményeket, S_v^* -t és P_v^* -t rendel az egyoldalú vagy a kölcsönös, kétoldalú késedelem kimeneteleihez. S_v^* nem más, mint S_v ,

¹⁹ A puha költségvetési korlátra egyelőre nincs általánosan elismert modell. A legtöbbben az információs aszimmetriát kombinálják az elsőként teljesítő hátrányával (Dewatripont és Maskin (1995). Lindbeck és Weibull (1988). valamint Schaffer (1989) negyedik modellje. egyesek csak az egyiket, vagy pedig a másikat veszik figyelembe (Schaffer az első három modellje 1989).

²⁰ Ez a feltevés meglehetősen mérsékelt. Mivel a kérdéses veszteség meghaladja a szerződésből származó valamennyi előnyt (lásd a 2.1 szakaszt), és mivel a harmadik szereplő nem tudhatja biztosan a veszteség pontos értékét (a veszteségek bizonyíthatatlansága miatt; lásd ugyancsak a 2.1 szakaszt), az a fél, amelynek partnere késedelmesen teljesített, addig nem hagyhatja abba a lobbizást, ameddig nem térült meg a vesztesége. Ily módon a kártérítésnek legalább azonosnak kell lennie a tényleges veszteséggel. Nagyobb is lehet azonban nála, hiszen a késedelmet elszenvedő sohasem tárja fel egy külső személynek, hogy a kapott kártérítés túlságosan nagyvonalú volt. A játékos saját hibájából származó veszteséget, például a kötbért a harmadik személy nem fedezi. Ezenkívül az egyszerűség kedvéért azonosnak tekintjük a szerződő felek azon képességét, hogy korlátjukat felpuhítják. Valójában azonban előfordulhat, hogy a költségvetési korlát az egyik fél számára kemény, a másiknak pedig puha.

kiegészítve a harmadik fél által nyújtott pótköltségvetéssel. P_v^+ és P_v kapcsolata ugyanez. Szállító új nyereményei hasonlóképp állíthatók elő. A beavatkozás nyomán a harmadik fél kontójára a késedelem áldozata ugyanazt a nyereményt kapja, mintha partnere nem késett volna. A nyeremények tehát az alábbi módon rendeződnek át:

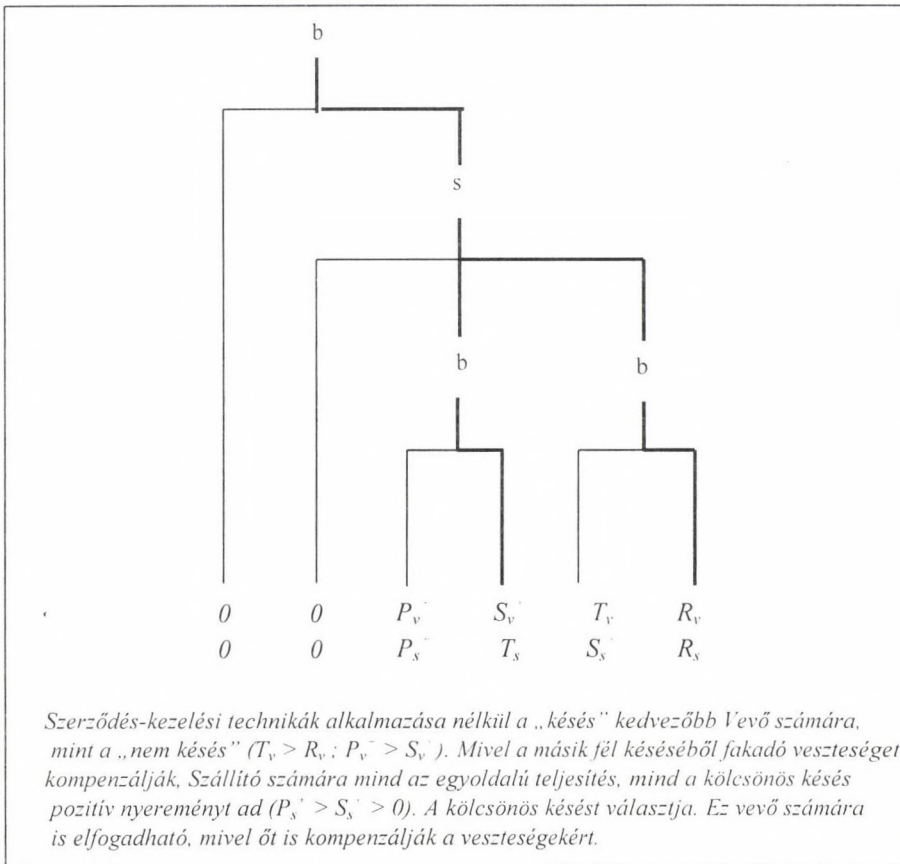
$$T_v = P_v^+ > R_v = S_v^+ > 0 \tag{3}$$

Vevő esetében, és

$$T_s = P_s^+ > R_s = S_s^+ > 0 \tag{4}$$

Szállító esetében.

4. ábra: Részjáték-tökéletes egyensúly a Határidő Játékban, puha költségvetési korlát mellett

A játék új részjáték-tökéletes egyensúlya egy mindkét oldalról késedelmes tranzakció, amely P_b^+ és P_s^+ nyereményt biztosít a résztvevőknek (lásd a 4. ábrát). Ráadásul ez a kimenetel, ha holtversenyben is, mindkét játékos profitsorrendjének élén áll. Minthogy az eredménnyel mindkét szerződő fél elégedett és annak is tudatában vannak, hogy a másik fél sem érdekelt a változtatásban, a játékosok szerződésükötési

hajlandóságának ösztönzése nem igényel szerződés-kezelési technikákat. Nem fognak költeni szerződéseik betartására vagy partnerük megbízhatóságának alapos ellenőrzésére. Ennek folytán egyikük sem fogja betartani a határidőt.

A szerződéskötés előző szakaszban tárgyalt módjával összehasonlítva ez újfajta eredmény. Az előző szakaszban a potenciális szerződő felek vagy szerződtek, de akkor betartották a határidőt, vagy pedig nem is szerződtek. A szerződéskötés összekapcsolódása a határidők notórius elhanyagolásával a puha költségvetési korlát új keletű következménye.

A puha költségvetési korlát fontos következményekkel jár a szerződések kezelésére nézve is. Megállapítottuk, hogy $P_V^+ > R_V$, illetve $P_S^+ > R_S$ [lásd (3) és (4)]. Szavakban kifejezve, a kölcsönös késés esetén jelentkező nettó hasznot mindkét fél előnyösebbnek tartja a kölcsönös szerződésteljesítés esetén keletkező haszonnál. Más szóval, valamely szervezet költségvetési korlátjának puhítása (vagyis a sikeres lobbizás) felülmúlja az szerződés-kezelésből fakadó előnyöket. Ilyen esetben a szerződő felek nem adnak biztosítékokat, hanem inkább lobbizásra költenek. A tranzakciós költségektől mentes puha költségvetési korlát tehát kiszorítja a tranzakciós költségektől mentes szerződés-kezelési technikákat.

Ez az eredmény ugyancsak újdonság a standard szerződés-kezelési technikák alkalmazásához képest. Az előző szakaszban a felek különféle biztosítékokra támaszkodva próbálták szerződéses ügyeiket intézni, vagy nem szerződtek. A szokásos feltételek esetén a szerződések megkötése biztosítékok nyújtása nélkül lehetetlen volt. Más a helyzet azonban, ha a játékosok költségvetési korlátja puha.

3.2 Határidő Játék a költségvetési korlát költséges felpuhításával: a szerződéskötés új feltételei

A (3) és (4) nyereményrendezések a költségvetési korlát felpuhíthatóságának további következményeire is rámutatnak. Nevezetesen arra, hogy a szerződéskötés mindig előnyösebb a szerződés elmaradásánál. A szerződés elmaradásából származó nulla értékű nyeremény kerül a lista végére. A szerződés szándékát nem korlátozzák megbízhatósági megfontolások, mert az esetleges veszteség utólag teljes egészében kiegyenlíthető. A felek szerződéskötési hajlandósága korlátlan, mivel bármely kimenetel hozama pozitív. Ez azonban csak egy olyan világban érvényes, amelyben a költségvetési korlát puhává tétele nem jár tranzakciós költséggel. Az előző szakaszban a harmadik személy beavatkozását magától értetődőnek vettük. Ám reális az a feltételezés, hogy a szubvenció megszerzése nem biztos. A siker azon erőfeszítések függvénye, amelyet a harmadik személy meggyőzésére fordítottak, hogy szükség van többlettámogatásra. Ezt nevezik lobbizásnak.

A lobbizás költséges dolog, értékes kapcsolatokba való beruházást jelent. Abból a szempontból is költséges, hogy a lehetséges támogatási források felkutatására kell átcsoportosítani a munkaerő egy részét. A lobbisták szakértőket alkalmaznak, hogy érveiket meggyőzőbbé tegyék. Drága kampányokat folytatnak, hogy embereiket befolyásos pozíciókba dugják be. A lobbizás közvetlen formái, például a nyílt korrupció is költségesek.

E költségeket figyelembe véve azonban a szerződéskötés tere végessé válik. Lennie kell egy korlátnak, amelyen túl a lobbizás marginális költsége nagyobb, mint amekkora marginális hasznot nyújt. Ezt a korlátot, az előző fejezetben megjelölt feltételhez hasonlóan, a résztvevőknek jutó teljes nyeresemény összege jelenti. A fenti jelöléseket alkalmazva, a lobbizás költségei nem haladhatják meg P_v^+ -t, illetve P_s^+ -t Vevő, illetve Szállító számára. Ha igen, a játékosok nem kötnek szerződést.

A szerződéskötés kétféle feltétele félrevezető összehasonlításra adhat módot. Az első esetben, a 2.3 szakaszban a felek R összeget költhettek szerződés-kezelési technikákra, a 3.3-as szakaszban pedig P^+ összeget. Azt is megállapítottuk, hogy $P^+ > R$. Ebből tehát könnyű arra a következtetésre jutni, hogy a költségvetési korlát felpuhítására a felek többet fordíthatnak, ezért az még akkor is lehetővé teszi a szerződéskötést, amikor a szerződés-kezelési technikák már nem segítenek. Más szavakkal, puha költségvetési korlát mellett a szerződők több szerződést kötnek, mint ha a költségvetési korlát kemény, minden más feltevés változatlansága mellett. Sőt azt is állíthatnánk, hogy ha csak a szerződés-kezelés nem lényegesen olcsóbb, mint a lobbizás veszteség-kompensációkért, akkor a felek inkább az utóbbit választják. Ezek a következtetések azonban a jelenleg alkalmazott feltevések mellett tévesek. A szerződés-kezelésért ugyanis nem az a játékos fizet, aki a lobbizásért. Normál körülmények között ugyanis az előbbit a potenciálisan késedelmes fél fizeti, utóbbit pedig a késés potenciális áldozata.

4. A modell tesztje

A Határidő Játék alapján hipotéziseket lehet megfogalmazni a szerződések világának egyes jellemzőire vonatkozóan, és így tesztelhető. A központi tervezésű és az átmeneti gazdaságok különösen alkalmasak ilyen vizsgálatokhoz, bár a puha költségvetési korlát más intézményi környezetben is létrehozhat a szokásostól eltérő szerződéses szituációkat. A modell szerint a tervgazdaság bevezetése a puha költségvetési korlát jelenségének elterjedése révén aláássa a szerződéses fegyelmet, és a szerződés-kezelés elhanyagolásához vezet. A központi tervezésből a piaczgazdaságba való átmenet épp ellentétes eredményeket produkál: a költségvetési korlátok keményedésével a szerződések megbízhatósága és a szerződés-kezelés is javul²¹.

Az első hipotézispárt nehéz ellenőrizni, mivel a központi tervezés bevezetésekor nem folytattak ilyen vizsgálatokat. A második hipotézispárra vonatkozóan azonban végeztünk ilyen felmérést. Magyar vállalatok által 1988 és 1993 között megkötött szerződéseket kódoltunk, annak céljából, hogy megismerjük a szerződéses fegyelmet és a szerződés-kezelés alakulását. A mintavételi stratégia megválasztása azt célozta, hogy elkerüljük, vagy legalábbis minimálisra szorítsuk a koncentrált megfigyelés

²¹ A költségvetési korlát puhaságának méréséhez jó közelítést ad a GDP-ből a gazdasági szervezetek részére nyújtott állami támogatások aránya. A GDP minél nagyobb részét osztják ki támogatások formájában a vállalatoknak, annál puhábbak a költségvetési korlátok. Magyarországra vonatkozóan a megfelelő arányszámok az 1988–1993 közötti időszakra 9,9%, 6,7%, 5,1%, 2,8% és 1,7%. Források: Hetényi számításai alapján (1994, 379, 2. tábla); 1993-ra Magyar Nemzeti Bank (1994); 1988-ra: Kornai (1993, 147).

kockázatát, a mintavételi egység pedig a szerződés legyen, és ne a vállalat. A kutatási terv alapelve ez volt: nézzünk meg néhány vállalati irattárat, és vizsgáljuk meg nagyszámú más cég, azaz az üzleti partnerek szerződéses magatartását.

Az irattárakba betekintést engedő vállalatok az esetek 45 százalékában vevők, 55 százalékban pedig eladók voltak. Összesen 11 vállalat irattárát vizsgálhattuk meg, közülük kettő építőanyag-gyártó, másik kettő vegyipari cég, egy-egy foglalkozik acél és más kohászati termékek gyártásával illetve kereskedelmével, a maradék kettő pedig a szállítási illetve a távközlési piacon érdekelt. Volt köztük még egy vízmű, egy kis építőipari cég, valamint egy kiadóvállalat. Az átlag magyar újságolvasó számára a 11 vállalat közül 8 neve jól ismert. Mind a 8, valamint az egyik kevésbé ismert vállalat is jelentős szereplő saját piacán, ám csak egyiküknek volt helyi monopóliuma, s működött következőképpen igen szigorú szabályok között. A minta kb. 2 százalékát képviselő építőipari cég kivételével mindegyikük termelése és felhasználása sokrétű, s ily módon nagy számú kereskedelmi partnerrel rendelkeztek. Ezen a szándékosan homályos leírason túl nem tárhatjuk fel a cégek nevét, de nincs is rá szükség. A hipotézis ellenőrzésére szükséges vizsgálat ugyanis a partnervállalatok szerződéses magatartására irányult, amelyek száma és főleg tevékenysége jóval szélesebb körű volt. Ennek folytán a mintánk nem 11 vállalatból állt, hanem 415 cég fizetési fegyelmét és 230 cég szállítási megbízhatóságát vizsgálhattuk. E nagy számú vállalat megfigyelésével az azonos cégen belüli szerződések egymáshoz való hasonlatossága, ha egyáltalán megfigyelhető, csak minimális volt.

4.1 Szerződéses fegyelem

A szerződések megbízhatóságát (pontosabban megbízhatatlanságát) a szállítási határidő és a tényleges szállítás között eltelt idő, valamint a tényleges szállítás és a tényleges fizetés közötti intervallumok összegeként mértük, mindkettőt napokban. Az eredményeket az 1. táblázat mutatja.

Az operacionalizálás e módjához két megjegyzést fűzünk. Először is fontos észrevenni, hogy a szállítók megbízhatatlanságának mérésére a késés önmagában nem a legjobb mérce. Kikerülhető ugyanis rendkívül laza határidőkkel, melyekhez aztán idő előtti szállítások kapcsolódnak. A szállító vállalhat valamit fél éves határidőre, aminek teljesítéséhez tulajdonképpen nem lenne szüksége többre két hétnél, és aztán, mondjuk, négy hétre szállít (tehát öt hónappal a határidő előtt). A szerződések megbízhatóságának vizsgálata azonban arra irányul, hogy a határidő mennyire alkalmas iránymutató a partner lépéseinek kiszámításához. Ezért az idő előtti szállítást is a határidőtől való eltérésnek tekintettük, különös tekintettel az ezzel járó készletezési többletköltségre. Másodszor, a fizetés megbízhatóságát két tényleges teljesítés (a szállítás és a fizetés) között eltelt idővel mértük, nem pedig a fizetési határidő és a tényleges fizetés vagyis egy ígéret és egy teljesítés közötti intervallumként. Ennek magyarázata, hogy a szerződések többsége a fizetést a tényleges szállításához kapcsolta, és nem adott meg külön fizetési határidőt.

1. táblázat**A határidők megbízhatatlansága**

(a teljesítési határidő és a tényleges teljesítés közötti, valamint a tényleges teljesítés és a tényleges fizetés közötti időköz együttes hossza napokban)

	számtani átlag	Huber-féle átlag ²²	teljes minta- nagyság	érvényes esetek száma
1988	67,6	57,7	82	82
1989	62,9	54,2	71	60
1990	58,7	43,7	5	65
1991	84,6	47,9	82	63
1992	58,3	49,5	4	85
1993	34,1	28,2	90	78
összesen	60,2	46,6	494	433

A szerződéses fegyelem a vizsgált periódusban általánosságban javult, amint a Határidő Játék alapján előre jeleztük. A szállítónak a teljesítési határidőtől, a vevőnek pedig a fizetési határidőtől való együttes eltérése az 1988. évi átlagosan 67,6 napról 1993-ban átlagosan 34,1 napra, gyakorlatilag a felére csökkent. Ez a csökkenő irányzat, amely valójában a szerződéses megbízhatóság javulását jelenti, az 1991-es év kivételével egyenletes volt, amikor is egy kiugró érték – 84,6 nap – jelentkezett. Ám mind az 1991. évi kiugrás, és részben a trend monotonitása is kis számú szélsőséges eset következménye. Ezt támasztja alá a Huber-féle átlag²², a központi tendencia másik, a szélsőséges értékekre kevésbé érzékeny mércéjének alakulása. Ez utóbbi nem mutat kiugrást az 1991. évre, s az általa felrajzolt tendencia is kevésbé monoton. Szembeszökő javulással indul 1988–1990 között, 1990-től stagnál, majd 1993-ban ismét dinamikus javulást mutat. Ugyanakkor, az egész periódust tekintve a javulás egyértelmű jelei tapasztalhatók. A költségvetési korlátok keményedése egyértelműen javítja a szerződéses fegyelmet.

4.2 A szerződések kezelése

A garanciális elemek fogalmáról a szakirodalomban általános az egyetértés. Következésképpen a szerzők többsége illusztratív példákhoz fordul, anélkül, hogy a fogalmat részletesen megmagyarázná és kategorizálná. Ez az egységes értelmezés előnyös az elmélet szempontjából, ám nem segíti az empirikus munkát. Ráadásul kutatásunk módszerei kissé eltérnek a tranzakciós költségek közgazdaságtanának fő áramától. Nemcsak azzal foglalkozunk, hogy az érintettek miért cserélnek biztosítékokat az üzleti kapcsolatokban, de az ellenkezőjével is: miért nem teszik ezt más esetekben. Emellett kutatási módszerünk a szerződések tartalomelemzésén alapul. A

²² A Huber-féle átlagot a számtani átlagból képezzük súlyozási eljárás segítségével. A számtani átlag körül a szórás c értékén belüli esetek 1-es súlyt kapnak, a távolabbiak meghatározott algoritmus szerint csökkent. Az SPSS szoftvercsomag által használt alapértéket, $c=1,339$ -et választottuk.

tranzakciós költségek közgazdaságtanának képviselői ezt nem javasolják. A piacok és a hierarchiák mai elméletének iskolája nem kedveli a szerződések elemzését, azt állítván, hogy a jogi procedúrák költségesek és nem hatékonyak, következésképp a gazdasági élet szereplői nem is alkalmazzák őket. Mi is osztjuk ezt a véleményt. A felek valóban gyakran nem élnek a jog eszközeivel vitáik megoldására; nem számolnak fel kötbért és nem perelnek. Az opportunistáknak szemben, érdekeik védelmében inkább bizonyos nem szerződéses módszereket alakítanak ki, ahelyett, hogy ragaszkodnának a szerződések betűjéhez. A szerződések e szkeptikus felfogása azonban nem ad magyarázatot arra, hogy miért is vannak szerződések egyáltalán. Miért kötnének a felek szerződéseket egymással, ha úgy sincs semmi értelme? Az üzleti élet szereplői bizonyosan okkal tartanak ki a szerződések mellett, még ha ezek csak korlátozottan alkalmas útmutatói is cselekedeteiknek.

A szerződések egyszerűen tükrözik a szerződők várakozásait partnerük megbízhatóságát illetően, és azt, hogy mekkora fontosságot tulajdonítanak e megbízhatóságnak. A tartalomelemzés klasszikus példájával élve, a totalitáriánus rezsimek által indított propagandakampányok célja a közvélemény megdolgozása. A propagandakampányok alapján közvetett információ szerezhető a politikai rendszer céljairól, önértékeléséről és arról, hogy milyen képet fest önmagáról. Valami hasonló vonatkozik a szerződésekre is. A szerződő felek venni vagy eladni akarnak. Szerződéseik megszövegezése azonban a biztonsággal és a megbízhatósággal kapcsolatos szempontjaikat tükrözi. A szerződések szövegeinek elemzése így módon hasznos információul szolgál hipotézisünk ellenőrzéséhez. Lemérhetjük, hogy a szereplők komolyabban veszik-e a biztonságot, mint azelőtt.

A szerződéses biztosítékok betartásának komolyságát nominális skálán mértük. A valamilyen biztosítékot tartalmazó szerződéseket különválasztottuk azoktól, amelyekből mindenféle garancia hiányzott. A vizsgált garanciális elemek mindegyike szerződéses biztosíték. Listájuk a következő módszereket tartalmazta: késedelmi kamat; kötbér; a szállítás visszaigazolásának előírása; kedvezményes árak megvonása késedelem esetén; raktárkészlet tartása a vevő üzemében; letétek; fedezetigazolás; a szállítás felfüggesztése fizetési késedelem esetén; korlátozott tulajdonosi jogok a teljes ár kifizetéséig; előlegfizetés előírása; próbaidő; helyszínen történő fizetés; készpénzes fizetés a tényleges szállítás és a fizetési határidő egybeesése esetén; azonnali fizetés.

Az eredmény, amelyet a 2. táblázatban mutatunk be, alátámasztja a Határidő Játékból levezetett várakozásokat. A biztosítékokat tartalmazó szerződések aránya az 1988. évi 21,2 százalékról folyamatos növekedést mutatva 64 százalékra emelkedett 1993-ban.

2. táblázat**Valamilyen, a határidőt biztosító garanciális elemet tartalmazó szerződések**

	a minta százalékában	számokban
1988	21,2	49
1989	33,1	87
1990	42,3	132
1991	47,5	150
1992	55,3	246
1993	64,0	249
összesen	46,7	913

5. Összefoglalás

A jogszabályok kikényszeríthetősége, a köztisztviselők és közalkalmazottak korrumpálhatósága, a szerződéses fegyelem, a tulajdon tiszteletben tartása, az adóelkerülés elterjedtsége jelentős különbségeket mutat az egyes társadalmak között, és számottevően meg tud változni az idők során még egy társadalmon belül is. A szociológusok gyakran a kultúra, a szocializáció, a mentalitás vagy a habitus különbségeivel, illetve változásaival magyarázzák ezt. Fukuyama (1997/1995) szerint a kooperációhoz szükséges bizalom megteremtése – amelynek egyik aspektusával foglalkoztunk e tanulmányban – a társadalmi jelenségek azon húsz százalékához tartozik, amelyekről nem tudunk számot adni a racionális döntések terminusaiban. Az efféle magyarázatok azonban nehézkessé válnak, amikor társadalmi változásokat, különösen ha gyors változásokat kell magyarázniuk. Mi indokolta a magyar üzleti kultúra, vagy a szerződők mentalitásának, habitusának változását, ami el kellett hogy vezessen a szerződések megbízhatóságának látványos javulásához, és a szerződések kezelésének új formáihoz? És hogyan lehetséges ennyire gyors változás a kultúrában és a mentalításban, hogy lehet ennyire gyors a reszocializáció? És miért épp abba az irányba változott, ami aztán a szerződéses fegyelem tapasztalt változásait mozdította elő? Miért nem romlott a megbízhatóság és váltak még elhanyagoltabbá a szerződések?

E lehetséges buktatók miatt megpróbáltuk mellőzni az említett – a preferenciák egy meghatározott, „épp ilyen és nem olyan”, konstellációjára épülő – magyarázó változókat. Igyekeztünk olyan modellt konstruálni, amelyben az egyéni cselekedetek az érintettek racionális kalkulációjából származtak. A magyarázni kívánt változásokat nem a preferenciák változásából vezettük le, hanem megpróbáltunk olyan, a cselekvők döntéseit befolyásoló környezeti változókat keresni, amelyek alakulása előidézhette a szerződők viselkedésének és maguknak a szerződéseknek a változását. E változót a költségvetési korlát puhaságában, illetve keménységében, vagyis a szerződők mögött álló, általuk kihasználható harmadik szereplő jelenlétében vagy hiányában találtuk meg.

Irodalom

- Dasgupta, P. 1988. *Trust as a Commodity*. In: Gambetta, D. (ed.) 49–72.
- Dewatripont, M.–Maskin, E. 1995. Credit and Efficiency in Centralized and Decentralized Economies. *Review of Economic Studies*, 62, 541–56.
- Ellis, C. J. 1992. Reputation. Megjelent: Newman, P.–M. Milgate–J. Eatwell (eds.) *The New Palgrave Dictionary of Money and Finance, Vol. 3, 331–332*. London: Macmillan
- Fukuyama, F. 1997/1995. *Bizalom*. Budapest: Európa Kiadó
- Gál R. I. 1997. *Unreliability. Contract Discipline and Contract Governance under Economic Transition*. Amsterdam: Thesis
- 1999. *Hostages or Reputation Effects*. (Megjelenés alatt: Raub, W.–J. Weesie (eds) *The Management of Durable Relations: Theoretical and Empirical Models for Households and Organizations*. Amsterdam: Thela)
- Hart, O.–Moore, J. 1988. Incomplete Contracts and Renegotiation. *Econometrica*, 56, 755–785.
- Hetényi, I. 1994. Államháztartási folyamatok a kilencvenes évek elején. *Közgazdasági Szemle*, 41, 377–390.
- Kornai J. 1980. *A hiány*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- 1986. A puha költségvetési korlát. *Tervgazdasági Fórum*, 2, 1–18.
- 1993/1992. *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest: HVG Kiadó
- 1993. *Útkeresés*. Budapest: Századvég Kiadó
- 1998. Pénzügyi fegyelem és puha költségvetési korlát. *Közgazdasági Szemle*, 44, 940–953.
- Lindbeck, A.–Weibull, J. W. 1988. *Altruism and Time Consistency: The Economics of Fait Accompli*. *Journal of Political Economy*, 96, 1165–1182.
- Lindenberg, S. 1992. *An Extended Theory of Institutions and Contractual Discipline*. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 148, 125–154.
- Macaulay, S. 1963. *Non-Contractual Relations in Business: A Preliminary Study*. *American Sociological Review*, 28, 55–67.
- Magyar Nemzeti Bank 1994. *Havi jelentés 4–5*, 92.
- Parfit, D. 1998/1978. Körültekintés, erkölcsiség és a fogolydilemma. Megjelent: Csontos L. (vál.) *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium, 138–160.
- Schaffer, M. E. 1989. *The Credible-Commitment Problem in the Center-Enterprise Relation*. *Journal of Comparative Economics*, 13, 359–382.

- Ullmann-Margalit, E. 1977. *The Emergence of Norms*. Oxford: University Press
- Voszka, É. 1984. *Érdek és kölcsönös függőség*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Weesie, J.–Raub, W. 1996. *Private Ordering. A Comparative Institutional Analysis of Hostage Games*. *Journal of Mathematical Sociology*, 21, 201–240.
- Williamson, O .E. 1983. Credible Commitments: Using Hostages to Support Exchange. *American Economic Review*, 73, 519–540.
- 1985. *Economic Institutions of Capitalism*. New York: Free Press
- 1987. Vertical Integration. Megjelent: Eatwell, J.–M. Milgate–P. Newman (eds.) *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*. London: Macmillan, 4. 807–811.

VERSENYKÉPESSÉG JÓLÉTI RENDSZER ÉS KÖZJAVAK RÉVÉN

Bevezetés

A globalizáció hatásait a szociális jólét területén legtöbbször olyan makrorendszeren keresztül vizsgálják, mint a nyugdíjrendszer és az egészségügy, vagy a szociális támogatás rendszerei. Ezeket különböző szociálpolitikai tételekkel összefüggő közkiadások makroszintű adatai alapján elemzik. A globalizáció hatására a termelés és a foglalkoztatás rendszereiben végbemenő reformok azonban a cégek mikroszintű kutatásainak is témái. A mikro- és makroszintű kutatás ezen két megközelítése gyakran vezeti a globalizáció hatásaival foglalkozó kutatásokat párhuzamos ösvényekre, amelyekben a gazdálkodók lépései, stratégiái gyakran a globális változások alárendeltjeinek látszanak. A mikroszintű szereplők – hasonlóan a makroszintűekhez – viszont nem egyszerűen elszenvedik a globális hatásokat és reagálnak azokra, hanem egyidejűleg újra is értelmezik egymás közt fennálló piaci és szervezeti kapcsolataikat. Összetett, több szintéren zajló társadalmi alkufolyamatok figyelhetők meg a mikro- és makroszintű szereplők között a jóléti rendszerekhez való hozzájárulásokról és a viselt felelőségekről a globalizáció hatásaihoz való alkalmazkodás során is. Ezek az alkufolyamatok zajlanak immár egy jó évtizede a nyugat-európai szociális jóléti reformok esetében. Globális kontextusban a versenyképes gazdálkodás finansziális és monetáris követelményei arra ösztönzik a kormányzatokat és a „politikacsinálókat”, hogy kötelezzék el magukat a jóléti rendszerek makroszintű változtatása mellett (a nyugdíj- és egészségügyi reformok, a szociális szolgáltatások privatizálása, a szociális kiadások lefaragása stb. terén). Ugyanakkor a fejlett gazdaságok mikroszintű szereplői – az üzleti világ menedzsmentje, a munkáltatók – szintén keresik azokat a stratégiákat, amelyekkel meg tudnak felelni a globális versenyképesség követelményeinek.

A termelés költségeinek lefaragására, éppúgy, mint a különböző típusú beruházások hatékonyságának növelésére, valamint e két lehetőség kombinációira számos eszköz áll rendelkezésre. Ez igaz a humán erőforrás gazdálkodásra is. A munka, a termelés egyéb összetevőivel hasonlóan, miként például a technikai felszerelés is, egyszerre költség és beruházás. A vállalkozások szintjén munkaerőköltségen nemcsak a fizetést, a bérterheket és az úgynevezett szociális juttatásokat (segélyek, biztosítási alap-hozzájárulás, étkezési jegyek stb. formájában) értik, hanem a kiadások olyan egyéb formáit is, melyek révén a munkavállalók kívánt mennyiségét és minőségét tudják biztosítani. Így, a folyamatos szakképzéssel, a vállalat szociális infrastruktúrájának kiépítésével, esetleg a közlekedés vagy a lakáshoz jutás költségeinek támogatásával kapcsolatos kiadásokat is. Ezek a kiadások egyúttal befektetések is, melyek – közvetve vagy közvetlenül, hosszú- vagy rövidtávon – a munka hatékonyságát hivatottak fokozni. A makroszintű döntések és kiadások azonban maguk is alakítják a munkaerő költségeit és minőségét egyaránt. A kormányzatok

a vállalkozások bérterheinek és szociális hozzájárulásainak emelésével közvetlenül növelhetik a munkaerőköltségeket. Az oktatás és a szakképzés közkiadásai, a lakáshoz jutás és a közlekedési vagy az egészségügyi gondoskodás kiadásai, amelyek mind hozzájárulnak a munkaerő újratermelésének javulásához, az emberi tőke jobb minőségéhez, s így a munka termelékenységének növekedéséhez, közvetve alakítják a munkaerőköltségeket. Az emberi tőke minőségéért viselt felelőségek és a különböző finansziális terhek (például a képzés, a közlekedés vagy az egészségügy terén) igen különböző módon oszlanak meg az államok, a munkaadók és a munkavállalók között a különböző fejlett országokban. A reformok és a kiadások csökkentése, akár az állam, akár a munkaadók részéről – motiválja azokat akár az átalakulás, akár az integráció vagy a globalizáció –, felvetik a mikro- és makroszintű szereplők között a jobb versenyképesség költségeinek és eredményeinek újraelosztását.

Az állami és a munkahelyi jóléti rendszerek közti kapcsolat időről időre viták tárgya. Vajon a munkahelyi jóléti gondoskodás rendszere kiegészíti az államit, avagy pótolja azt? Vajon a vállalkozások emberi erőforrás gazdálkodásukból fakadó érdekeik miatt ajánlanak fel többlet ellátásokat munkavállalóiknak, avagy a közgondoskodás hiányában kényszerülnek (bizonyos esetekben törvény kötelezi őket) arra, hogy részben vagy egészben átvegyék bizonyos szociális, oktatási, szakképzési funkciók pénzügyi terheit? És vajon mi a szakszervezetek szerepe és álláspontja a redistribúciós folyamatban? Mely munkavállalói rétegek milyen mértékben és milyen feltételek mellett részesülnek ennek az újraelosztásnak az eredményeiből? Mely munkaadók milyen rendszereket hívnak életre? Mely társadalmi csoportok maradnak részben vagy egészben ki a munkahelyek jóléti politikájának hatóköréből? A globalizáció, a privatizáció, vagy a Közép- és Kelet-Európában történő széles körű átalakulás során a termelési és a jóléti rendszerekben történő változások újra meg újra a viták középpontjába állítják a jóléti rendszerek gazdasági funkcióit éppúgy, mint a munkahelyek társadalmi funkcióit.

Ez a tanulmány a globalizáció és a nemzetközi verseny folyamatainak valamint a folyamatok kapcsán a jóléti ellátásokkal kapcsolatban kibontakozott vitáknak – a hatásokat feltérképezők, értelmezők, értelmezni tudók felelősségét jelző vitáinak – a szociálpolitikában megjelenő következményeivel foglalkozó kutatáson¹ alapul. Az EU és az OECD alapokmányai, amelyek leszögezik, hogy a szociálpolitika és a gazdaságpolitika egymásra épülnek, a közkiadások túlzott növekedésének veszélyeivel kapcsolatos aggodalmaknak is hangot adnak. Az egyre nyitottabb nemzetközi piacok nyomása és a fokozódó versenyképesség igénye szintén kihívást jelentenek az európai jóléti rendszerek számára. Európában a válaszok sokszínűsége széles körben jól ismert és gyakran aggodalmakra is okot ad, hiszen az eltérő munkaerőköltségek

¹ Ebben az írásban összefoglalom az ELTE szociálpolitika tanszéke által végzett és „Nemzetközi verseny és a jóléti rendszerek fenntarthatósága – az üzleti élet nézőpontjából” címen általam irányított kutatás eddigi eredményeit. Ez az 1997-ben elkezdett és 1999-ben lezárult kutatás egy szélesebb nemzetközi kutatási és társadalompolitikai program része, melyet a Vienna Institute for Human Sciences (IWM) „Közép-Európa gazdasági átalakulásának társadalmi költségei” (Social Cost of Economic Transformation in Central Europe – SOCO) témában indított. A kutatás során 18 vállalat (köztük nagy multinacionálisok, nagy magyar állami és magáncégek és néhány közepes magyar és külföldi vállalat) 44 menedzserével készítettünk interjút.

a versenyképes bérek fenntartása céljából „szociális dömpinghez” vagy a jóléti normák leértékeléséhez vezethetnek (Hantrais 1995; Esping Andersen 1996; George-Taylor-Gooby 1996).

Globalizáció és átalakulás összefonódása Közép- és Kelet-Európában

A kilencvenes évek kezdete óta a fejlett országokban felvetődöttékhez hasonló problémákkal találják szembe magukat a közép- és kelet-európai országok, köztük Magyarország is. Mindez azonban politikai és gazdasági átalakulásuk sajátos körülményei közepette még érzékenyebben vetődik fel. A politikai és elméleti viták ezekben az országokban többnyire a jóléti rendszerek jellegét, tartalmát alakító politikai mezőre irányulnak. A globalizációs tézis jegyében külső nemzetközi erők erős és időnként meghatározó befolyást gyakorolnak a jóléti rendszereket alakító nemzeti vitákban. A globalizációs elméletek hangsúlyozzák a nemzetközi tényezők fontosságát a nemzeti szociálpolitikák vonatkozásában, és azt, hogy a követendő gyakorlattal kapcsolatos politikai vitákat a nemzetközi hatások várható befolyásával kapcsolatos feltevések alakítják.

Magyarország és a többi közép- és kelet-európai ország számára a kilencvenes évek a politikai, gazdasági és társadalmi átalakulással együtt a piacaik megnyitásával járó, fokozódó nemzetközi verseny időszaka is volt. Ebben a helyzetben a munkaerőpiac és a jóléti gondoskodás miatti aggodalmak a kilencvenes évek politikai vitáiban kiemelt szerepet játszottak, és játszanak még ma is. Egyes közgazdászok és politika döntéshozók szerint a nemzetközi verseny kezelésének legjobb módja a munkaerőpiac deregulációja és az állami jóléti és társadalombiztosítási kiadások csökkentése. Egy ezzel ellentétes álláspont szerint a legjobb út az oktatási beruházás, a technológiai fejlesztés és a munkaerővel való együttműködés. Ez a stratégia csak folyamatos jóléti ráfordítások és adott munkavállalói jogok fenntartása esetén lehet eredményes. Mások azt állítják, hogy a közjavakba és a szociális biztonságba való beruházások szükségesek ugyan a versenyképesség fenntartása miatt és a munkára való ösztönzés erősítése érdekében, ám a társadalmi juttatások módosítására mégis szükség van.

A Magyarországon végbemenő politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás során a bérköltségek és a jóléti gondoskodás társadalmilag érzékeny problémái számos új politikai, gazdaságpolitikai, gazdálkodói kérdést vetnek fel, úgymint a szociális ellátások kemény költségvetési korlátokon belül maradó biztosításának kérdését, a kormányzati támogatások és szolgáltatások szintjének változtatását, a munkahelyek társadalmi funkcióinak és a gazdálkodó szervezetek intézményes jóléti szerepének módosulását. Az üzleti élet szereplőinek a munkaerőpiaci intézményekkel, a szakképzéssel, a munkaerőpiaci mobilitással, a nők foglalkoztatásának változó társadalmi feltételeivel és az általános szociális ellátórendszerek szerkezetével és működésével kapcsolatos nézetei kevésbé ismertek, mint az elméleti szakemberek véleménye. Kutatásunkat a gazdálkodók nézeteinek és felfogásának jobb megismerése érdekében indítottuk. Arra törekedtünk, hogy a jóléti gondoskodás olyan különböző fejleményeivel kapcsolatban, mint a szociális és egészségügyi reformok, mint az

oktatás és a szakképzés, a munkanélküli biztosítás, a család-ellátások, a munkához kapcsolódó juttatások és a mindezeket finanszírozó rendszer alakulása, megismerjük az üzleti élet befolyásos szereplőinek álláspontját. Olyan felső vállalatvezetők véleményére koncentráltunk, akik a globalizáció és az erősen kompetitív nemzetközi piacok növekvő nyomása alatt működő cégeknél dolgoznak, hiszen az, amit a jóléti gondoskodás kérdéseiben képviselnek valamint az a befolyás, amit a politikai vitákban gyakorolnak, messzemenően fontos lehet a jóléti reformokban gondolkodók számára. Vállalataik aktuális helyzete, piaci stratégiáik, jóléti politikáik, valamint személyes vezetői elképzeléseik egyaránt tükrözik a lehetőségeket és a kényszereket, amelyek e sajátos közép-kelet-európai régióban az egymással összefonódva, párhuzamosan zajló átalakulás és globalizálódás társadalmi és gazdasági folyamataiból adódnak.

Versenysztratégiák a globalizáció folyamatában

A kutatási téma, a versenyképesség és a jóléti rendszer összefüggéseiből adódott, hogy olyan nagy és közepes vállalatokra kell összpontosítanunk, amelyek nemzetközi piacokon működnek, noha ágazataik (elektronika, gépgyártás, acélgégyártás és vaskohászat, élelmiszer-feldolgozás, dohány-, textil-, gyógyszer- és vegyipar, energiaellátás) eltérő mértékben nyitottak a nemzetközi versenynek. Különböznek munkaerő és szakképzettség iránti szükségleteiket, technológiai fejlettségüket, szervezeti és működési mintáikat illetően is. Kevés kivétellel (ilyen a Nitrokémia, a Herendi Porcelán Manufaktúra és a Dunaferr) mintánk már külföldi és/vagy magyar részvétellel privatizált vállalatokból (mint pl. a British American Tobacco, a Reemtsma, az Ikarus, az EGIS), vagy multinacionális cégek által alapított új magyarországi vállalatokból (mint például az IBM, a Philips, a Nokia stb.), vagy magyar vállalkozásokból (ilyen a Karsai Rt.) állt össze. Megpróbáltuk az ország különböző régióit lefedni, amikor a vállalatokat és a megkérdezett vezetőket mintánkba beválogattuk, hogy a munkaügyi és a jóléti témák kutatásában időről időre felbukkanó regionális különbségeket is érzékelnünk tudjuk. A kutatásban szereplő vállalatok a magyar gazdaságnak azt a fejlődő szegmensét képviselik, ahol a termékkibocsátás és az export a kilencvenes évek közepe óta növekedett, ahol a fizetések a munkaerőpiaci átlag fölé emelkednek és ahol – az 1989 előtt állami vállalatként létező, majd privatizált és/vagy átalakított vállalatok esetében – a munkavállalók száma radikális létszámcsökkentések után stabilizálódott.

Ezen társaságok menedzsereinek többsége vállalatuk sikereit olyan tényezőkkel magyarázza, mint termékeik magas minősége, képzett munkaerőjük, termékeik sokfélesége és a korszerű technológia. A megkérdezett vezetők között csak egy csekély töredék tekinti az olcsó munkaerőt cége versenyképessége szempontjából fontos tényezőnek (lásd 1. táblázat).

Vállalatuk hosszú távú céljai között a menedzserek leggyakrabban a termelési költségek csökkentését említették, majd az új piacokra való betörést, a technológiai fejlesztést és az új termékek bevezetését, ahogy ezt a 2. táblázat illusztrálja. A teljes termelési költségeken belül azonban a válaszolók tulajdonképpen viszonylag alacsony jelentőséget tulajdonítottak a bérköltségeknek. Ahol viszont a vállalatok a

leginkább érzik a nemzetközi verseny nyomását az a termelési költségek egészével összefüggő árverseny – 70 százalékban – és a jobb marketing-tevékenység – 47 százalékban említett – területei.

A versenyképesség szempontjából a megkérdezett vállalatvezetők majd mindegyike (97–98%-uk) nagy jelentőséget tulajdonított a technológiai fejlesztésnek, a költségsökkentésnek és a munkaerő képzettségének. Az a tény, hogy a versenyképességgel kapcsolatban az alacsony bérköltséget még egy negyedük sem ítélte fontosnak (24%), jól tükrözi, hogy ezek a vállalatok a termelési költségek lefaragásának más, nem az alacsony munkabérrre épülő stratégiáját követik (3. táblázat). A piacvesztést, a jövedelmezőség csökkenését és a termelés más országokba való áthelyezését tekintik a versenyképesség csökkenéséből fakadó legkomolyabb veszélyeknek.

A kutatás során kifejtett vállalatvezetői vélemények többsége az emberi erőforrás stratégiák részeként mindennél erősebb hangsúlyt helyezett a nemzetközi versenyben való helytállás szempontjából a minőségi munkaerő megszerzésére. Ezen vállalatok emberi erőforrás stratégiáiban a munkavállalók képzettsége és korábbi szakmai tapasztalatai mellett az együttműködő magatartást és a munkaerő stabilitását említették még, mint nagyon fontos és fontos tényezőket. Bizonyos esetekben a munkaerő olyan jellemzői, mint a képzettség szintje, a felelősségvállalás, az együttműködés és a munkafegyelem a cégek technológiai fejlesztéséhez szükséges további tőkebefektetés előfeltételeiként is nagy hangsúlyt kaptak.

A munkaerő képzettségének fontosságát illetően a megkérdezett menedzserek többsége egyetértett. A munkaerő magas képzettségét majd két harmaduk említette, mint az emberi erőforrások olyan összetevőjét, amely a piaci versenyben előnyt jelenthet. Az alacsonyabb munkaerő-költségeket ugyanolyan gyakorisággal említették, mint a munkaerő korábbi tapasztalatainak és rugalmasságának jelentőségét: a megkérdezettek majd fele állította, hogy ezek előnyt jelentenek a versenyben. A válaszok azonban azt is mutatták, hogy a menedzserek a vállalatokon belüli különböző szakmai és hierarchikus csoportoknak különböző jelentőséget tulajdonítanak: saját szerepüket a középszintű műszaki-technikai személyzet szerepével és a kereskedelmi tevékenységeket végzőkével együtt sokkal lényegesebbnek tartják cégeik versenyképességét illetően, mint a közvetlen termelésben dolgozókat. Ez utóbbi csoport közreműködését pedig tovább differenciálták, és a képzett munkások hozzájárulását a versenyképességhez nagy többségük nagyobbban ítélte, mint a képzetlen és/vagy időszakosan foglalkoztatott munkaerőét.

Munkahelyi és állami jóléti rendszerek – az emberi tőke fejlesztésének eszközei

A kutatásban szereplő vállalatok szociális juttatásokkal és ellátásokkal kapcsolatos („szociális bérnek” is nevezett) kiadásai a kilencvenes évek közepe óta növekedtek. Ez a növekedés azoknál a cégeknél is megtörtént, ahol pedig az alacsony munkaerő-költség fontos a piaci versenyben. Ez a tény azonban nem mindig jelenti a munkahelyi jóléti ellátások magasabb szintjét, inkább két makrogazdasági tényező hatását. Először is, a növekvő kiadások olyan, kötelező jellegű munkahelyi jóléti költségek-ből állnak, mint a munkaadók növekvő hozzájárulása a munkavállalók betegség mi-

att kieső kereseteinek kompenzálásához, a vállalatok hozzájárulása a szakképzésekhez vagy a munkaerőpiaci közkiadásokhoz. Másodszor pedig, egyszerűen az inflációnak, amely növelte a még létező, vagy átalakított munkahelyi jóléti infrastruktúra és szolgáltatások (szakképző intézmények, munkásszállítás, munkaegészségügyi ellátás stb.) fenntartásának költségeit. A növekvő munkahelyi jóléti kiadások mellett is létezhet így, hogy a munkavállalókra fordított jóléti ellátások reálértékben csökkennek, és a dolgozók többsége számára is visszaszorulhat a „szociális bér” (a jutatások és szolgáltatások) értéke összjövedelmükön belül.

1. táblázat

A vállalati versenyképesség erősségei („strong points”)

„Strong points”	Igen, ez „erős” tényező (a válaszok százalékban)
Termék minősége	56,1
Képzett munkaerő	56,1
Termék választék	41,5
Korszerű technológia	39,0
Alacsony termék ár	39,0
Stabil piaci pozíció	41,5
Termékfejlesztés	14,6
Beszállítókkal való szoros együttműködés	14,6
Olesó munkaerő	17,1
Jó marketing tevékenység	7,3

2. táblázat

A vállalat hosszú távú céljai

	„Igen, ez cél” (a válaszok százalékban)
Új piacok meghódítása	60,5
Piaci pozíció fenntartása	53,3
Új termékek bevezetése	55,8
Termelési költségek csökkentése	65,1
Minőségszint emelése	53,3
Technológiai fejlesztés	55,8
Termelés fokozása	41,9
Egyéb	6,7

A kutatásba bevont vállalatoknál a különböző – iskolarendszerű vagy munkahelyi – szakképzések a növekvő jóléti kiadások főbb területei közé tartoznak. Ez ismét csak a folyamatos szakmai képzés jelentőségének ad hangsúlyt, amit a menedzserek a

versenyképességet biztosító emberi erőforrás stratégiával kapcsolatban oly kiemelten kezeltek. A külföldi munkaadók és a multinacionális vállalatok komoly anyagi erőforrásokat szánnak a belső kommunikáció fejlesztésére, nemcsak a vezetés alsóbb és közép szintjein, hanem gyakran a termelőegységek között is. Teszik ezt gyakran éppen az anyavállalat folyamatos szakképzési rendszere alapján szervezett továbbképző tanfolyamok keretében. Számos esetben a helyi szakmunkásképző iskolákat ezek a piaci versenyben élenjáró vállalatok finanszírozzák, hogy kielégítsék szakképzettség² iránti igényüket. A felnőttképzést, a folyamatos szakmai és átképzéseket a legfontosabb eszközként tekintik, melyekkel erősíthetik a munkavállalók vállalat iránti elkötelezettségét.

3. táblázat

A vállalatok versenyképességében szerepet játszó tényezők (százalékban)

	Nagyon fontos	Fontos	Többé-kevésbé	Kicsit fontos	Nem fontos	Nem tudja/nem válaszol
Technológiai fejlesztés	61,4	36,4	2,3	0,0	0,0	0,0
Kooperáció a beszállítókkal és alvállalkozókkal	15,9	40,9	34,1	4,5	2,3	2,3
Munkaerő képzettsége	40,9	45,5	11,4	2,3	0,0	0,0
Munkaerő rugalmassága	25,0	43,2	31,8	0,0	0,0	0,0
Munkaerő megbízhatósága, fegyelem	31,8	54,5	13,6	0,0	0,0	0,0
Alacsony bérek	2,3	20,5	31,8	31,8	11,4	2,3
Konszenzus a termelési célokban	34,1	25,0	29,5	6,8	4,5	0,0
Költségek csökkentése	56,8	38,6	4,5	0,0	0,0	0,0
Rugalmasabb munkaerő felvétel és elbocsátás	0,0	27,3	36,4	29,5	6,8	0,0
Egyéb	4,5	2,3	0,0	0,0	0,0	93,2

Két másik munkahelyi jóléti intézménynek, a vállalati nyugdíjbiztosításnak és a lakástámogatásoknak is célja a munkavállalók hosszabbtávú stabilizálása és elkötelezettségének erősítése. A kutatásba bevontak között néhányan azok közé a magyar munkáltatók közé tartoztak, akik a kilencvenes évek közepén nyugdíjbiztosítási alapokat hoztak létre a munkaerő megtartása érdekében, és a béremeléseknél kevésbé költséges módon próbálták meg alkalmazottaikat ösztönözni. Míg a nyugdíjbiztosi-

² A magyar vállalatok szakképzése és szakképzett munkaerő iránti szükséglete tekintetében a kutatás ellentmondásos képet mutat. Egyrészt a korábbi állami szakképzési rendszer bizonyos intézményei csak nagyon lassan követik az új gazdasági szükségleteket, másrészt számos fejlesztés tapasztalható az intézményes képzés, az ajánlott programok és a szakképzések finanszírozásának eszközei, a felnőttképzés, az átképzések és a belső munkahelyi oktatás terén (lásd pl. Kasahara–Makó 1996).

tási hozzájárulások azonos nagyságúak adott munkaadó összes foglalkoztatottja esetében, addig a lakástámogatások jelentősen eltérőek és differenciáltak lehetnek alkalmazottanként. Ugyanakkor a vállalatok szociális kiadásai között újra megjelentek és növekszenek a munkavállalók utazási költségeihez való munkaadói hozzájárulások. Ebben nem csak a vezetők vállalati kocsijának használata jelenik meg, hanem a juttatások két lehetséges típusa: a növekvő utazási költségekhez való növekvő hozzájárulás és a dolgozók munkába való szállításának szervezése, lebonyolítása. A vezetők többsége szerint az elmúlt pár évre a szociális kiadásoknak az alkalmazottak különböző csoportjai közötti jelentős újraelosztása volt jellemző. A magasan képzett csoportok és a vezetés számára a vállalati kocsik, a lakás hozzájárulás és az egészségügyi szolgáltatások formájában nyújtott juttatások jövedelmeik jelentős részét teszik ki. A szakmai és folyamatos képzésekre fordított kiadásokon belül is jelentős rész szolgálja a felső és közép szintű menedzsment ismereteinek gazdagítását. A megkérdezett vezetők többsége a munkaerő megtartását, a dolgozóknak a cég iránti elkötelezettsége erősítését és általában az emberi erőforrások szinten tartását nevezte meg, mint a munkahelyi jóléti politikák legfőbb céljait. Ezeket különösen fontosnak tekintették a technológiai vagy a termék fejlesztésben dolgozó vezetők és műszaki személyzet esetében, és fontosabbnak mondták a szakképzett munkások, mint a képzetlenek esetében.

Azon vállalatok vezetői, amelyeknek hosszú távú piaci stratégiája képzett és együttműködő munkaerőt igényel, némileg erőteljesebben ösztönzik a munkaerő magasabb szintű újratermelését biztosítani tudó, jól működő állami jóléti rendszer kiépítését és fenntartását, mint a betanított vagy képzetlen és alacsony költségű munkaerőt alkalmazók. Az előbbieket esetében a megoldatlan lakásproblémák, a tömegközlekedés alacsony szintje és magas költségei, a csökkenő egészségügyi szolgáltatások és a folyamatosan változó képzettség igényeket kielégítő szakképző intézmények hiánya jelentik az akadályokat, melyek a globális piacokon folyó versenyben szükséges emberi erőforrás stratégiák előtt tornyosulnak. A kutatás azt is jelezte, hogy a vállalati vezetők tudatában vannak a munkanélküliség káros társadalmi következményeinek, és a megkérdezettek jelentős része elégtelennek találta a probléma kezelésére fordított közkiadásokat. A munkanélküliség mellett a hajléktalanság jelenségét is súlyos szociális kérdésnek tekintették. Miként a 4. táblázat is mutatja az állami jólét kiadások között e két területre, valamint a fogyatékosok támogatására is többet kellene szánni véleményük szerint. A társadalmi igazságosság és béke biztosításának leggyakrabban említett közjóléti elemei a kutatás során a lakáshoz jutás, az egészségügyi és oktatási szolgáltatások, valamint a nyugdíj biztosítása és a családellátások voltak.

Ez utóbbi vélemények viszonylagos függetlensége a cégek piaci és emberi erőforrás stratégiáitól azt jelezheti, hogy a munkaerő újratermelését alakító szegényes szociális feltételek munkafegyelmi problémákhoz, hiányzásokhoz és más olyan „negatív magatartásokhoz” vezethetnek, amelyek az alkalmazottak eredményes integrációját akadályozhatják. Ez pedig a mégoly olcsónak is tűnő munkaerő felhasználását igencsak költségessé teszi. A magyar textiliparban működő olasz tulajdonú vállalkozások tapasztalatait feldolgozó kutatás szerint ezekben az újonnan alapított vagy privatizált cégekben a szervezési és fegyelmi problémákat az alacsony bérű, rosszul

fizetett dolgozók családi szükségleteinek kielégítésére az otthoni és az informális gazdaságban széles körben végzett tevékenységek okozzák. Ez a jelenség egyes esetekben komoly munkaügyi konfliktusokhoz vezetett a munkaidő-beosztás és a hiányzásokat büntető juttatás-megvonások kérdésében (Sacchetto 2000).

Az állam szabályozó szerepét illetően a vállalatok felső vezetőinek véleményében bizonyos árnyalatnyi különbségeket találtunk. Az az álláspont, mely szerint a foglalkoztatási szabályok túl rugalmasak és a munkaerőpiac túlságosan szabályozatlan, inkább fogalmazódott meg emberi erőforrás-menedzserek részéről, mint a vezetés más területein dolgozók részéről. Az előbbieket olyan szabályozást és alkumechanizmusokat szeretnének működtetni a munkahelyeken, amelyek a belső rugalmasságot biztosítanák. Bár a kutatásba bevont cégeknél működnek a szakszervezetek, több vezető is úgy találta, hogy a munkaügyi kapcsolatok és alkufolyamatokat illető szabályok és intézmények még nem világosan meghatározottak.

Összefoglalva: a kutatás megerősíti, hogy a magyar gazdaság versenyképes szektorait képviselő vállalatvezetők az állami jóléti ellátások csökkentését nem tekintik vállalatuk versenyképességét elősegítő folyamatnak. Éppen ellenkezőleg, fontosnak tartják számos területen a közkiadások növelését, például a szakképzésben, amely közvetlenül befolyásolja versenyképességüket, vagy olyan területeken, mint a lakásellátás, az egészségügyi vagy rekreációs szolgáltatások, amelyek a munkaerő magasabb szintű újratermelődését tudják biztosítani.

Kijelenthető az is, hogy azok a várakozások, melyek szerint a korábbi állami vállalatok privatizálás után majd feladják társadalmi funkcióikat és megszüntetik jóléti kiadásait, mint olyanokat, amelyek a modernizációhoz és a közvetlen munkaosztónzókhoz szükséges anyagi eszközöket csökkentenék, s így versenyképességüket korlátoznák, nem teljesültek. E várakozásokkal ellentétben az igazán kompetitív, hosszú távú piaci stratégiák szerint működő cégek más irányt követnek. Az új magáncégek, a külföldi és multinacionális társaságok által privatizált vagy újonnan létrehozott cégek egyaránt életre hívják a különböző ellátásokból és szociális infrastruktúrából álló belső jóléti rendszereiket. Természetesen ezek a rendszerek sem funkcióikban, sem az ellátásokban részesülők összetételét, igényeik kielégítettségét illetően nem hasonlók a centralizált tervgazdaságok³ korábbi állami tulajdonú vállalatainak szociális szerepéhez. Az ilyen munkahelyi jóléti kiadások és beruházások céljai alárendeltek a vállalati emberi erőforrás stratégiák különböző és összetett céljainak – innen a munkahelyi szociális infrastruktúra és gondoskodás sokszínűsége.

Magyarországon a munkahelyi jóléti rendszerek jelentősen módosultak az elmúlt pár évben annak érdekében, hogy a munka olyan összetevőit, mint a felelősségvállalás, az elkötelezettség és az együttműködés hatásosabban ösztönözzék. Több megkérdezett vezető fejtette ki, hogy az alkalmazottak hosszú távú biztonságát azért tartja fontosnak, mert ezzel tudják a különböző másodállások vonzerejét csökkenteni

³ A kelet-európai átalakulásnak vannak az itt jelzettektől eltérő esetei is, mint Oroszország példája, ahol a munkahelyek szociális szerepe még a korábinál is fontosabbá vált. A komoly piaci problémák között és az orosz állami vagy magán gazdálkodók likviditási gondjai közepette a szociális gondoskodás a nem pénzbeli juttatásokat helyettesítheti, amíg a munkahelyi szociális infrastruktúra a gyermekgondozás, az egészségügy vagy akár az energiaellátás stb. terén stabilizálja a mindennapi élet alapfeltételeit egy tágabb régióban (Lefevre 1997).

és visszaszorítani az informális és fekete munkák elszívó hatását. Az alkalmazottak biztonsága és stabilitása – miként a munkahelyi jóléti politikák – tehát nem ellentétesek a fokozottabb belső rugalmasság követelményével szemben. Ellenkezőleg, a kutatás során feltárt véleményekből úgy tűnik, hogy a köz- és munkahelyi jóléti rendszerek célegyüttesében biztonság, stabilitás és rugalmasság komplementer módon egymásra épülnek.

4. táblázat

Szociálpolitikai területek, amelyekre az államnak többet kellene költenie

	Igen, az államnak többet kéne költenie erre a területre (százalék)
Lakáshoz jutás	81,8
Oktatás	77,3
Szakképzés	29,5
Egészségügyi szolgáltatások	84,1
Nyugdíjrendszer	65,9
Család támogatások	52,3
Munkanélküli ellátás	15,9
Szociális segély	11,4
Hajléktalanok támogatása	22,7
Fogyatékosok támogatása	31,8
Rekreációs tevékenységek	9,1
Egyéb	6,8

A munkahely jóléti rendszerek keretében a szakszervezetek erejükhöz mérten számos eszközt találhatnak és találnak a munkavállalói érdekek képviselőjére. Nagy állami cégeknél a szakszervezetek a vezetők partnerei a minden alkalmazott számára nyitott, világos és átlátszó jóléti juttatási rendszerek kialakításában. Külföldi és magyar magán tulajdonú cégek esetében a nem bérjellegű juttatásokat gyakran a munkavállalók és munkaadók közötti egyéni és nem nyilvános alkuk alapján osztják szét. Míg a szociális infrastruktúra fejlesztéséről az Üzemi Tanácsokkal állapodnak meg ott, ahol ilyenek működnek.

Ágazati és országos szinten a kérdés bonyolultabb. A háttérben ugyanis a jóléti rendszerek két építőelemének, az állami és a munkahelyi jóléti rendszereknek, gyakran ellentmondásos, szerencsés periódusokban és körültekintő társadalmi alkuk és „konszenzus” esetén viszont egymást kiegészíteni képes viszonya húzódik meg. A munkaerő tágabb autonómiáját és nagyobb mobilitását a társadalmi normák és a szociális védelem garanciáival biztosítani tudó állami jóléti rendszerek valamint a kizárólag a cégeknek való – gyakran növekvő mértékű – elköteleződésben és csak a kollektív szerződések védőernyője alá tartozók körében élvezett munkahelyi jóléti rendszerek között az összefüggés országról országra és időről időre változik erőviszonyok és alkuk függvényében.

A jóléti közjavak újragondolásának szükségessége

Jóllehet a magyar gazdaság sokszínűbb, mint a fent leírt kutatásba bevont vállalatok által reprezentált kép, a megkérdezett vezetők nézeteiről azonban elmondható, hogy azok a gazdaság kompetitív szférájában megfogalmazódó álláspontokat tükrözik. A bemutatott vélemények ellentmondanak számos, a nemzetközi piacokon sikeresen versenyképes üzleti stratégiával kapcsolatos leegyszerűsített hiedelemnek. Először is, leszögezhető, hogy önmagukban az alacsony munkaerőköltségek nem döntő tényezők a nemzetközi versenyképességnek. A külföldi befektetők éppúgy, mint a helyi gazdasági vállalkozások nemzetközi stratégiai döntéseiknél, beruházásaiknál különböző, a globális piacok követelményeihez kapcsolódó, de egymással is összefüggő tényezőket vesznek fontolóra. A munkaerő költségek a várható eredményekkel kerülnek összevetésre: a nemzetközi versenyben való helytálláshoz szükséges követelmények alapján fogalmazódnak meg a munkaerővel kapcsolatos olyan igények, mint a minőség, fegyelem, együttműködés, felelősségvállalás. Az alacsony költségű gazdaságok az előbbiektől hiányában valamint a beszállítói és alvállalkozói kör gyengesége és az infrastruktúra (energia ellátás, közlekedés, távközlés stb.) alacsony színvonala miatt kevésbé vonzóak a nemzetközi tőke számára, mint azok, ahol a munkaerőbe történő befektetések önmagukban képesek többletelőnyöket jelenteni a globális piacokon. Az átfogó termelési költségek között olyan externáliák, mint a jól működő gazdasági és technikai infrastruktúra, a megbízható munkaügyi kapcsolatok, a befektetések biztonsága és a mindezekhez történő munkaadói hozzájárulás (az államnak fizetett adó vagy az állam gyenge működése esetén eseti és szerződéses megállapodások formájában), az üzleti befektetés és a termelés közvetlen költségei mellett jönnek számításba.

Másodszor a társadalmi normák fenntartása és javítása ugyan költséges (és talán túlságosan is az kritikus gazdasági helyzetekben), de úgy tűnik Magyarországon mégis hasznosnak bizonyult olyan hazai és külföldi befektetők számára, akik magas minőséggel a globális piacokon keresnek hosszú távon előnyös piaci befektetéseket. Azok a befektetők, akik a kilencvenes évek elején az olcsó munkán alapuló profitot keresték csak Magyarországon, a kilencvenes évek végén már transzferálják beruházásaikat még alacsonyabb bérű országokba vagy rákényszerülnek a munkaerőbe való beruházásokra, magasabb bérek, képzés, a foglalkoztatás stabilizálása formájában (Sacchetto 2000). Az állam és az üzleti élet korábbi és folyamatos szociális beruházásai teremtik meg azt a társadalmi és gazdasági környezetet, amelyben az erősödő verseny kihívásainak mind a gazdálkodó szervezetek, mind a munkaerőpiac jobban meg tud felelni. Az üzleti versenyképesség az összes egymással kombinált erőforrás minőségén alapul, ezen belül pedig a vállalatok minden szintjén a munkaerő minőségét számos, a vállalatok közvetlen befolyásától nem függő tényező alakítja, amelyek viszont nagyon is függenek a hosszú távú állami jóléti beavatkozások együttesétől. A lakásügy, a mobilitás, az oktatás, a szakképzés, az egészségügyi ellátás, a társadalombiztosítás, a családok támogatása együttesen fejezik ki azokat a kollektív érdekeket és közfelelőségeket, amelyek a munkaerő adott minőségének újratermelődéséhez fűződnek. A gazdálkodók szempontjából ezek a szociális rendszerek nyújtják azokat a közjavakat, amelyek a kompetitív tevékenységeknek egy-

aránt erőforrásai és költségei. És amelyek minőséghez, innovációhoz, kreativitáshoz, alkalmazkodáshoz vezető eredményeivel a globális piacokon versenyképesek tudnak lenni.

A különböző országok állami jóléti rendszerei különféle eszközökkel biztosítanak szolidaritást és szociális jogokat, fektetik le munkaerőpiacik működésének alapszabályait, s ezáltal a beruházások társadalmi és gazdasági feltételeit. A világpiaci nyitás és a globális gazdaságba való beilleszkedés során – technológiák, termékek, vezetési technikák, szervezési eljárások és alku mechanizmusok átvételével – az állami jóléti rendszerek nyújtják azokat a társadalom politikai eszközöket – lakhatástól oktatásig, társadalombiztosítástól közlekedésig stb. –, amelyek az országoknak a világ-gazdaságba való beágyazottságát differenciáltan képesek elő mozdítani, amelyek révén a rövid távú költségek és hasznok elosztásán túlmutatóan a globalizáció hosszú távú kollektív hatását lehet alakítani.

A közép- és kelet-európai átalakulás első évtizede után immár több empirikus tapasztalat segít tisztázni az állam gazdasági és jóléti szerepével kapcsolatos korábbi, tisztán elméleti vitákat. Az az elméleti szembeállítás, amely bírálta a „gondoskodó” államot és annak a jóléti szolgáltatásokat szervező, ösztönző, „facilitátor” jellegűvé alakítása mellett érvelt, mára leegyszerűsítettnek és ideologizáltnak tűnik. Országról országra, változó gazdasági és piaci helyzetekben ugyanis az államok piaci vagy közintézmények kereteiben továbbra is gondoskodnak jóléti szolgáltatásokról. Ezek a szolgáltatások, mint a közlekedés, az oktatás és képzés, vagy a munkaügyi kapcsolatok működtetése, életbevágóak a versenyképes gazdasági tevékenységek számára – az állam pedig a piactudományi körülmények közepette kemény alkukban állapodik meg a munkaadókkal és a munkavállalókkal, az üzleti élet résztvevőivel a minden politikai és gazdasági szereplő számára sikeres működéshez való hozzájárulások megosztásáról.

Felhasznált irodalom

- Esping Andersen G. (ed.) 1996. *Welfare States in Transition*. London: Sage
- George V.–Taylor-Gooby P. 1996. *European Welfare Policy: Squaring the Welfare Circle*. London: Macmillan
- Hantrais L. 1995. *Social Policy in the European Union*. London: Macmillan
- Lefevre C. 1997. *Gestion, main d'oeuvre et politique sociale des entreprises en Russie en 1995–96*. Document de travail, No. D9703, Paris: INSEE
- Kasahara K.–Makó Cs. 1996. *Manpower and Skill Use in the Transformation Process*. Tokyo: Rykkyo University – Budapest: MTA Társadalmi Konfliktus Kutatóintézet
- Sacchetto D. 2000. „A divat szereplői: olasz cégek Magyarországon”. (Megjelenés alatt)

Devi Sacchetto

A DIVAT SZEREPLŐI OLASZ CÉGEK MAGYARORSZÁGON*

Bevezetés

Az olasz gazdaság félénk nemzetköziesedésében a környező kelet-európai országok politikai és gazdasági nyitása erős változást eredményezett. A kilencvenes évek elejétől kezdve, a líra leértékelése ellenére, a nemzetközi munkamegosztásban csak tartózkodóbban részt vevő olasz nagy vállalatok nyomására folyamatosan növekvő számú olasz vállalkozó mutatott készletet külföldi, különösképpen pedig kelet-európai beruházásokra. 1995 végére a kelet-európai országok teszik ki az olasz nemzetközi terjeszkedés 17 százalékát mind a vállalkozások, mind pedig az alkalmazottak számát tekintve. Az itteni beruházásokat döntően észak-olaszországi kis és közép vállalkozók hajtják végre: a tőke 70 százaléka, valamint az itt alkalmazottak 38,6 százaléka olyan cégeké, amelyek 200 főnél kevesebbet foglalkoztatnak. Egymaga Lombardia tartomány egyharmadát adja e vállalkozásoknak, míg egy másik harmad az észak-keleti vidékekről származik (15,6%-uk Veneto, 14,3%-uk Emilia Romagna tartományból).¹

Az ebbe a régióba irányuló olasz beruházások főként alacsony technikai szintű, ismétlődő feladatokból álló, összeszerelő, összeállító tevékenységekre épülnek, amelyek ellátásához bizonyos technikai tudás és a termelési ciklusok váltakozásához való alkalmazkodási képesség szükségeltetik (Ellingstad 1997). A tevékenységek és eljárások standardizálásának igénye és keresése, a különböző termékek diverzifikált termelési követelményeinek tiszteletben tartásával – jellegzetes vonása ez a Kelet Európában működő termelő szervezeteknek, amelyeket a fix költségek „zsarnoksága” nyomaszt.

* Ez a cikk azon a kutatáson alapul, amelyet az olasz Külügyminisztérium ösztöndíjával végeztem 1997 novembere és 1998 márciusa között. A kutatás, mely szakirodalmon, vállalkozókkal és az olasz tulajdonban lévő termelőegységek vezetőivel és magyar dolgozóival készített interjúkon alapszik, témája „A magyar textil- és ruháipar 1989 után és olasz beruházások Magyarországon”. A meginterjúváltak nem saját nevükön szerepelnek az írásban. Munkámat az ELTE Szociálpolitikai Tanszéke és az MTA Szociológiai Intézete segítette.

¹ Olaszország egészére nézve 1995 végén a kis és középvállalatok a befektetők 56 százalékát teszik ki, miközben az a 24 multinacionális cég, akik a vállalkozók 4 százalékát képviselik, az alkalmazottak 70 százalékát foglalkoztatták, a forgalom 83,5 százalékát termelték és a külföldi részvétel közel 40 százalékát adják (Mariotti 1997: 56–111).

A textil-, ruha- és a cipőipar külföldi térhódítása több, gyakran egymással is összefüggő tényezőtől függ, úgymint a rendelkezésre álló munkaerőtől, a kereseti különbségek kihasználásától, a kereskedelmi korlátok áttörésétől, a helyi nyers- és alapanyagforrástól, a piaci jelenlét erősítésének szükségességétől és a kevésbé iparosodott országoknak szánt kedvezőbb kiviteli kvóták hasznosítási lehetőségeitől (Sacchetto 1997).

Észak-Olaszország jelentős részén a vállalkozók a munkaerő-ellátásban komoly nehézségeket jeleznek, hiszen a munkások nagyobb számban hagyják el ezeket az ágazatokat, mint a többi, főként azért, hogy javítsanak munkafeltételeiken (Foresta 1997; Sacchetto–Visentin 1997). A szinte teljes, noha gyakran rendszertelen munkaviszonyban történő foglalkoztatás jelenségei kedveznek a jobb kereseti lehetőségeknek és általánosságban is a jobb munkafeltételeknek azáltal is, hogy e területekről lassú, de folyamatos átáramlással másik, kevésbé stresszes és jobban díjazott munkaterületekre jutnak be a dolgozók.

Ugyanakkor e cégek dél-olaszországi termelő beruházásai meglehetősen nehezen indulnak be, részben az ottani munkaerő költsége és a kevésbé vonzó politikai és társadalmi környezet miatt, részben pedig azért, mert Kelet-Közép-Európa egyes vidékei a termelés kiszolgálása szempontjából is közelebb vannak. Mindenesetre a kilencvenes évek elejétől vannak jelei annak is, hogy egyes dél-olaszországi vidékek, Albániával, Marokkóval és Tunéziával való közelségüknek köszönhetően vonzani kezdték a textil- és ruhaipar beruházóit.²

Olasz terjeszkedés Magyarországon

A nemzetközi tőke behatolása a kelet európai országokban nem részesült különösebb támogatásban, amit az is jelez, hogy az 1990–95-ig tartó periódusban a világ-gazdaság egészében zajló külföldre irányuló beruházásoknak csak a 15 százalékát tették ki az ebbe a térségbe történt beruházások (World Bank 1996; Martini 1998). A terjeszkedés sajátos földrajzi irányvonalakat követett, jelezvén, hogy a határok átlépése milyen nehézkesen és csak gondos és jól megfontolt vizsgálatok után történik: Magyarország, Lengyelország és a Cseh Köztársaság 1997 végére már az e térségbe irányuló beruházásoknak majdnem kétharmadát vonzották, Magyarország egyedül 16 milliárd dollárnyi befektetéssel elérte e térség összbefektetéseinek 25–30 százalékát (Business Central Europe 1998).³

Magyarország a politikai és gazdasági nyitás radikálisan megváltoztatta a termelési struktúrát a gazdálkodó szervezetek méreteinek csökkenésével és a különböző nagyvállalatok jogi szétválasztásával. Így a textil- és ruhaipari vállalatok száma az 1990-es 670-ről, 1995-re 1586-ra nőtt, átlagban a periódus végére 65 főnél alig

² Nemrégiben úgynevezett területi szerződéseket írtak alá néhány déli helyi önkormányzattal, s úgy tűnik, ezek kiutat jelenthetnek az észak-olaszországi vidékek munkaerő gondjai megoldásában.

³ Ahhoz, hogy képet kapjunk erről a jelenségről elég megemlíteni, hogy csak Franciaországba több beruházás irányult az utóbbi két évben (1995–96), mint az egész keleti blokkba 1989 és 1996 között (Ellingstad 1997).

magasabb alkalmazotti számmal üzemként⁴. De a magyar gazdaságnak a világ termelési rendszerébe való visszaintegrálódásakor a textilágazat visszaesett, a ruhaiparban pedig bizonyos növekedés érdekében, át kellett állni a többnyire bedolgozó rendszerű minőségi termelésre⁵. Ezek a változások a világpiacon önálló fellépésre kész és a nemzetközi nagyvállalatok által megkövetelt színvonalhoz alkalmazkodni tudó magyar cégek hiányával függenek össze. A konfekcióiparon belüli vertikális integráció megszakadása a textilipar kárára döntően a valamikori KGST-piacok lecsökkent keresletének és a nyersanyagok és kiegészítők import igényességének tudható be.

A magyar vállalatok gyors struktúraváltása lehetővé tette az export növekedését, ami 1995-ben a textiltermelés 59 százalékát és a ruha-termelés 70 százalékát tette ki. Az exportra termelés túlsúlya a külföldi vállalatok számára teljesített munkákból fakad. Ez a termelési mód, ami már a nyolcvanas években is jelen volt, szédületes növekedést mutatott: 1995-ben a ruhaexport több mint 90 százalékát az alvállalkozóként elvállalt munkák tették ki.⁶

A Magyarországon befektetett olasz tőke 1996-ban elérte az 530 milliárd lírát, melynek 8,5 százaléka textil-, a ruha- és a cipőiparba áramlott. Ezekben a szektorokban az összberuházások majdnem elérték a 270 milliárd lírát és ebből az olasz rész 45 milliárd líra. Ez az összeg csak a német és az osztrák beruházásoknál alacsonyabb (KSH 1997). 1996-ban az olasz textil-, ruha-, bőr- és cipőipari vállalatok külföldön alkalmazott munkavállalóinak már több mint a felét kelet-európai országok adják: több mint huszonegyezer vállalkozásról van szó, főként Romániában, Magyarországon, Albániában és Lengyelországban (Cominotti–Mariotti 1997; Bianchini–Dassú 1998).

A beruházások területi elhelyezkedése több körülmény együttesétől függ: a földrajzi elhelyezkedéstől, a politikai „klímától”, az infrastruktúra fejlettségi szintjétől, az olcsó és csak kevéssé „konfliktusos” munkaerőtől, amelytől bizonyos esetekben speciális szakképzettséget is elvárnak. A területi elhelyezkedés régióként nagy különbségekkel szegmentált színtereket körvonalaz, és ugyanazon a kelet-európai országon belül is határozott demarkációs vonalak találhatók.

Magyarországon a nemzetközi tőke, főként az ország nyugati felén az osztrák határhoz közelebbi és a főváros körüli területeken csoportosul: ezek az „erős” térsé-

⁴ 5 évvel ezelőtt a textil- és a ruhaiparban foglalkoztatottak száma cégenként átlagban körülbelül 200 volt. Az átlag mögött azonban jelentősek voltak a különbségek, míg a textiliparban 319, addig a ruhaiparban csak 142 foglalkoztatott volt cégenként jellemző. 1995-re ez az átlag a textiliparban 62 alkalmazottra, míg a ruhaiparban csak 67-re csökkent (Cseb 1997).

⁵ 1978 és 1989 között Magyarországon a pamuttermelés majdnem 30 százalékkal csökkent, míg a következő periódusban 1989 és 1995 között már 7 százalékos volt a termelés csökkenése. A gyapjú tekintetében a termelés szinte teljesen megszűnt és 1995-ben csak 3 millió négyzetméter gyártottak, szemben az 1978-as 43 millióval és a 1989-es 32 millió négyzetméterrel (KSH 1996).

⁶ A megrendelésre történő munkák, főként Németországból (48,6%), Ausztriából (15,8%) és Olaszországból (9,2%) származnak, utána Franciaország (4,7%), Hollandia (4,2%), USA (1,9%) következik (Cseb 1997; Lukács–Lazar 1997).

gek kötik meg a külföldi beruházások majdnem háromnegyedét.⁷ A jó közlekedési összeköttetések lehetővé teszik a vállalkozók számára, hogy rendszeresen lássák és ellenőrizzék termelőegységeiket, s így rövid időn belül mindenféle zavart gyorsan elhárítsanak: „Azért választottuk ezt a helyet, mert közelebb vagyunk Olaszországhoz és az utak is jobbak”.⁸ Valóban, sok esetben az állandó jelenlét lehetősége létfontosságú a megfelelő és állandó színvonalú termelés fenntartásához, ezért: „amikor Olaszországba megyünk, elindulunk pénteken, és vasárnap jövünk vissza”.⁹ Középtávon elengedhetetlen termelési cél a raktárkészletek alacsony szinten tartása és a beszállítások gyorsítása. A Benetton, mint más hasonló nagy olasz cégek, azután mutatkozott készen egy üzem megnyitására Magyarországon a román–ukrán határon, hogy már korábban kisvállalkozókból „híd-főállásokat” épített ki kelet-európai országokban. Ez az üzem lehetővé teszi a trevisói cégnek, hogy irányítsa és ellenőrizze a különböző termékek útját, egy nyersanyag és félkész termék elosztó és késztermék begyűjtő központhoz hasonlóan. Ily módon csökkenti a trevisói központtal fenntartott kapcsolatot, optimalizálva az áruszállításokat, miközben a kelet-európai alvállalkozók felett is felügyeletet tud gyakorolni.¹⁰

Magyarországon az infrastruktúra megfelelő színvonala lehetővé teszi a távolságok lecsökkentését és a megbízható gyártási időket. Az adott termelési modell estében az infrastruktúra elégtelensége igencsak nagy kárt okozhat a beruházóknak: „Ukrajnában az infrastruktúra még meglenne, de gondok vannak az elektromos árammal és a fűtéssel, egész napok is eltelnek áram, tehát világítás nélkül... ez egy olyan cég számára, amely ingeket gyárt, és aztán tíz nap késéssel akar szállítani, nem lenne probléma, nekem viszont be kell tartanom a szállítási határidőket”.¹¹

A munkaerő-kínálat nagyon differenciáltnak tűnik az ország földrajzi tájegységei szerint. Budapesten és a nyugati országrészen a munkaerő-szükséglet nehezebben elégíthető ki a nagyobb vállalatsűrűség, s ezen belül a nagyszámban jelen levő külföldi cégek, valamint az e területeken relatíve magasabb bérszínvonal és jobb munkakörülmények miatt: „mostanában sok emberem azért távozik, mert a környéken egy amerikai üzem sokkal többet fizet”.¹² A munkaerő-toborzás nehézségei arra készítetik a vállalkozókat, hogy gazdaságilag elmaradottabb területeken nyissanak új üzemeket, és ott ahol más vállalatok konkurenciája lényegesen alacsonyabb: „Próbáltunk ott létesíteni új üzemeket, ahol magas volt a munkanélküliség. Itt 20 km-es körzetben nem volt más üzem, van tehát egy munkaerő-vonzáskörzetünk. Vannak természetesen buszaink is, amelyek reggelente begyűjtik az embereket”.¹³

Azokban az esetekben, mint például a textilipar és kisebb mértékben a bőripar esetében is, amikor a munkafeladatok ellátásához speciális munkatapasztalatra van

⁷ Hasonló jelenség figyelhető meg Romániában is, ahol a beruházások északon, a magyar határ közelében csoportosulnak (Makó 1997).

⁸ Interjú Luciano T. olasz vállalkozóval, Magyarország, 1997. november.

⁹ Interjú Domenica L. olasz vállalkozónővel, Magyarország, 1998. február.

¹⁰ Ezen üzem egy másik funkciója a befektetési és szétosztási lehetőségek akkurátusabb fel-térképezése is.

¹¹ Interjú Sergio M. olasz vállalkozóval, Magyarország, 1998. február.

¹² Anna G. egy olasz cég technikusának nyilatkozata, Magyarország, 1998. február. A munkaerő-szükséglet kielégítésének nehézségei tekintetében lásd Ellingstad–Makó 1997.

¹³ Interjú Umberto F. olasz vállalkozóval, Magyarország, 1998. február.

szükség, hogy csökkenteni tudják a betanulási időt és gyorsítani a befektetett állítóke amortizációját, a cégek elmélyült piackutatásokat végeznek és gyakran inkább már meglévő gyárat vesznek meg: „a mi cégcsoportunk azért vette meg ezt a gyárat, mert jó hagyományokkal és jó termelési tapasztalatokkal bír, a személyzet már ismerte a munkát és többévtizedes gyakorlattal rendelkezett”.¹⁴ Valóban néhány közép és nagy olasz vállalat nem habozott távolabbi körökből információkat begyűjteni ahhoz, hogy kiválasszák a befektetései számára nagyobb hasznot hozó területeket: „1989–1990-ben Magyarországon, Szlovéniában és Csehszlovákiában nagy piackutatásokat végeztünk, ez a három terület volt a legfontosabb, bár elmondhatjuk, hogy Magyarországon voltak a legjobbak az adottságok”.¹⁵ Bizonyos esetekben az olasz intézmények is segítettek a befektetők számára érdekes vagy fontos információk megszerzésében és időnként a termelőfolyamat beindításához szükséges erőforrások megszerzésében is.¹⁶

Mindazonáltal a beruházások helye nem mindig megfontolt döntésekből származik, főként a kilencvenes évek elején kötötték össze a kellemest a haszonnal, és turizmus közben kerestek megfelelő beruházási lehetőségeket: „Magyarországon először 1991 húsvétján voltam egy turista-üzleti kiránduláson”.¹⁷

Az új vándorlók

Az olasz divátágazatban a nemzetközi expanzió főszereplői azok a szállítók és kereskedők, akik a nyolcvanas évek folyamán az észak-olasz vidékeken hihetetlen növekedést mutató kisvállalkozói és önálló termelői szférából kerültek ki. E nagykereskedő, közvetítő, szállító réteg a forgalmazás során maga is hozzájárul a termelés minőségi javulásához, úgymond „passzív tökéletesítési” műveleteket végez.¹⁸

E vállalkozói réteg növekvő beszállítása a nagy olasz megrendelőknek a termék átlagos költségeinek csökkenését úgy teszi lehetővé, hogy közben számos megtérülési tanulmánynál alaposabb információkat is nyújt e lehetőségeket illetően. A nemzetközi alvállalkozói rendszernek ez a típusa magas szinten képes tartani a megrendelők termelési folyamatainak rugalmasságát, ugyanakkor pedig harmadik, külső partnerek bedolgozására építve csökkenteni tudja a költségeket még akkor is, ha a beruházások terén léteznek az együttműködésnek más formái is. Mindazonáltal vitathatatlan, hogy az olyan ágazatokban, amelyek nagy állótőkét kötnek le vagy

¹⁴ Interjú Mario P. olasz menedzserrel, Magyarország, 1998. február.

¹⁵ Interjú Giuseppe C. olasz vállalkozóval, Magyarország, 1998. február.

¹⁶ Az olasz állami kereskedelmi bank, a Simest például, a külföldi olasz beruházásokban vállal főkereskedést. Az olasz Külkereskedelmi Minisztérium adatai szerint 1995-ben a textil- és ruhaágazatokban csak a Simesten keresztül az olasz állam majdnem 12 milliárd lírát fektetett be a külföldi beruházásokba. Magyarországon, mint ahogy más kelet-európai országban jelenleg számos olasz, illetve magyar szervezet van jelen. A vállalkozók a szükséges információkért hozzájuk fordulhatnak, bár a Magyarországon tartózkodó olasz vállalkozók nem veszik igénybe ezeket a szolgáltatásokat.

¹⁷ Interjú Luciano T. olasz vállalkozóval, Magyarország, 1998. február.

¹⁸ A következőket lehet itt megemlíteni: a cég ellenőrzésére szolgáló közvetlen beruházásokat, kisebbségi tulajdonlást, termelési együttműködést, saját megrendelés és tervek alapján készülő rész- és végtermékek felvásárlását (Crestanello–Dalla Libera 1996; Scarso 1996).

amelyekben az alapanyag különös figyelmet igényel, a nagyvállalatok olyan befektetésekben vállaltak – gyakran piaci kényszerből – aktívabb szerepet, amelyek a termelőegységek megvételéhez vagy felépítéséhez kapcsolódtak.

Az úgynevezett „diffúz” iparosítás térségeiben, így főként Veneto tartományban a nyolcvanas évek végéig a megerősödött kisvállalkozások munkaerő-felhasználásukat a helyi és rokonsági munkakapcsolatokra építették, ami egy bizonyos tőkefelhalmozást tett lehetővé és megakadályozta a gyors tőkés fejlődéssel járó tipikus ellentmondások felbukkanását (Sacchetto 1996). Ezekben az összetartó termelő közösségekben a szociális távolságok lassú növekedése arra készítette a résztvevők egy részét, hogy átlépjék az országhatárokat és így kerüljék el azokat a nehézségeket, amelyek a helyi társadalmi kapcsolatokban új státusukból fakadnának. A kisvállalkozók ezen új rétegének, úgy tűnik, végig kell mennie a vállalatok külföldön való létrehozásának és vezetésének kemény tapasztalatain, saját emancipációjuk érdekében és ahhoz, hogy új identitást építhessenek maguknak, távol a kis venetói városkák korábban annyira hasznos, manapság viszont annyira visszatartó mikrovilágától. A kilencvenes évek termelési expanziójának főszereplői mint „úttörők” jelennek meg, akik megbízható szervezői képességekkel, a kapcsolatok kezelési mechanizmusának ismeretével, valamint a megrendelőkével homogén kultúrával és azonos nyelvvél rendelkeznek. Úgy tekintenek magukra, mint előfutárookra, akik természetes félelmeiket legyőzván, több-kevesebb meggyőződéssel, ám szívvel-lélekkel belevetették magukat a kísérletbe, ami nem mindig végződött jól: „1993-ban kötöttünk ki Magyarországon, mint az arany keresésére indult úttörők.”¹⁹

Az olasz vállalkozók első kapcsolatai gyakran a tolmácsok voltak, az olaszok köztudott nyelvi, főként a kelet-európai országok nyelvét illető nehézségei közepette.²⁰ A tolmácsok azonban, főként a befektetések első fázisaiban át is veszik a tárgyalások vezetését, feltételeket szabnak és olykor magát az egyezkedést is kiveszik a befektető kezéből: „emlékszem, hogy ültem és tárgyaltam a partneremmel, a tolmácsok vitték előre az egyezkedést, majd a végén közölték veled az eredményeket. Nekem közben szörnyű aggodalmaim voltak, hiszen a tárgyalásból nem értettem semmit”.²¹ A vállalkozó szelleműbb tolmácsok később üzlettársává vagy bizalmi posztokon dolgozó munkatársává váltak azoknak, akik úgy döntöttek, hogy belevágnak egy beruházásba Magyarországon: „eleinte csak tolmácsolt, aztán meg kellett hoznom ezt a döntést, hiszen egy évből 260 napot Magyarországon vagyok, de szükségem van arra is, hogy Olaszországba járjak, ápoljam a kapcsolatokat a vevőkkel... Akkor azt mondtam neki, hogy egy minimális tulajdonrészrel a társam leszel, de szögezzük le, hogy itt a főnök én vagyok”.²² Mindenesetre komoly nehézségeket jeleznek a több társ által működtetett vállalatok vezetésével kapcsolatban akkor is, ha olasz-magyar cégekről van szó és akkor is, ha különböző olasz társakról. A több tulajdonos által irányított cégek általában akkor működnek, ha a munkamegosztás, a

¹⁹ Interjú Fabbio C. olasz vállalkozóval, Magyarország, 1998. február 25.

²⁰ Ez a jellemző más kutatásokban is feltűnt már (Revelli–Rotelli 1993). Mindennek ellenére sok olasz vállalkozó és technikus alapszinten elsajátította a magyar nyelvet.

²¹ Interjú Roberto S. olasz vállalkozóval Magyarország, 1998. február.

²² Interjú Sergio M. olasz vállalkozóval, Magyarország, 1998. február.

feladatok és a hatalom megosztása a társak között már a kezdettől fogva világos és jól meghatározott, vagy ha a társakat családi kötelék köti össze.

A magyarországi olasz termelőegységek vezetői sajátos szakmai tapasztalatokkal rendelkeznek, bár nem mindig ahhoz az ágazathoz kapcsolódóakkal, amelyben éppen dolgoznak. A termelőegységek vezetői többnyire olaszok, férfiak (akkor is, ha a nők jelenléte erősen növekszik), és középfokú végzettséggel rendelkeznek. Egyre gyakrabban alkalmaznak azonban magyar menedzsereket, és keresnek kapcsolatot magyar vállalkozókkal. Ez a tendencia várhatóan erősödik, a magyarok jó alkalmazkodó képességeinek köszönhetően. A magyar vezetők, akik általában beszélnek olaszul, kevés autonómiát kapnak, és a tulajdonosok határozott utasításai alapján dolgoznak: „nem hallgatnak meg minket, mindent úgy kell csinálnunk ahogy ők mondják, a te véleményed nem sokat számít, mindig ide kell jönnie egy olasznak és ellenőriznie..., Olaszországból vezetnek minket”.²³ Ami a magyar vállalkozókat illeti, ők már a Magyarországon jelen levő olasz cégekkel vannak kapcsolatban, ám az olaszországi cégekkel való közvetlen kapcsolat kiépítésének kemény határai vannak. Az első kísérletek ebben az irányban komoly problémákat jeleztek, főként a koordinálás, a minőség és a szállítási határidők szempontjából: „kezdetben kísérleteztünk magyar vállalatok dolgoztatásával, de az eredmény katasztrofális volt”.²⁴

A termelés kihelyezésének főszereplői döntően olyan vállalkozók, akiket az adott ágazatok olasz válsága mélyen érintett, és akik jó kapcsolatokat tartanak fenn közép- és nagyvállalatokkal. Bizonyos esetekben megtartják az olaszországi vállalatukat is, rábízván azokat családtagjaikra, általában feleségükre. E vállalkozók között, akik nem is mindig ugyanazt a tevékenységet művelik Olaszországban, mint külföldön, olyanok is találhatóak, akik korábban nagyvállalatok alkalmazottjai voltak. Cégük segített befektetni kevés tőkéjüket, de egész életüket is, egy-egy olyan vállalkozásba, amely valószínűleg sok pénzt fog jövedelmezni. A függetlenné lett vállalkozók haszna emberi és szakmai hozzáértésüktől, a termelés típusától, az elvégzendő munkafeladatok összetettségétől és főként a jó képességű, a munkafolyamatokban gyors és magas minőséget produkáló alkalmazottak számától függ. Önálló vállalkozóként működő közvetítők esetében a megbízás ára az általános magyarországi költségek-ből kiinduló tárgyalásokon alapul, a költségeknek egy része a közvetítő vállalkozó haszna is. A jövedelmek határai kitolódhatnak a jobb munkaszervezésnek köszönhetően és főként a munkaerő jobb kihasználása révén, ami viszont szinte mindennapos vitatéma a vállalkozók és az alkalmazottak között. A vállalkozók az átlagos termelékenységű szintet az olaszhoz képest legalább egyharmaddal alacsonyabbnak tartják, és komoly nehézségekbe ütközik a termelés intenzitásának növelése: „Itt nagyon könnyű munkahelyet változtatni pár forintért, amit gyakran az okoz, hogy megpróbáljuk az olasz munkaritmust rájuk kényszeríteni, de gyorsan megértjük, hogy jobb megelégedni az ötven százalékkal, mert különben nem tudjuk itt tartani az embereket. Jobb nyugalomban hagyni a környezetet, mert könnyen ingerelhetőek, és erős a szociális védelmük”.²⁵

²³ Interjú L. Sárával, egy nagy olasz cég magyar menedzserével, Magyarország, 1998. február.

²⁴ Interjú Massimo C. olasz vállalkozóval, Magyarország, 1997. november.

²⁵ Interjú Riccardo B. olasz menedzserrel, Magyarország, 1998. február.

A szereplők másik nagy tömbjét két szegmens alkotja: egyrészt azok, akik alkalmazotti vagy önálló munkaszerződéssel vezetik a termelőegységeket, másrészt pedig az utazó technikusok, akik képesek azokat a kritikus helyzeteket „just in time” megoldani, amelyek valamelyik olasz vagy magyar beszállító üzemében merülnek fel. Ez utóbbiak fizetése a havi négy és hét millió líra között mozog, és gyakran arányos korábbi külföldi tapasztalataikkal, valamint felelősségük mértékével.²⁶ Demográfiai- ilag három nagy rétegről beszélhetünk. Az első rétegben viszonylag fiatal 35 év alattiak vannak, akik még nem házasok, s akik nagyobb karriert terveznek, ami oda-haza kemény gátakba ütközne, rendelkeznek viszont olaszországi vagy külföldi munkatapasztalatokkal. A második réteg 35–50 év közötti technikusokból vagy volt vállalkozókból áll, akik gyakran nem házasok, s akik pillanatnyilag a magyarországi letelepedés mellett döntöttek, akkor is, ha előzőleg nem volt különösebb külföldi munkatapasztalatuk. A harmadik réteget, a különösen jó kapcsolatteremtő képességgel rendelkező nyugdíjasok alkotják, akik többnyire minőségellenőrzési feladatokat látnak el, és a szervezési technikákat is tanítják, sokan közülük korábban valamely nagyvállalatnál voltak normások.

A függetlenek szerepe és feladatai

A független vállalkozók főként a ruha- és cipőiparban vannak jelen, míg a textil- és bőriparban a magas befektetési szint miatt a nagy olasz csoportok a jellemzőek, mint például a Cantoni-Inghirami, a Radici és a Mandarina Duck, amelyek már a kilencvenes évek elejétől meglévő üzemeket vettek meg, amelyek képesek biztosítani a kidolgozás különleges technikai igényeit.

Munkaszervezési és a megrendelőkkel való speciális kapcsolatteremtő képességeik miatt a független olasz vállalkozók feltétlenül szükségesek a termelés külföldi kihelyezéséhez. Ez központi szerepet játszik más konkurens belépésének megfékezésében is. Elsősorban ők fegyelmelik a munkaerőt és gondoskodnak a termelési folyamatban felmerülő problémák megoldásáról.²⁷ A munka koordinálásának képessége, az a képesség, amellyel a munkafeladatokat a dolgozók egyéni szakértelmének és az adott terméknek megfelelően elosztják, oly módon, hogy a termelési folyamat ne akadozzon, nos, ez határozza meg a megfelelő minőségű és mennyiségű termelést. Ez a tudás, ami gyakran az Olaszországban szerzett tapasztalatok gyümölcse, könnyen hozzáférhetőnek tűnik a magyar vállalkozók számára, de azon az akadályon, amit az olasz befektetőknek a megrendelőkkel való különleges viszonya jelent, nem tudnak átlépni. Az olasz vállalkozók megrendelőkkel, kereskedőkkel és szállítóikkal fenntartott viszonyából szőtt kapcsolati hálója olyan tőkét, olyan több-

²⁶ Az autonóm munkaszerződéssel rendelkezők általában nyugdíjasok, munkaviszonyuk olykor részben szabálytalan. Az önálló technikusok fizetése attól is függ, hogy melyik országban kell dolgozniuk: „Én egy évig dolgoztam Romániában is ugyanennek a cégnek, ott a fizetésem valamivel magasabb volt, de a különbség nem érte meg, ott van a család is, és aztán Romániában a külső körülmények hihetetlenek.” Interjú Carlo S. olasz technikussal, Magyarország, február, 1998.

²⁷ A megrendelő vállalatok és az olasz vállalatok által alkalmazott nemzetközi átvállalkozók közötti szoros viszony a német modell sajátossága, ami a korábbi években alakult ki (Scheffer 1994).

letet jelent, ami megrendeléseik jobb díjazását eredményezi, és védettséget nyújt, legalábbis még egy ideig, az új magyar vállalkozók konkurenciájával szemben.

A vállalkozók állótóke-befektetése különösen alacsony, hiszen gyakran használt gépeket vesznek alacsony áron, olyanokat amelyek Olaszországban már a kilencvenes évek elején kikoptak a gazdaságos termelési rendszerekből. A technikailag elavult, de legalábbis a jelenlegi olasz szint alatt lévő gépek használatát a munkaerő alacsony költségei kompenzálják. Az alacsony bérek és ezek teljesítménybéres jellege teljesítmény növelésére kényszeríti a munkaerőt. Az olaszországi technológiai szintnél alacsonyabb szintű gépek használata viszont meghatározóan hat a termelési és kereseti hierarchiára, ami nem is annyira a technológiai fejlődést, mint az új technológiák alkalmazásba vételét befolyásolja (Marglin 1987). A bevezetett gépek mindenesetre egyszerűbbé tették a munka műveleteket, hozzájárultak a munka folyamatosságához (pl. kevesebb szálszakadás) és a munka-intenzitás növekedéséhez. Mindennek ellenére az első tanulmányok a kutatás-fejlesztésbe történő befektetésekről aggasztó képet mutatnak: Magyarországon a kutatási és fejlesztési költségek 1988-ban a GDP 2,3 százalékát tették ki, szemben a 1996-os 0,4 százalékkal! Kutatást és fejlesztést leginkább a külföldi beruházások vonnak maguk után, s ezek is inkább – főként az élelmiszeriparban – termékfejlesztésére szánt befektetések (Farkas 1997).

Ha a tőkebefektetés nem is ezen iparágak legjellegzetesebb jellemzője, a munkafolyamatok láncolatának megszervezési képessége viszont alapvető mind a gyáron belül, mind kívül, a termelésben részt vevő alvállalkozók között. Az utóbbi időkben, az új helyi vállalkozórét kialakulásának köszönhetően, néhány befektető kezdett alvállalkozókat alkalmazni, akik viszont még csekély állótőkével rendelkeznek, és még komoly nehézségekkel küzdenek a belső munkamegosztást, valamint a munkaerő hatékony irányítását illetően: „először úgy akartuk csinálni, mint Olaszországban a „diffúz” vállalkozói világban, de nagyon mellé lőttünk, mert nehéz a mentalitást, az olasz modellt exportálni. Hoztunk anyagot és vissza kellett vinnünk, mert ezek az emberek nem tisztelték sem a minőséget, sem a szállítási határidőt. Ezekben a műhelyekben néha a vállalkozó helyett intézkedünk, tulajdonképpen az a szolgáltatás, amit nekik nyújtunk ugyanaz, mint amit a saját otthoni gyárunknak nyújtunk.”²⁸

A magyarországi olasz cégekre bízott termelés gyakran közép magas minőségű, és nagy szériákban folyik annak érdekében, hogy csökkentsék a gépek újra-szerszámolásának költségeit, és hogy egyszerűsítsék a műveleteket, mivel az alkalmazottak nincsenek hozzászokva a gyakran cserélődő feladatokhoz. A megrendelések ki-egyenlítése általában lírában történik, a megrendelő vállalat pontos számításai alapján, amely az összeállítás tevékenységéhez szükséges időn és a vállalkozó rezsiköltségén alapul. A megrendelők általában 150–200 líra percenkénti termelési költséggel számolnak, és a vállalkozói költség nem több 100 líránál percenként.²⁹ Az összköltség viszont lehet magasabb, ha sok a hiányzás és túllépi a feladatok előírt idejét.

²⁸ Interjú Ricardo B. olasz menedzserrel, Magyarország, 1998. február.

²⁹ A munka ára percenként 50 líra, amihez még hozzá kell adni a technikusok fizetését, a szállítási költségeket, a gépi berendezéseket, az általános kiadásokat, például telefon, gáz, autóbusz és egyéb kiadások költségeit.

A megfelelően magas termelési szint eléréséhez feltétlenül szükség van arra, hogy a szinte mindig olasz nemzetiségű vállalkozó vagy egy bizalmi embere folyamatosan jelen legyen, és kövesse a munkafolyamatokat, a termelés beindítását: „én nem is akarok magyar munkafelelősöket, ha a feleségem lemegy (Olaszországba), akkor kell találnunk egy olasz nőt, aki feljön.”³⁰

A legnagyobb hiányosság, amiről sok olasz vállalkozó panaszkodik az, hogy nehezen találunk felelőst a szalagokra, ami úgy tűnik, mintha a 40 évig tartó szocializmus által meggyökereztetett egyenlőségérzetből eredne. Dél-Magyarország egyik kis városában mondta egy magyar menedzser: „nekem elég nehéz más magyarokkal szemben tekintélyt gyakorolnom. De mindazok a magyarok is, akik együtt voltak Olaszországban betanuláson és nagy barátságokat kötöttek egymással, most nagyon nehezen gyakorolják a másikkal szemben vezetői pozíciójukat.”³¹ Ez az érzelmi beállítottság akadályozza főként vidéken, a gyáron kívüli társadalmi elkülönülést, míg a városokban, ahol a szegénység elől kevesebb menedékbe lehet visszahúzódní, ez a folyamat gyorsabban zajlik. A munkahelyi társadalom a műhelyben, a gyárban töltött idő szerint differenciálódik, ami az új alapítású cégeknél az Olaszországban a hetvenes évektől kifejlődött munkahelyi viszonyok „visszaköszönésének” tetszik. A korábbi létesítésű üzemekben pedig a lakóhelyi és munkahelyi viszonyok közötti összefonódás figyelhető meg. A nyolcvanas évekig a magyar munkásosztály számára a munkahely valójában nemcsak az erőfeszítés, a fáradozás pillanatait jelentette, hanem a társadalmi érintkezését is. Az olasz vállalkozók szenvedni látszanak ettől a kettősségtől és próbálják kiirtani a korábbi szokásokat ahhoz, hogy a teljesítés, a teljesítmény új szabályai a munkahely más felfogását kényszerítsék alkalmazottakra. A gyár tehát egy „aszéptikus”, steril környezeté válás felé halad, ahol mindenki végzi a maga dolgát, megszakítva a korábban benne kifejlődött szocialitás szálait.

Munka és munkaerő

Az olasz befektetők különösen sérülékenynek érzik magukat azzal a munkaerővel szemben, amely az erős munkahelyi nyomás ellenére, megőrzi autonómiáját. Az olasz vállalkozóknak rendszerint újra kell betanítania a személyzetet ahhoz, hogy az általuk szabálytalanak és szaggatottnak talált munkaszokásoktól eltérítsék a dolgozókat, a bizonyos kompetenciával, bizonyos gyáron belüli szabadsággal rendelkezőket éppúgy, mint a gyári gyakorlattal nem rendelkező korábbi falusi réteget. Ugyanakkor viszont a magyar munkaerő is gyakran készíti az olasz vállalkozókat arra, hogy gyorsan módosítsák kommunikációjukat, és hogy olyan kooperációs formákat találjanak, amelyek számot vetnek a dolgozói igényekkel. A munkaidő például majdnem minden magyarországi olasz cégnél egyetlen műszakot jelent, ami általában kora reggel, 6-7 óra között kezdődik, hogy koradélután befejeződjék. Ezeknek a mélyen gyökerező szokásoknak a megváltoztatására tett kísérletek csak rontják a belső kapcsolatokat: „mi 6.40-től dolgozunk 13.10-ig egyetlen műszakban

³⁰ Interjú Giovanni B. olasz vállalkozóval, Magyarország, 1998. február.

³¹ Interjú V. Erikával, egy olasz cég magyar menedzserével, Magyarország, 1998. február.

két szünettel, de nagyon nehéz, nekem csak nagy nehézségek árán sikerült kitolnom a hatos kezdést hat negyvenre, mert az alkalmazottak hamar haza akarnak érní, hogy utána a földjeiket gondozzák és a gyerekeikkel törődjenek.”³² A magyar ruhaiparban az egy műszakban történő termelés vált általánossá, ami viszont a termelékenység csökkenéséhez vezethet: „folyamatosan nyolc órát dolgozva az ötödik, hatodik óra után csökkenni kezd a termelés mennyisége.”³³ A textiliparban viszont a műszakrend nem változott a korábbi időszakhoz képest, és majdnem minden gyárban folyamatos munkarendben dolgoznak.

A ruha-, a cipő- és a bőriparban a tevékenységek főként a félkész termékek összeállításából állnak. A munkásokat olyan egyszerű és egymást követő mozdulatokra tanítják be, amelyek lerövidítik az egyes megmunkálási fázisok hosszúságát és növelik a termelékenységet. A taylori technikák finomításától és alkalmazásától a dolgozók gyakran szenvednek: „nem bírnak ülve maradni a saját gépüknél, mindig fel kell állniuk, mozogniuk, szükségük van arra, hogy a szomszédjukkal beszélgeszenek.”³⁴ A dolgozók mindenestre könnyen betaníthatók, amit az is segít, hogy feladataik nem igényelnek korábbi szakmai gyakorlatot.

Az új munkaszervezés és a technológiaiilag korszerűbb gépek használata jobban lehatárolta és elválasztotta a feladatköröket, s egyúttal növelte teljesítésüknek gyorsaságát. A tevékenységek rutin feladatokra redukálása révén a dolgozók folyamatos gyakorlással tudják növelni gyorsaságukat, és így egyéni teljesítményüket is. Néhány gyárban megpróbálták rugalmas specializációt bevezetni, hogy olyan műveleteket is megismertessenek a dolgozókkal, amelyek ismétlődő jellegük ellenére feltételezik a termékek nagyobb diverzifikációjából fakadó elkerülhetetlen változásokhoz való gyors alkalmazkodást. Az ilyen készségek többnyire könnyen megszerezhetők, az új gépek pedig csökkentették is a megkívánt képességek szintjét. Mindezekelőtt a korábbinál diverzifikáltabb termeléshez szükséges nagyobb szellemi rugalmasságot kívánják meg a magyar munkaerőtől, valamint a műveletek fokozott gyorsaságát és a minőségre fordított fokozott figyelmet. A munkahelyek új rendszerre mindenfajta autonómiát igyekszik kiiktatni, miközben fokozott hajlandóságot igényel az állandó és rugalmas teljesítésre. Ugyanakkor az olasz vállalkozók a mintegy 17 százalékos szakszervezeti jelenlét minden formájától idegenkednek. Tudnivaló, hogy bizonyos esetekben a külföldi termelés kihelyezésben nagy szerepet játszott a szabályozott alkuk olasz rendszeréből való kibújás szándéka.³⁵

Szinte minden gyárban darabbér-rendszerben dolgoznak, és ez a munkahelyi szabadság szűkítését jelenti. Jóllehet ez a teljesítménybér-rendszer az előző időszakban is létezett, kétségtelen azonban, hogy számos gyárban korábban ezek követelményeit közvetlenül a munkaerővel vagy a szakszervezetekkel egyeztetették. A termelési szintről való egyezkedés lehetővé tette, hogy a dolgozók kevesebb nehézséggel ériék el a megállapítottat, és az így megmaradt időt fel lehetett használni arra, hogy

³² Interjú Roberto M. olasz vállalkozóval, Magyarország, 1998. február.

³³ Interjú Carlo S. olasz technikussal, Magyarország, 1998. február.

³⁴ Interjú Giorgio F. olasz vállalkozóval, Magyarország, 1997. november.

³⁵ Olaszországban a divátágazatban a szakszervezetek nagyon alacsony szinten vannak jelen. Sajátos, szokatlan formáját teremtette meg a munkahelyi kapcsolatoknak Veneto tartományban a „Kétoldalú Kézműipari Egylet”, amely bizonyos értelemben szakszervezetnek tekinthető.

növeljék saját fizetésüket, vagy hogy rövid egyéni pihenőket iktassanak be. A műhelyek mai rendszerében a normákat szinte kizárólagosan a vezetés határozza meg, figyelembe véve a munkaerő javuló teljesítményeit. A csak a szigorúan szabályozott munkahelyi magatartások révén elérhető termelési célok következményeként a bérezés viszont alacsony lesz, s ez egyik oka a munkaerő-szükséglet kielégítésében mutatkozó nehézségeknek. A darabbér némi lazítást akkor enged a mégoly szigorú felügyelők mellett, ha a mennyiség objektív és a minőség szubjektív megítélését egyaránt a vállalkozó végzi. Bizonyos esetekben a munkaerőnek sikerül beilleszkedni a teljesítménybér-rendszer ellentmondó szabályai közé: „ha ön megpróbálja darabbérben dolgoztatni az embereket, akkor a darab árának növekedése a termelés csökkenéséhez vezet, és ez annak a ténynek tudható be, hogy az emberek megelégszenek egy adott szinttel.”³⁶

Ha a hierarchia bármilyen lazaságát a munkaerő a nyomás enyhüléseként fogja fel, akkor az is igaz, hogy a munkahelyi környezet gyors, főként a kapcsolatokat átalakító változása nem mindig teszi lehetővé a belső feszültségek valós csökkenését. Emellett az előző időszakban a munka rendszertelen elosztása a túlórázások szükségessége miatt a dolgozók számára többlet keresetet is biztosított.

Az egész magyar gazdaságon belül, a bérezés a ruhaiparban a legalacsonyabb, s ez szorosan összefügg a cégek területi elhelyezkedésével, hiszen a nyugati és a főváros körüli területeken jobbak az anyagi lehetőségek.³⁷ A munkahelyeken belül a kereset a termeléstől és a munka igényei szerinti több feladat elvégzésére való hajlandóságtól függ. 1997-ben a textil-, ruha-, cipő- és bőriparban a hivatalos minimálbér körülbelül száznolcvanezer lírájával szemben az alkalmazottak átlaga kétszázötven és négyszázezer líra közötti fizetésre számíthatott, miközben a legnagyobb keresetek hétszáz-nyolcszázezer líráig is emelkedhettek.

Következtetések

A textil- és a ruhaiparban az olasz cégek nemzetközi szereplése – mint láthattuk – a cégek nagyságával, a vezetők stratégiai tervező képességével, valamint a megfelelő munkaerő megtalálásával függ össze. Az anyagi és humán erőforrások szűkössége, amely sok kis és közép vállalatot jellemez, erősen kondicionálja mozgási képességeiket. Kockázatos helyzetben és a csekélyebb mozgásszabadság mellett a hosszú távú beruházásoktól való bizonyos tartózkodáshoz is vezetnek.

Az észak-olasz területeken az utóbbi húsz évben végbement gazdasági és társadalmi változások olyan szellemi képességeket és erőforrásokat mozgósítottak, amelyek átrendezik az olasz valóság szociális és politikai viszonyait. A nagyvállalatok, miután bevonták a nemzetközi munkamegosztásba a kisvállalkozókat, ezen új réteg kezelésének nehézségei miatt is, most újraértékelik beruházási lehetőségeiket, területeiket és ezek kívánalmait.

³⁶ Interjú Giuseppe C. olasz vállalkozóval, Magyarország, 1998. február.

³⁷ A fizetésbeli különbségek minden ágazatban jelen vannak: Budapest területén a keresetek kb. egyharmaddal haladják meg az átlagot. E különbségeken belül a nők még hátrányosabb helyzetben vannak, mintegy 25 százalékkal maradnak el béreik az átlagtól (KSH 1996).

Más kevésbé megbízható kelet-európai országokkal szemben Magyarország olyan régióknak minősül, ahol a termelési költségek csökkentése érdekében alkalmazni lehet a helyi és külföldi vállalkozókkal működtetett hálózat-rendszerű modellt.³⁸ A független vállalkozók és az olasz technikusok egyik feladata a határok lassú kitolása: „nyitottunk egy műhelyt Ukrajnához közel, hogy megnézzük, sikerül-e a már betanított magyar személyzettel megcsinálni ugyanazt, amit odahaza Olaszországban, vagyis a magyarokat felszállítani a jelenlegi „végállomáson”, továbbvinni őket és figyelni, hogy képesek-e megismételni, miként az olasz technikusok, az otthoni működésüket... ez olyan kísérlet, mint a többi, bizonyos értelemben úttörők vagyunk, megnézzük, hogy valami működhet-e.”³⁹

Magyarországon, az új gazdasági rendet fenntartó politikai változás, sikeresen könnyítette meg új munkahelyi és munkafegyelmi rend bevezetését, de az olasz és általában a külföldi beruházások továbbra is a „zöldmezős” beruházásokat részesítik előnyben a már meglévőkkel szemben. A magyar munkaerő ellenállást mutatott az új vezetési rendszerrel szemben, és bár a munkaerő-vándorlás szintje csökkenően van, főként a meghosszabbított próbaidő terjedésének köszönhetően, azonban sok helyen még mindig magas a hiányzások mértéke.

A fokozatos termelési integráció néhány kelet-európai országgal folyamatosan visszahat az olasz gazdasági rendszerre és az olasz munkaügyi kapcsolatokra, és a különböző szereplők választásainak egymással való összefonódását eredményezi. Ebben a helyzetben, amelyben mind a tőke, mind a termelés (a helyi politikával elkerülhetetlenül összeütköző) mobilitásának növekedése figyelhető meg, szükségesnek mutatkozik a nemzetközi versenynek leginkább kitett területek intézményi és gazdasági szereplői közötti sajátos kapcsolatok fejlesztése. Miközben a nemzetközi munkamegosztásba való fokozott bekapcsolódás néhány kelet-európai ország számára a társadalmi feszültségek és konfliktusok elmélyülését jelentheti, addig Észak-Olaszország bizonyos területein is, látszólag konfliktusmentes légkörben, de olyan társadalmi differenciálódás indult be, amely úgy tűnik, meghaladja a ottani hagyományos kereteket és szakadásokat eredményez a társadalom szövetében.

Felhasznált szakirodalom

- Bianchini S.–M. Dassù (eds.) 1998. *Guida ai paesi dell'Europa centrale, orientale e balcanica. Business Central Europe 1998. Monthly Update.* Milano: Guerini e Associati
- Cominotti R.–S. Mariotti (eds.) 1996. *Italia Multinazionale.* Milano: Franco Angeli, 1997.
- Crestanello P.–Dalla Libera E. 1996. *L'industria dell'abbigliamento: piccole imprese di subfornitura e servizi reali a Treviso.* Crei di Vicenza
- Cseb J. 1997. *The Hungarian Textile Industry in Europe.* Budapest: Magyar Könyvnyűipari Szövetség

³⁸ Egy kutatás szerint a vállalkozásra való hajlam Magyarországon az 1990-es hirtelen emelkedés után egy határozott csökkenést jelez. (Lengyel 1996).

³⁹ Interjú Umberto F. olasz vállalkozóval, Magyarország, 1998. február.

- Ellingstad M. 1997. „The Maquiladora Syndrome: Central European Prospects”. *Europe-Asia Studies* (Vol. 49) 1, 7–21.
- Ellingstad M.–Makó C. 1997. *The Hokkaido Stage II Survey: The Clothing Industry in Hungary*. Budapest: Institute for Social Conflict Research and Hungarian Academy of Sciences
- Farkas P. 1997. *The Effect of Foreign Direct Investment on Research Development, and Innovation in Hungary*. Budapest: Institute for World Economics, Working Papers
- Foresta A. 1997. „Aspetti settoriali e territoriali delle forze di lavoro” in *Agenzia per l'impiego del Veneto (a cura della), Il mercato del lavoro nel Veneto. Rapporto 1997*. Milano: Franco Angeli
- KSH 1996. *Statistical Yearbook of Hungary*. Budapest
- 1997. *Foreign Direct Investment in Hungary 1995–1996*. Budapest
- Lengyel Gy. 1996. „Entrepreneurial inclination in Hungary, 1988–1994”. In: Tibor Kuczi and Gyorgy Lengyel (eds.) *The Spread of Entrepreneurship in Eastern Europe*. Budapest: Center for Public Affairs Studies
- Lukács J.–Lazar K. 1997. *The Hungarian Textile and Garment Industry, and the Knitting Industry in Particular: a Survey of the Current Situation and Prospects*. Budapest: Technical and Scientific Association of the Textile Industry
- Makó Cs. 1997. *Transferring Managerial Competence and Organization from Western to Eastern Europe*. Final Report. Budapest
- Marglin S. A. 1987. „A che servono i padroni? Origini e funzioni della gerarchia nella produzione capitalistica”. In: Landes D. S. *A che servono i padroni?* Torino: Bollati Boringhieri
- Martin R. 1998. „Central and Eastern Europe and the International Economy: The Limits to Globalisation”. *Europe-Asia Studies* (Vol. 50) 1, (1998) 7–26.
- Revelli M.–Rotelli G. 1993. *La fiera dell'est*. Milano: Feltrinelli
- Sacchetto D. 1996. „Nodi di autonomia controllata: il tessile e abbigliamento nel Veneto” *Altreragioni* n. 5, 29–46.
- 1998. „Cuciture e strappi verso Est”, *Altreragioni* n. 7, 27–67.
- Sacchetto D.–Visentin S. 1997. *Il „sistema Benetton”, Rapporto finale*. Ricerca Confartigianato sui Sistemi Produttivi Localizzati, mimeo
- Scarso E. 1996. „La rilocalizzazione internazionale del processo produttivo e i sistemi locali nel Veneto: evidenze dai settori moda”. *Economia e società regionale* n. 4, 67–92.
- Scheffer M. 1994. *The Changing Map of European Textiles*. Bruxelles: Oeth
- World Bank 1996. *World Development Report: From Plan to Market*. Oxford: Oxford University Press

A cikk olaszul az „*Economia e società regionale*” folyóirat 1998. 3. számában jelent meg (83–102. old., kiadó: Franco Angeli, Milano).

Fordította: Somos Angéla

POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ MAGYARORSZÁGON A KILENCVENES ÉVEKBEN¹

A kutatás háttere

1991-ben az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetének néhány oktatásszociológiát tanuló hallgatója az iskolai osztályok szociometriai struktúrájának és a tanulók politikai szocializációjának kapcsolatát vizsgáló kutatást tervezett. A terv fő célja az volt, hogy a hallgatók érdeklődési körükkel kapcsolatos empirikus tapasztalatokra tehesenek szert, ezért a kutatás három budapesti osztályra korlátozódott.² Ez a vizsgálat a következő években egy kutatási sorozat alapjává vált: 1994-ben és 1998-ban még két adatfelvétel történt csaknem azonos kérdőívvel. A kiválasztott iskolai osztályok száma minden alkalommal megduplázódott, és a legutóbbi felvételen két másik város ugyanannyi osztályával egészült ki.³

A hetvenes évek második felében és a nyolcvanas években több politikai szocializációval foglalkozó tanulmány született Magyarországon, főleg Csepeli György és Szabó Ildikó tollából. Csepeli fő területe a nemzeti identitással összefüggő témák vizsgálata (pl. Csepeli 1984). A kommunista rendszer, a „kettős beszéd” világában Szabó (1990) „kettős politikai szocializációt” talált, amelyben az erős családi hatások ellensúlyozták a politikai intézmények szocializáló hatását.

A magyar szerzők főleg középiskolás tinédzsereket vizsgáltak. Az 1989-es fordulópontot követően az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet hallgatóinak tervében szándékosan szerepelt a 13 éves korosztály, mivel a politikai szocializáció egy korai szakaszát szerették volna tanulmányozni a változó társadalmi, gazdasági és politikai környezetben. Az 1991-es vizsgálatot kis mérete (mindössze 3 iskola 3 osztálya) miatt csak előtanulmányként kezelhetjük, mindazonáltal ez volt az első kísérlet egy teljesen új világban felnövő generáció politikai szocializációjának vizsgálatára. Hasonló módszerekkel vizsgáltuk a 3 évvel fiatalabb korosztályt 1994-ben.

¹ A Nemzetközi Politikatudományi Társaság politikai szocializációs kutatóbizottságának (IPSA RCPSE) 1999. évi budapesti kerekasztal-konferenciáján, május 19-én elhangzott előadás magyar nyelvű változata.

² Nyolc osztályos általános iskolák hetedik osztályos tanulóit vizsgálva.

³ Az első kutatás teljes egészében az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetének keretében készült. Az 1994-es, második sorozatot a Soros Alapítvány, a harmadik, 1998-as felvételt pedig az Oktatási Minisztérium Felsőoktatási Kutatási és Fejlesztési Programja támogatta. Mindhárom felvételt Csákö Mihály vezette, társszerzői ebben a tanulmányban az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetének hallgatói, akik részt vettek az 1998-as vizsgálatban. Budapesten az iskolákat környezetük alapján három csoportba soroltuk: belvárosi; lakótelepi (külső); „elit” csoportba (1998-ban a másik két városban a lehetőségekhez képest ugyanilyen alapon válogattunk). A kérdőív kitöltésére iskolaidőben, egy teljes tanítási óra keretében került sor, általában az osztályfőnök jelenlétében.

1995-ben egyébként nagyjából ugyanezt az 1981-ben született kohorszt vizsgálta országos mintán Szabó és Örkény (1998). A nemzeti identitás korábban is kutatott témája új keretbe került, amikor az Európai Unióhoz és a NATO-hoz való csatlakozás fontos téma lett a nyilvánosság előtt (és mint ilyen kutatta Csepeli és Závecz 1995). A mi kutatásunk nem egy speciális témára fókuszált, inkább a politikum épp hogy megjelenő dimenzióját próbáltuk megragadni a fiatalok szocializációs folyamatában.

Elméleti keret

Az 1991-ben elkezdett sorozat éppen azért nem összpontosul egyetlen speciális politikai téma köré sem, mert szándékosan nagyon fiatal korosztályt választottunk. A kutatási terv elméletileg az Annick Percheron (1974) által felvázolt hagyományt követi.⁴ Ő azt hangsúlyozza, hogy a „politika” kifejezést a szocializáció tanulmányozása során nem szabad szűk értelemben használni. A szocializáció akkor „politikai”, amikor „magyarázatot ad bizonyos attitűdök kialakulására, bizonyos viselkedésmódok eredetére, bizonyos fajta politikai szerepek vállalására való hajlamra”. Ebben az értelemben a politikai szocializáció mindig a teljes szocializációs folyamat részeként értelmezhető, és csak nagyon lassan válik ki a gyermekek és a felnőttek életének mindennapos eseményeinek tapasztalatai és az ezekre való reagálások közül, valamint mindig magán hordozza a szocializációs tényezőket, vagyis a családtagok, a média, a tanárok, és a kortárs csoport (pl. az általános iskolai osztálytársak) hatását.

A „tapasztalaton és a tapasztalat hatásán keresztül való” szocializáció csak egyike a Percheron által a politikai szocializáción belül megkülönböztetett három dimenzióknak. A két másik – a politikai technikák és a politikai nyelvhasználat tanulása – azonban kimaradt a jelen kutatásból.

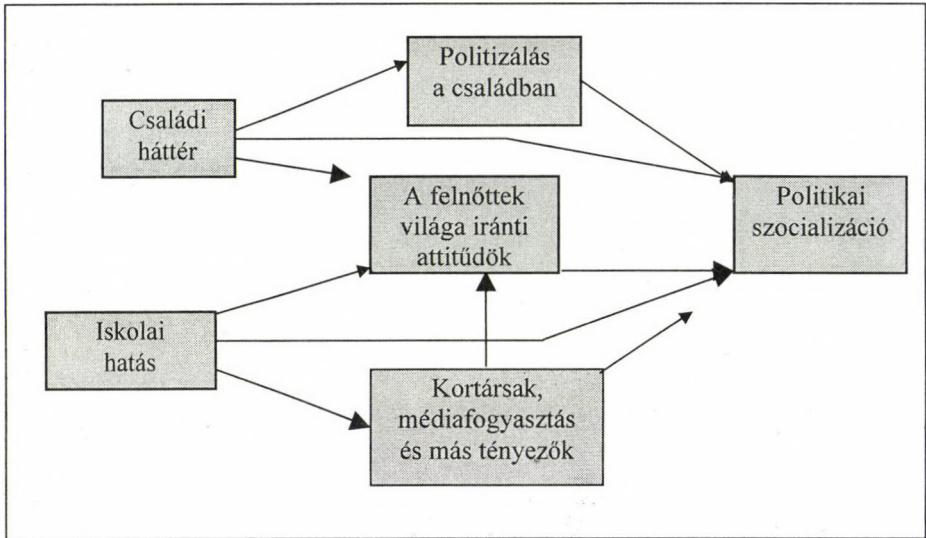
Percheron elképzelését követve az általunk használt kérdőív az iskolán belüli és kívüli tevékenységek nagyon széles körét igyekezett felölelni, az olyan témáktól kezdve, mint a beszélgetések témái, a beszélgetőpartnerek, a szülőkkel való kapcsolat, a médiafogyasztás, a vallásosság, a közvetlen politikai véleményekig és a politikai aktivitásra vonatkozó kérdésekig. Az 1991-es és 1994-es kutatásokban az osztályokon belül szociometriai módszerrel vizsgáltuk a kortárs csoport hatását is, de ezt az 1998-as kutatásból kihagytuk, mert arra a véleményre jutottunk, hogy az osztályra vonatkozó szociometria és a politikai szocializáció statisztikailag létrehozott indexeinek kombinálása nem alkalmas a téma feltárására. A kérdőív megszerkesztésekor az I. ábrán bemutatott elméleti keretre vonatkozó adatok gyűjtése volt a cél.

A jelen tanulmányban először a politikai szocializációnak a kutatás során vizsgált dimenzióit és a tinédzserek politikai érdeklődéséről készített index szerkezetét mutatjuk be. Ezt követi a család mint jelentős politikai szocializációs tényező elemzése. A fiatal tinédzsereknek a felnőtt világ más aspektusaihoz (kisebbségi csoportok és

⁴ Magyarul lásd Annick Percheron tanulmányait: In: Szabó–Csákó 1999: 9–99: 125–136. A kötet kiadását a FKFP és az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete támogatta.

idegenek, intézmények, bűnözés és deviancia) való attitűdjét a Percheron-féle elmélet érvényességének vizsgálata céljából is érdemes tanulmányozni.

1. ábra: A kutatás elméleti változóinak összefüggései

A politikai szocializáció dimenziói

A beszélgetések témái...

A politikai érdeklődés egyik mutatójának tekinthetjük, ha valaki szokott politikáról beszélgetni. A politikáról sok fiatal beszél valakivel már 13 éves korában is. A szocializáció aktoraira utal, ha tudjuk, hogy kik azok, akikkel beszélgetnek. Vizsgálatunkban az iskolai eseményektől kezdve a pop együtteseken és a lányok és fiúk kapcsolatán át a családi kapcsolatokig sok témáról megkérdeztük, hogy beszélgetnek-e róla és ha igen, kivel, s e témák között helyeztük el a politikát is. Sok lehetséges beszélgetőtársat is felsoroltunk, az iskolai és iskolán kívüli barátoktól kezdve a családtagokon (apa, anya, testvér) át a tanároknak és más felnőttekig. (Ezek közül többet is lehetett választani.)

Kiderült: ha igaz is, hogy sok kamasz beszél valakivel a politikáról, sokan viszont egyáltalán nem beszélgetnek róla.⁵ A megkérdezettek majdnem fele (47,2%) senkivel nem beszél politikáról. További 40 százalék egyik vagy másik szülőt említette beszélgetőpartnerként, és csak 10 százalék beszélget erről több mint két személlyel.

A válaszokban lehetséges összes előforduláshoz viszonyítva a „politika” téma előfordulási arányát azt találtuk, hogy ez a mintának durván egy harmada esetében

⁵ Ez az 1998-as adatokra vonatkozik. Az 1991-es és 1994-es adatokra való hivatkozást külön jelezzük.

(ebben azok is benne vannak, akik egyáltalán nem beszélnek politikáról) a 10 százalékot sem éri el, és csak a minta 1 százalékánál emelkedik 20 százalék fölé.

Az érdeklődésnek ilyen méréséből úgy tűnik, hogy a kamaszok többsége egyáltalán nem érdeklődik a politikai témák iránt, míg egy kisebbség valódi érdeklődést mutat irántuk. Összhangban van ezzel az eredménnyel, hogy azok közül, akik beszélgetnek a politikáról, csak minden negyedik említette beszélgetőtársként a kortársait: a barátait-osztálytársait; nagy többségük számára a politika olyan téma, amelyről leginkább felnőttekkel beszélget.

Rádióhallgatás, tévézés

Ha egy műsort hallgat vagy néz az ember egy témáról, az kevesebb aktivitást kíván, mint ha beszélget róla. Ebben az értelemben a minimális érdeklődésnek ez jobb közelítő indikátora lehetne, mint a beszélgetés. Mivel azonban a gyerekek általában hosszabb időn át és gazdagabb kapcsolatban vannak azokkal a szocializációs tényezőkkel, amelyekhez beszélhetnek, mint azokkal, amelyeket csak „hallgathatnak”, ezért végül mégis nagyobb jelentőséget tulajdonítunk a „beszélgetésnek”, mint a „hallgatásnak”. (A „hallgatás” nem is pontos kifejezés, hiszen nemcsak rádió-, hanem tévéműsorokra is vonatkozik.⁶) A médiafogyasztás egyébként a mi szempontunkból nehezen mérhetőnek bizonyult ebben a korosztályban.

Az eredmények megfelelnek a politikáról való beszélgetésekkel kapcsolatos megfigyeléseinknek. A rádióban és a tévében politikai információkat megjelentető műsorok iránti érdeklődés gyakorisága olyan alacsony, hogy külön kategóriaként nem is mérhető. Csak akkor válik mérhetővé, ha az összes „hírműsort” (nemcsak politikai híreket) egybeszámoljuk. Ezzel a módszerrel mérve, a válaszolók majdnem egy ötöde (18%) jelezte, hogy van kedvenc hírműsora (vagy a tévében, vagy a rádióban), de csak 10 százalékuknak van mindkettő, további 7 százalék pedig legalább valamelyik tévé hírműsort nézi gyakran.

Ez az elemi mutató szintén azt jelzi, hogy a 13 évesek viszonylag kevésbé érdeklődnek a politika iránt, és még az érdeklődők között is nagy lehet az érdeklődés intenzitásának szórása.

Véleményalkotás

Felvethető, hogy a politikai érdeklődés ilyen alacsony szintje mellett a politikai véleményformálást talán nem is érdemes vizsgálni. A szocializáció mozzanatai azonban nem alkotnak szigorú, menetrendszerű idősorokat: nem feltétlenül kell előbb komoly érdeklődéssel rendelkezni, majd később ismereteket szerezni ahhoz, hogy valaki *azután* véleményt alkosson. Éppen azért vettük fel az adatokat mindig választási évben, mert feltételeztük, hogy ilyenkor még a fiatal kamaszokat is megérintik valahogyan az időszak politikai eseményei.

⁶ Az újságolvasás, mint aktivitást igénylő politikai információforrás vizsgálatát már 1994-ben kihagytuk a kérdőívből, 1991-ben talált rendkívül alacsony gyakorisága miatt.

Így azután az alacsony politikai érdeklődés jeleit két módon is értelmezhetjük: egyrészt módszertanilag megnyugtatónak érezhetjük, hogy a felmérésben részt vevő fiatalok elég őszinték voltak ahhoz, hogy ne rejtsek véka alá a politika iránti közönyösségüket; másrészt a politikai szocializáció szempontjából aggasztó jelnek is tekinthetjük, hogy a fiatal kamaszok még a választás évében sem érdeklődnek igazán a politika iránt.

A kétségek elmúlnak, ha szemügyre vesszük magára a választásokra adott reakcióik magabiztosságát. Majdnem kétharmaduk (63,3%) jelezte, hogy *képes lett volna választani* a pártok közül. Egy nyolcaduk (12,3%) már annyira magabiztos volt, hogy döntése előtt senki más véleményét nem kérte volna ki. E magabiztos tinédzserrek többsége – mintegy kétharmada – azért mégiscsak tanácsot kért volna 1–3 személytől, elsősorban a szüleitől.

Ez az eredmény megerősíti, hogy a politikai szocializáció különböző dimenziói különböző ütemben, nagyjából egyidőben alakulnak ki. Azok mellett, akik képesnek érezték magukat a választásra, a válaszadók további több mint egy hatoda (17–18%) figyelemmel kísérte a választással kapcsolatos politikai eseményeket. Hogy a bizonytalanság és a dimenziók (valamint az én-kép) inkonzisztenciája mennyire fontos része a korai politikai szocializációnak, annak érzékeltetésére megjegyezzük, hogy ennek a magabiztos csoportnak 40 százaléka azt állította, hogy egyáltalán *nem érekeltek* a választások.

Ezek a megfigyelések, ellentmondásukkal és részleges párhuzamosságaikkal csak két utat hagynak nyitva a további elemzések előtt: vagy külön kell kezelni a politikai szocializáció különböző dimenzióinak mutatóit, mintha egy, a jövőben összerakandó mozaik egyes töredékei volnának, vagy pedig aggregált mutatót kell képezni a folyamat jelenlegi, rendezetlennek és összevisszának tűnő jelen helyzetének kifejezésére.⁷ Mi a második lehetőséget választottuk, és elkészítettük a politikai érdeklődés indexét, amelyet úgy tekintünk, mint ami a magyarországi 13 éves kamaszoknak a politikai szocializációban elért állapotát fejezi ki valamilyen – természetesen nem standardizált – módon.

Cselekvés

1990-ben, a rendszerváltás legforróbb időszakában a gyerekek és a fiatal kamaszok gyakran elkísérték szüleiket politikai tüntetésekre, felvonulásokra, vagy legalábbis értesültek az ilyen eseményekről. Az új pártok és szervezetek sokkal inkább aktivistákra, semmint fizetett alkalmazottakra támaszkodtak. Ilyen körülmények között indokoltnak tűnt megkérdezni a fiatalokat, hogy részt vettek-e valamilyen politikai aktivitásban, ideértve mindent, a tüntetéstől kezdve a politikai plakátok ragasztásán át a más plakátok letépeséig vagy összefirkálásáig.

A pozitív válaszok alacsony szintje (5% alatt) azt bizonyítja, hogy a média hatása fontosabb, mint a politikai eseményeké, amelyeken a tinédzserrek ténylegesen részt vehettek. Más akciókban való részvétel (pl. a plakátragasztás) előfeltétele az, hogy

⁷ Az előbbi út inkább a politikai szocializáció kutatás angolszász hagyományához kapcsolódik, az utóbbi inkább a franciához.

pártaktivista gyereke legyen a válaszoló: ám ennek a gyakorisága az egész lakosság körében nagyon alacsony, még a mintánk számára releváns populáció körében is⁸.

A jelentős és mozgósító hatású nyilvános politikai események száma azonban 1990 óta folyamatosan csökken. Elsősorban ennek tudjuk be, hogy a bármilyen politikai aktivitásban részt vevő fiatal kamaszok száma 1998-ban szinte nullára csökkent. Már 1994-ben is csak fiktív tüntetéseket soroltunk fel a kérdőívben, egy feltételes részvételi hajlandóság iránt érdeklődve. Azt kértük a válaszadóktól, jelöljék meg, melyik tüntetésen vennének részt, és melyiket tartják politikai jellegűnek a felsoroltak közül. 1998-ban már egy ilyen kérdést sem tarthattunk relevánsnak. Az egyetlen olyan tettnek, amely még esetleg politikai aktivitásnak tekinthető, azt találtuk, amikor valaki elkíséri a felnőtt családtagokat a szavazóurnákhoz. Ezt is csak a megkérdezetteknek kevesebb, mint 5 százaléka tette meg, 90 százalékuk semmiféle aktivitást sem mutatott a választásokkal kapcsolatban. „Politikai aktivitás index” tehát nem készíthető, az aktivitásról rendelkezésre álló szórványos adatokat a politikai érdeklődés indexének függvényében fogjuk tanulmányozni.

A politikai érdeklődés összevont indexe

Az index a beszélgetések, rádióhallgatás/tévézés, és a politikai iránti általános, illetve a választások iránti aktuális érdeklődés adatain alapul. E négy dimenzió változói elért pontok összegéből tízfokú (0–9) skálát szerkesztettünk.⁹ A továbbiakban ezt a „politikai érdeklődés mutatót” használjuk fő függő változóként a politikai szocializáció kifejezésére.

Azt találtuk, hogy a nemek és az iskolakörnyezetnek van némi hatása a politikai szocializáció e mutatójára. A nemek közötti különbségek általában nem szignifikánsak, de kereszthatást mutatnak az iskolai környezettel. Az eloszlás „laposabb” az eliskolákban, a skála felső végén magasabb értékekkel. A budapesti almintában – amelyet külön kezeltünk, hiszen ez adott lehetőséget arra, hogy az eredmények időbeni változását összevessük – nyilvánvaló különbség van a nemek között a különböző környezetben működő iskolákban: a belvárosi iskolák kivételével a lányok kevésbé érdeklődnek a politika iránt, mint a fiúk (lásd a táblázatot).

⁸ Pedig mintánk szülei között – aktív korú, többnyire fővárosi és mindenképpen nagyvárosi népesség lévén – a politikai aktivisták aránya feltételezhetően nagyobb, mint az összlakosságban.

⁹ Az indexben összesített változók a következők: (1) a politikai beszélgetések aránya az összes témáról folytatott összes beszélgetés számához viszonyítva; (2) a rádióban és a tévében követett hírműsorok gyakorisága; (3) kedvenc politikai műsor a tévében/rádióban; (4) a választások iránti érdeklődés; (5) drukkolni egy pártnak a választásokon; (6) a politika iránti általános érdeklődés kifejezése. (Az indexet Tomay Kyra készítette.)

**A politikai érdeklődés átlagos pontszáma nemenként és iskolakörzetenként
Budapesten, 1998**

Nem	Elit körzet	Lakótelep	Belváros (slum)	Együtt
Fiúk	5,50	5,49	4,08	5,04
Lányok	4,66	4,00	4,29	4,31
Budapesti együtt	5,11	4,83	4,19	4,70
Teljes minta	4,86	4,32	4,22	

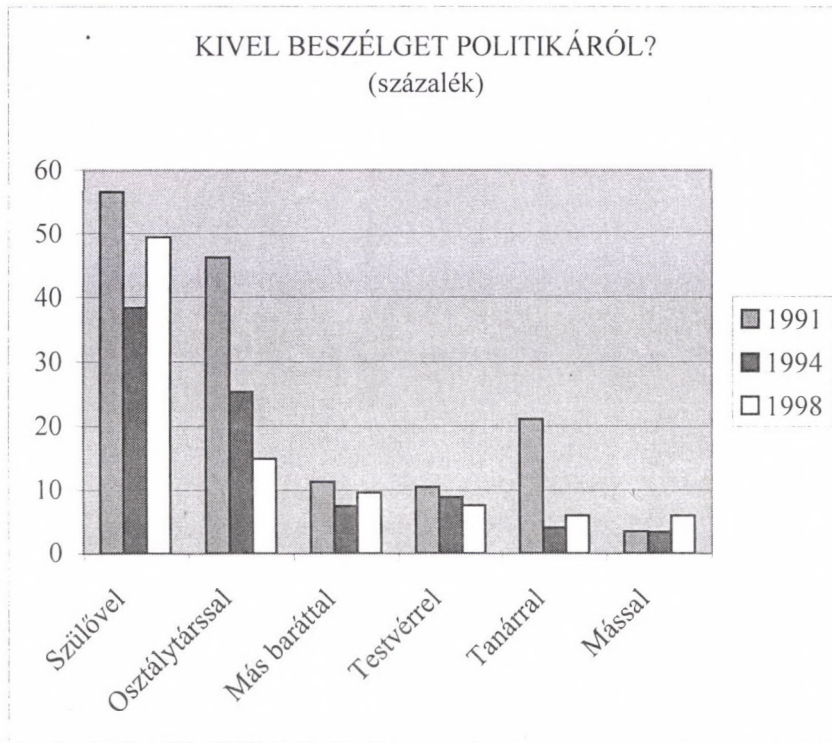
Nem meglepő, hogy akik részt vettek valamilyen politikai aktivitásban, azok a politikai érdeklődés skálájának magasabb fokán helyezkednek el. Ha az aktívak maroknyi csoportját kiegészítjük azokkal, akik csak szimbolikusan cselekednek – azaz beszélgetnek – a választásokkal kapcsolatban, a mintának olyan tizedét kapjuk, amelyben a politikai érdeklődés 5,96 pontos, szemben a politikailag inaktív csoport 4,29 pontos átlagával. Mindazonáltal jellemző, hogy a 800 válaszadóból kevesebb, mint tizen említettek bármilyen igazi politikai aktivitást, amelyben részt vettek a választási időszak alatt, és nem ők mutatják a legnagyobb érdeklődést a politika iránt. Ez az adat ugyan csaknem teljesen esetlegesnek tekinthető, mégis arra felhívja a figyelmet, hogy a politikai aktivitás nem feltétlenül következménye a politikai érdeklődésnek. Ebben a korcsoportban az átmeneti kapcsolatok, az egyedi családi háttér és sok más tényező befolyásolhatja a gyerekek és a tinédzserek politikai szocializációját, és ennek sokféle dimenzióját.

Családi háttér és politikai érdeklődés

Politika a családban

A család nemcsak általában az elsődleges szocializációs közeg, de a politikai szocializációban is elsődleges szerepe van. Minden mérésünk szerint a szülők a leggyakoribb partnerek a kamaszok számára a politikáról folytatott beszélgetésekben (2. ábra).

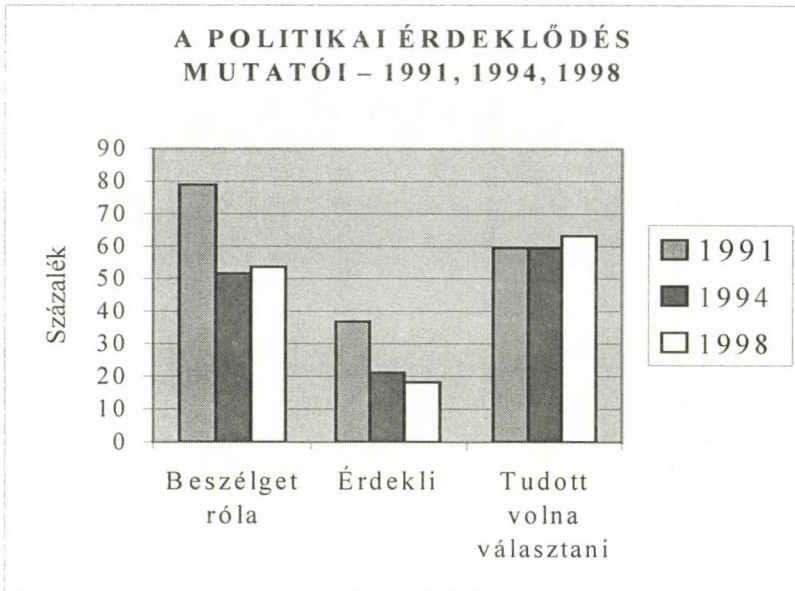
2. ábra: A politikai beszélgetések gyakorisága partnerenként, 1991, 1994, 1998

Azt is tapasztaltuk azonban, hogy a rendszerváltás lelkesedését követően a fiatal tinédzserek visszatértek normális hétköznapi életükhöz, és még a szülőkkal való politikai beszélgetések is megritkultak, és ma már az a leggyakoribb, ha a gyerek senkivel sem beszél politikáról. Azok aránya, akik az iskolában beszélgetnek politikáról kortársaikkal és/vagy tanáraikkal, a kilencvenes évek alatt drasztikusan csökkent. Ezek az eredmények azt sugallják, hogy ebben az átmeneti időszakban a család megtartotta szocializációs szerepét, mint ahogy a kortársak közötti baráti kapcsolatok is, az iskola szerepe azonban változott, mivel ez az intézmény mélyebb átalakuláson megy keresztül.

A válaszok módszertani szempontból is érdekesek. A különböző eszközökkel kapott eredmények (3. ábra) azt mutatják, hogy a politikáról való beszélgetésekről nyert adatok *túlbecsülik* a fiatalok politika iránti érdeklődésének mértékét. Ahányszor csak erre vonatkozó mérést végeztünk, kevesebb, mint feleannyi válaszoló fejezte ki politika iránti pozitív érdeklődését közvetlen rákérdezésre, mint ahányan azt állították, hogy beszélgetnek politikáról. Az önbizalom azonban mindvégig töretlen, az érdeklődés csökkenése ellenére.

3. ábra: A politikai érdeklődés változóinak összehasonlítása 1991, 1994, 1998

Azt, hogy a család milyen mértékben befolyásolja a gyerek politikai érdeklődését, a szülők politikai érdeklődésére vonatkozó kérdéssel vizsgáltuk¹⁰. Az apákat említik leggyakrabban (66,6%) a politika iránt érdeklődő családtagként. Őket az anyák követik, magas százalékkal (53,1%). Más családtagok, mint testvérek vagy egyéb felnőttek jóval elmaradnak tőlük (a testvéreket 7,9% említi). Az anyák és az apák szerepe között nem lehet nagy különbségről beszélni: mind a lányok, mind a fiúk mindkét szülővel beszélgetnek politikáról, bár a nemek közötti korábban említett különbségek itt megfordulnak (a fiúk az érdeklődő apák 47%-ával, a lányok 45%-ával; a fiúk az érdeklődő anyák 32%-ával, a lányok 40%-ával beszélgetnek). Ez a megfigyelés megfelel annak, hogy a fiúk általában közelebb állnak az apjukhoz, a lányok pedig az anyjukhoz, de a politikai szocializációval kapcsolatban ezt az összefüggést ebben a kutatássorozatban mértük először Magyarországon.

A gyerek érdeklődése függ a családtagokétól. Azok a válaszadók, akiknek családtagjait nem igazán érdekli a politika, a politikai érdeklődés skálán csak 3,49 pontot értek el átlagosan, ez a szám 5,05 azoknak az esetében, akiknek családtagjai valamelyest érdeklődnek, és 6,88-ra ugrik azoknál, akiknek családtagjai a leginkább érdeklődnek a politika iránt. A családtagok politika iránti érdeklődése a fiatal kamaszok politikai érdeklődésének 18,7 százalékát magyarázza meg.

A szülők érdeklődésének és a válaszadók nemének keresztthatása a családon belüli személyközi kapcsolatok politikai szocializációra gyakorolt hatásának további vizsgálatára ösztönözhet.

¹⁰ A családi háttér indexeket Bognár Éva dolgozta ki, és ő készítette első elemzésüket is.

A családi légkör

A családi légkör indexe olyan alapvető tényeket tartalmaz, mint a közös étkezések gyakorisága, vagy az, hogy hol érzik magukat a legjobban a gyerekek. Beleszámítottuk annak az esélyét is, hogy mennyire remélnék releváns választ a szüleiktől, ha „fontos” kérdéseket tesznek fel nekik. Elég meglepő, de a családi légkörnek ez az indexe önmagában nem bír magyarázó erővel a politikai szocializációban. Igaz ugyan, hogy a legrosszabb légkörnek nemcsak általános értelemben, hanem a politikai szocializációra nézve is rossz hatása van. Az ilyen rossz légkörű családokban a gyerekek átlagos pontszáma a politikai érdeklődés skálán 3,49, de a jobb légkör sem sokkal növeli, és a legjobb légkörű családban élőkénél is csak 4,82 pont. Ez semmi újat nem ad ahhoz a korábbi magyarázathoz, amely a családtagok politikai érdeklődésével magyarázta a politikai érdeklődést. Ismét megfigyelhető a válaszadók nemének szignifikáns hatása, amely a megmagyarázott szórásnak mintegy 10 százalékát adja.

Annak ellenére, hogy nem sikerült bizonyítani a családi légkörnek a politikai szocializációra való hatását, a kérdést nem tekintjük lezártnak. Az olyan komplex témákhoz, mint a családon belüli személyközi kapcsolatok, az általunk használt eszközök meglehetősen kezdetlegesek és nem megfelelőek. Először a kapcsolatok és hatásaik finom struktúrájának elemzésére lenne szükség.

A szülők végzettségének hatása

Alapigazságként szokás kezelni, hogy a gyerekekre vonatkozó valamennyi kulturális változó függ a szülők iskolai végzettségétől. Erre alapoztuk azt a feltételezést, hogy a politikai szocializációt is befolyásolja. De meglepetéssel láttuk, hogy az apák végzettsége csak 2,2 százalékot, az anyáké pedig 3,2 százalékot magyaráz gyermekeik politikai érdeklődésének teljes szórásából, sőt, az apák hatása egyszerűen eltűnik, amikor más változókat is bevonunk az elemzésbe. Az anyák hatása megmarad azon az alacsony szinten, amelyen volt, főleg, amikor a válaszadó nemével együtt vizsgáljuk: a gyenge hatást lényegében a magasabb végzettségű anyák érdeklődő fiai okozzák.

Mintánk azonban nem reprezentatív, így eredményeink csupán az érdeklődés – vagy a „gyanú” – felkeltésére alkalmasak, kérdéseinkre csak alaposabb és erre a célra irányuló kutatás adhat választ. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy bár a lányok az anyjukhoz, a fiúk az apjukhoz állnak közelebb a szülők közül, az anyák hatása ebben az esetben mégis a fiúknál jelentkezik erősebben.

Elemzésünk tehát elakad egy felfedezetlen terület határán: a családon belüli politikai attitűdökénél. Az egyetlen következtetés, amelyet levonhatunk, az, hogy ezeknek van a politikai szocializáció különböző dimenzióira a legnagyobb hatásuk. Azt azonban nem tudjuk, hogyan jön létre ez a befolyás, és hogy milyen tényezők vannak mögötte.

A politikai érdeklődés és a felnőtt világ más részeihez való viszony

Politika és a felnőtt világ egyéb dimenziói

1994-ben és 1998-ban a kamaszok attitűdjét érintő legátfogóbb kérdésként felsoroltunk szavakat (ezek csaknem teljesen megegyeztek a két kérdőívben), és azt kérdeztük a hetedikeseiktől, hogy melyiket szeretik, melyiket nem szeretik közülük. (Azt is válaszolhatták, hogy nem tudják eldönteni.) A hívószavak a következők voltak: *pénz, iskola, osztály, cserkészek, hadsereg, párt, politika, választások, liberálisok, konzervatívok, szocialisták, vallás, erdélyiek, amerikaiak, zsidók, cigányok*.¹¹ Mint látható, a lista tartalmaz a tanulók hétköznapi valóságához közelálló szavakat, megjelöl egyes intézményeket és népcsoportokat, és szerepel benne néhány egyértelműen politikai jellegű szó is.

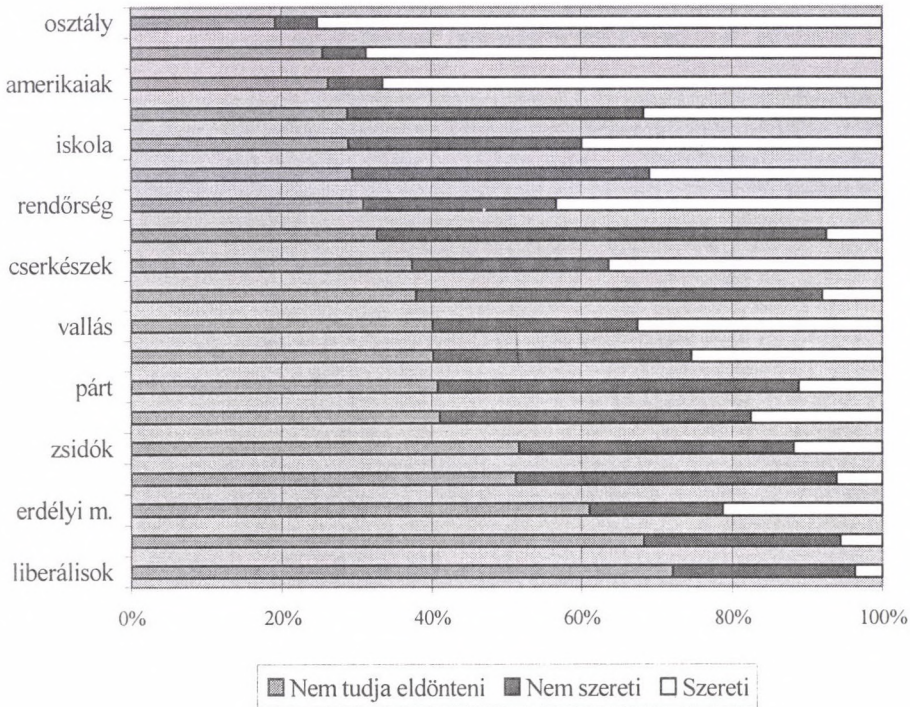
A bizonytalan válaszadók aránya nagyban változik a lista mentén és egyes politikai hívószavak esetében 50 százalék fölé nő. A válaszoknak ez a szélsőséges eloszlása (1998-ra vonatkozóan lásd a 4. ábrát) kizárta annak a lehetőségét, hogy a „szeretem/nem szeretem” adatok alapján faktoranalízist végezzünk. Be kellett érniünk a „bizonytalan/ nem bizonytalan” válaszadók arányának tanulmányozásával. Ezeknek az adatoknak az elemzésével azt lehet megközelíteni, hogy a fiatal kamaszok a) milyen mértékben érdeklődnek a felnőttek világának különböző dimenziói iránt, és b) hogyan strukturálják ezeket a dimenziókat. (Ezen okból a 4. ábra a „szeretem/nem szeretem” arány sorrendje helyett a „bizonytalan/nem bizonytalan” válaszok arányának sorrendjét mutatja.)

Nem csoda, hogy az osztályról volt a legkönnyebb ítéletet mondani (bár a válaszadók majdnem egyötöde ebben a kérdésben sem tudott dönteni). A válaszadók egynegyede-egyharmada nem tudta megítélni az egyes nagyobb intézményeket (iskola, pénz, hadsereg, választások), de a politika megítélésére még ennél is kevesebben voltak képesek. Ez a fogalom a legnehezebben megítélhető fogalmakkal, azaz egyes politikai és nem politikai intézményekkel szerepel egy csoportban. Ezekről a válaszadók egyharmada-fele nem tudott véleményt mondani.

Furcsának tűnhet, hogy a legnehezebben emberek csoportjairól (zsidókról, szocialistákról, erdélyiekről, konzervatívokról, liberálisokról) tudtak véleményt alkotni. Még érdekesebb, hogy két ilyen csoport viszont a bizonyossági sorrend közepén, illetve elején helyezkedik el: a *cigányokról* és az *amerikaiakról* van szó. Ezeket a különbségeket a kutatáson belül nem tudjuk mivel magyarázni; talán az emberekről való döntés kényesebb téma, mint intézmények megítélése. Ha elfogadjuk ezt a magyarázatot, akkor a két kivétel a „közeli rosszfiúkat” (cigányok) és a „távoli jófiúkat” (amerikaiak) jelképeznék, és a fogalmak erős érzelmi töltete ösztönzi a határozott válaszadást. Természetesen nem feledhetjük, hogy a kifejezetten politikai fogalmak nemcsak, hogy zavarba hozóak, de valószínűleg kevésbé is ismertek a fiatal kamaszok számára – annak ellenére, hogy egy részük szerepel a tantervi követelményekben.

¹¹ A listát a politikai köznyelv változásainak nem rendszeres megfigyelése alapján kellett változtatnunk: így a „rendszer váltás” szó csak az 1994-es listán szerepelt, 1998-ban felváltottuk a „parlament” szóval, és új hívószóként bekerült a „rendőrség” is.

4. ábra: Szereti/Nem szereti/Nem tudja eldönteni – hívószavak listája

MIRŐL MENNYIEN TUDJÁK, HOGY SZERETIK-E? – 1998
A „DÖNTÉSKÉPESSÉG” NÖVEKVŐ RENDJÉBEN

Egy kognitív struktúra feltárása érdekében faktoranalízist alkalmaztunk a „bizonytalan/biztos” válaszokra. Ennek eredményeként mind 1994-ben, mind 1998-ban két „politikai” faktor vált nyilvánvalóvá: az egyik faktor legfontosabb elemei mindkét-szer a politikai irányzatok, mint „liberális”, „konzervatív”, „szocialista”. A hívószavaknak ez a csoportja világosan elválik az általános, hivatalos vagy intézményi fogalmaktól mint „politika”, „párt”, „választás” (valamint 1994-ben a „rendszer-váltás” és 1998-ban a „parlament” szavaktól). A diákok hétköznapi életével kapcsolatos kifejezések, mint az „iskola” és az „osztály” a többitől elkülönülő faktort alkotnak, megjelenítve így a gyerekek és a felnőttek világának nyilvánvaló különbségeit.

A konkrét politikai hívószavakra való reagálás elemzésének eredménye nagyjából megfelel a politikai érdeklődés vizsgálatakor levont következtetéseknek. A csoportok és az intézmények közötti különbség még hangsúlyosabbá válik. Ez az eredmény változatlan, amióta a politikai változásokkal közvetlenül együttjáró zűrzavar elmúlt. 1998-ban a 13 éves válaszadók a válaszok bizonyosságának ugyanazt a fokát, a konkrét politikai fogalmak iránti szimpátiának pedig nagyjából ugyanazt a fokát mutatják, mint a megfelelő korosztály 1994-ben.

Különbségként említhető, hogy a választásokat és a konzervatívokat valamivel többen szeretik 1998-ban. Az egyetlen meglepő különbség a pártokkal kapcsolatos: 1998-ban 10 százalékkal *kevesebben* tudták eldönteni, hogy szeretik-e, mint a megelőző választási évben. Ez a különleges eltérés adatainkban azt mutathatja, hogy ezen a ponton (talán a pártok közötti, korábbinál élesebb csatározások láttán) valódi bizonytalanság húzódik meg az adatok mögött, nem pedig ismerethiány.

Az olyan ellentmondások, mint az, hogy miközben 25 százalékról majdnem 33 százalékra emelkedett azok aránya, akik szeretik a „választások”-at, a „párt” szó továbbra is csak 10 százalékban kelt szimpátiát, ismét arra utalnak, hogy a 13 évesek fejében a politikai fogalmak még elég kialakulatlanok, és nem alkotnak többé-kevésbé logikus struktúrát. Éppen a párttal szembeni elbizonytalanodás láttán felmerülhet ugyan, de kutatásunk nem kínál adatokat annak alátámasztására, hogy a magyar felnőtteknek a politikával szembeni kiábrándultsága – amelyről annyi szó esett már – a kilencvenes évek folyamán negatívan befolyásolhatta-e az új nemzedék politikai szocializációját. Ez természetesen lehetséges, de a kérdés eldöntéséhez további kutatásokra lenne szükség.

A másság iránti attitűdök

A más nemzeti és etnikai csoportok iránti attitűdöknek mindig is nagy, gyakran politikai jelentőségük volt Európában, különösen Kelet-Európában. A gyerekek hamarabb megtanulják ezt, mielőtt tisztában lennének a politika szó jelentésével. Ha Anna Melich (1979) egy kutatásban joggal vizsgálta: „*Comment devient-on Suisse?*”¹², még bonyolultabb megérteni azt, hogy hogyan válik valaki magyarrá – Magyarországon, Erdélyben, a Vajdaságban, Szlovákiában vagy éppen Amerikában. Ez indokolja, hogy a világnak ezen a részén a nemzeti érzelmeket és a más nemzeti vagy etnikai csoportokhoz való viszonyt oly sok kutatás feszegeti.

A mi kutatásunk, anélkül, hogy ez a téma állt volna a középpontjában, szintén tartalmazott néhány ezzel kapcsolatos kérdést. A válaszadókat megkértük, hogy válasszanak 3 szobatársat egy nyári táborban a felsorolt különböző nemzeti/etnikai csoportok közül¹³. A kérdőív más helyén megkértük őket, hogy írják le, mit jelent számukra a „zsidó” illetve a „cigány” szó. Végül – mint láttuk – 4 hívószó etnikai csoportra vonatkozott a már elemzett szimpátia/antipátia-kifejezésnél is.

A szobatársválasztás módja – az, hogy csak hármat választhattak – eleve beszűkítette a kérdezettek önkifejezési lehetőségét. Majdnem mindenki (2,3% kivételével) választott *amerikai*, a szoba másik két helyét főleg *németekkel* és *franciákkal* „töltötték be”; 17 százalék választott *svéd*, ugyanennyi pedig *kínai* szobatársat. Az utóbbi tényből további kérdések következhetnek, mivel Magyarországon újabban jelenlévő, sokféleképpen elkülönülő és egyértelműen azonosítható kisebbségről van szó.

Az esetek majdnem egyötödében az amerikai és a német mellett választottak kevésbé „népszerű” csoportot is a kérdezettek, de csak elenyészően voltak (2,5%), akik

¹² Hogyan lesz az ember svájci? A mű egy részlete „A személyiség és a szocializációs folyamat közötti kölcsönhatás” címmel magyarul is megjelent (Szabó–Csákó 1999: 162–202).

¹³ Amerikai, arab, cigány, francia, kínai, lengyel, német, nigériai, orosz, román, svéd, szlovák, zsidó.

a trenddel teljesen ellentétesen mindhárom szobatársukat a lista rangsorának második feléből választották. Ami a részleteket illeti, az elég meglepőnek tűnik, hogy a cigányokat gyakrabban választották (7%), mint a zsidókat (2%), mivel egyéb adataink nem támasztják alá, hogy a fiatal kamaszok körében a cigányokkal többen rokonszenveznének, mint a zsidókkal. Az egyetlen feltevés – inkább egyszerű találgatás – erre vonatkozóan az lehet, hogy a cigány válaszadók maguk gyakran választhattak cigány szobatársat, míg a zsidóknál a választás nem így működik.

Ellenőriztük, hogy van-e politikai vonatkozása annak, hogy valaki a leggyakoribb amerikai-német-francia összeállítást jelöli meg, de a politikai érdeklődés mutatójával nem találtunk szignifikáns kapcsolatot. A leggyakoribb választ adók átlagosan 4,42 pontos, a „deviáns” választ adók 3,89 pontos, a vegyesen választók pedig 4,61 pontos politikai érdeklődést mutattak. Az a tény azonban, hogy a „deviáns” és a „vegyes” válaszok nem ugyanolyan távolságban vannak, és nem ugyanolyan irányban térnek el a leggyakoribb választóktól, azt a feltevést sugallja, hogy ezek nem az átlagos viselkedéstől való eltérés kisebb vagy nagyobb fokát – azaz fokozatait – jelentik, hanem két *különböző típusú* devianciára utalnak. Az egyiket, a nagyon deviáns választ így kevésbé politizálnak és inkább nemzeti/etnikai indíttatásúnak, a másikat, a kevésbé eltérőt – éppen ellenkezőleg – nyitottabbnak és politizáltabbnak tekinthetnénk, mint az átlagos (és tömeges) viselkedést. Ismét csak további kutatások bizonyíthatják be, hogy van-e kapcsolat a nemzeti/etnikai mezőn belüli személyes választás és a politikai szocializáció között.

A cigányokra és a zsidókra vonatkozó nyitott kérdések lehetővé tették, hogy tolerancia-mutatókat képezzünk.¹⁴ A legfontosabb eredmény az, hogy a két csoport iránti attitűdök teljesen különbözőek. Míg a válaszadóknak csak egyharmadáról volt eldönthető, hogy toleráns vagy intoleráns a zsidókkal szemben, a cigányok esetében ez az arány 75 százalék. Nem tudjuk, hogy a kamaszokat kevésbé érdeklik-e a zsidók, vagy kevésbé szeretnek róluk véleményt formálni, csak azt tudjuk, hogy az egész mintának kevesebb mint 10 százaléka, a kérdésre válaszolóknak pedig kevesebb, mint egyharmada mutatta jelét annak, hogy intoleráns a zsidókkal szemben. A cigányokkal szemben viszont az egész mintának több mint egyharmada, a kérdésre válaszolóknak pedig a fele mutat intoleranciát! Szabó és Örkény (1998: 204) hasonló eredményre jutott középiskolások körében: 69 százalékuk „nem szereti” a cigányokat, míg csak 30 százalékuk mutat negatív érzelmeket zsidók irányában. Ezek az adatok arra mutatnak, hogy Magyarországon a bűnbak szerepét a zsidóktól átveszlik a cigányok. (Az 5. ábra a zsidókkal és a cigányokkal szemben kifejezett intolerancia¹⁵ összegének kétdimenziós eloszlását mutatja be.)

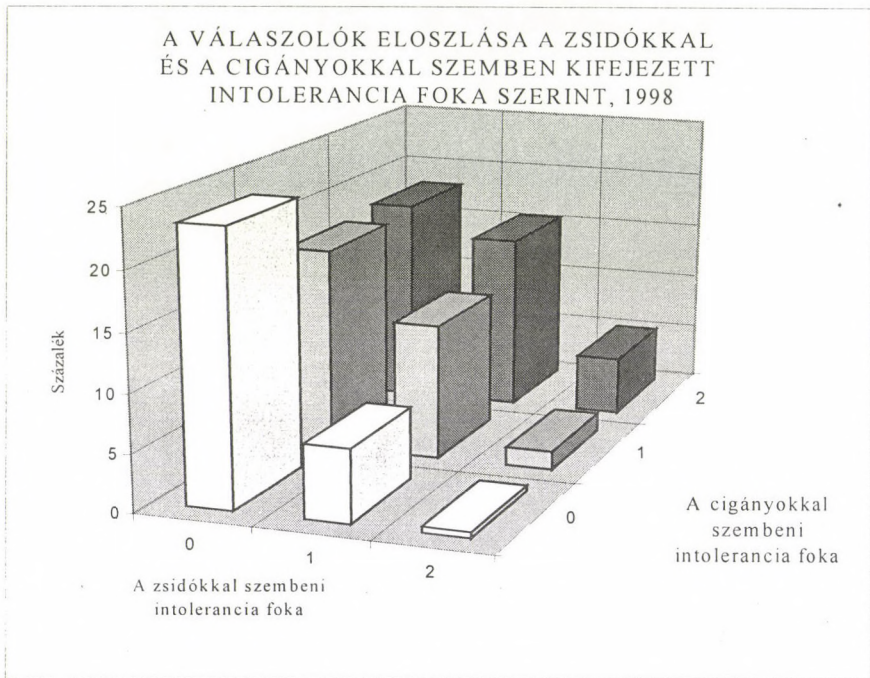
Másrészről, ez nem jelenti azt, hogy a kifejezésre juttatott *tolerancia* mértéke is különbözne a két csoport esetében. A három lehetséges pont (szobatársválasztás, a „ki a zsidó/cigány” kérdésre és a „szeretem/nem szeretem” kérdésre adott válasz) összeadása alapján azt találtuk, hogy a minta fele sem a zsidók, sem a cigányok felé

¹⁴ A tolerancia és intolerancia indexeket Berényi Eszter készítette és elemezte.

¹⁵ A csoporttal szembeni tolerancia/intolerancia a definíció-szerű kérdésekben nem volt a kérdés tárgya: az elemzésben azokat a válaszokat vettük figyelembe, amelyek kéretlenül is egyértelmű jelzést tartalmaztak egyikre, másikra vagy mindkettőre. A hívószavak esetében természetesen a szeretem/nem szeretem számít.

nem mutat toleranciát. Durván 20 százalékuknál tapasztalható tolerancia a cigányok, és ennek mindössze fele (10%) esetében a zsidók irányába. (A maximális, de még a közepes tolerancia-pontszám esélyét is nagymértékben csökkentette persze az amerikaiak iránti megkülönböztetett vonzalom a szobatársválasztásban.) Végül is, eképpen a tolerancia közel szimmetrikus eloszlása egészíti ki azt az aszimmetrikus képet, amelyet a zsidók és a cigányok iránti intolerancia eloszlása mutatott.

5. ábra: Az intolerancia foka a zsidókkal és a cigányokkal szemben, 1998

Az általános képen belül a lányok toleránsabbnak tűnnek a fiúknál, habár szignifikáns eredményt egyedül a cigányokkal kapcsolatos tolerancia mérésekor kaptunk. Az iskolakörnyezetet tekintve a cigányokkal szembeni tolerancia magasabb, az intolerancia pedig alacsonyabb a slumos belvárosi iskolákban, míg az elit iskolákban a zsidókkal kapcsolatos tolerancia nagyobb, mint máshol. Ez a megfigyelés megfelel a várakozásnak, mivel az elit iskolákban feltételezhetően több zsidó, míg a rossz állapotú belső kerületekben több cigány tanuló van, mint máshol.

Nyitott kérdés marad, hogy a politikai érdeklődés nagyságának van-e hatása a tolerancia és az intolerancia mértékére. A politikai érdeklődés átlagait a tolerancia különböző szintjeivel összevetve a zsidók esetében nagyon csekély, a cigányok esetében pedig semmilyen hatást nem találtunk. Nem találtunk hatást az intolerancia szintjeinek vizsgálatakor sem.

A cigányok irányában megnyilvánuló magasabb tolerancia értékét nyilván torzítja az, hogy mennyien választották őket szobatársnak. Az, hogy ebben a csoportban a

politikai érdeklődés szintje alacsonyabb (habár itt az alacsony esetszám megakadályozza az ítéletalkotást), és az, hogy nincs nyoma semmilyen általános kapcsolatnak, megint arra utalhat, hogy távolság van az etnikai és a politikai dimenzió között.

Nyilvános események

A Percheron-iskola nyomdokain haladva kutatásunkban megpróbáltuk feltárni a szocializációnak olyan oldalait, amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül a politikai érdeklődéshez. Olyan időszakban, amikor a politikai és a gazdasági változások a bűnözés (autórobbantás, maffiaháborúk, stb.) új és jól látható jelenségeivel jártak együtt, azt gondoljuk, természetes, hogy a fiatal kamaszok érzékenyek legyenek ezekre a jelenségekre, és saját reakciót alakítsanak ki velük kapcsolatban.

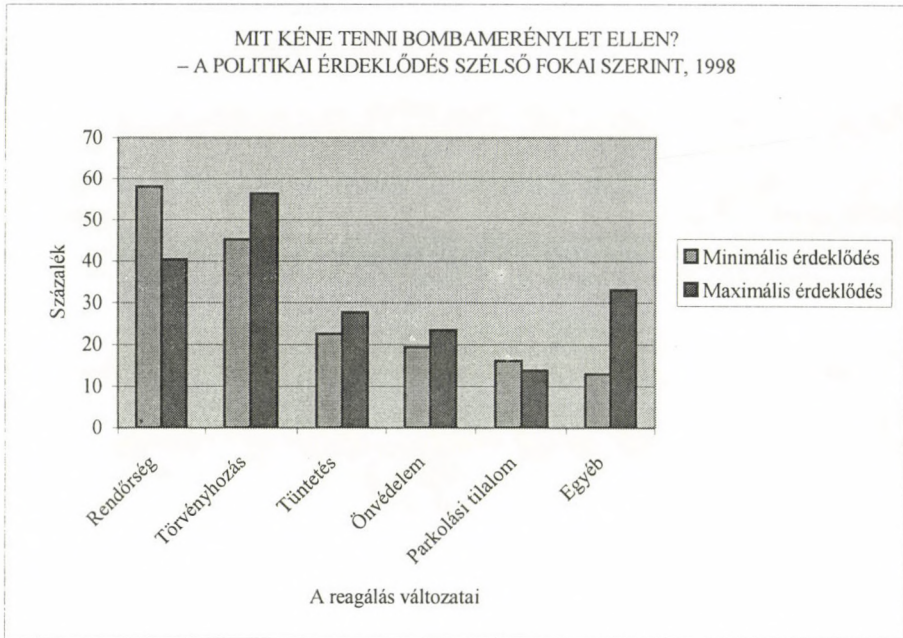
Egy fiktív szituációra vonatkozóan öt zárt és egy nyitott lehetőséget adtunk a gyerekeknek: „Mit tennél, ha egy autó felrobbanna az utcában, ahol laksz?”¹⁶ A leggyakoribb válasz az volt, hogy „szólnék a rendőrségnek”, illetve, hogy „szigorúbb törvényekre lenne szükség”. A megoszlás azt mutatja, hogy a közintézmények hamar eszébe jutnak a tinédzserek ezen korosztályának, míg a gyerekesebb-technikaibb megoldást („megtiltanám, hogy parkoljanak az utcában”) választották a legritkábban. A közügyek intézésében való részvételt illetően a két nembeli fiatal tinédzserek világosan eltérő attitűdöt mutatnak: a lányok sokkal hajlamosabbak arra, hogy a rendőrségre támaszkodjanak, és kevésbé arra, hogy bármilyen önvédelmi cselekedethez folyamodjanak (a környékbeliekből álló önvédelmi fegyveres polgárőrséget hozzanak létre).

Az „egyéb” válaszok minden kutatásban a legkevesebb és a legkevésbé érdekes adatot szolgáltattak. Esetünkben azonban ezek a válaszok igen sokatmondóak, mert nagy számúak, és értelmezésünk szerint ez a sok „egyéb” válasz azoktól érkezett, akik a legnyitottabb gondolkodásúak és a leginkább készek arra, hogy a közügyekben kezdeményező szerepet töltsenek be. Tudjuk, hogy az általunk tanulmányozott korosztályban sok választ gyakran egyszerűen viccnek szánnak. De ha a politikai érdeklődés mértékével vetjük össze őket, ez megerősíti várakozásunkat (lásd a 6. ábrát). A politikában legkevésbé és leginkább érdekelt csoportot világosan szét lehet választani egyrészt a rendőrségi megoldást választók, másrészt pedig az „egyéb” kategóriába eső személyes megoldást kereső válaszok alapján.

Be kell látnunk, hogy mindezekkel a megfigyelésekkel együtt is az eloszlások általános tendenciája ugyanolyan marad a tinédzserek különböző csoportjainak esetében. Az általunk vizsgált különbségek variációk egy témára, nézzük akár a politikai érdeklődés fokát, vagy a felnőtt világ egyes kiemelkedő eseményeire való reakciókat.

¹⁶ Válaszlehetőségek (rövidítve): 1 – Szóljon fel a képviselő szigorúbb törvényekért. 2 – Tüntetni állami védelemért. 3 – Az ott lakóknak önvédelmi csoportot szervezni. 4 – A rendőrségre hagyni. 5 – Megtiltani az utcában a parkolást. 6 – Egyéb, mégpedig: .....

6. ábra: Felnőtt események és politikai érdeklődés

Néhány megjegyzés Percheron elméletéről

Az autórobbantás és a politikai érdeklődés közötti összefüggést tekinthetjük a percheron-i elméletet megerősítő ténynek is. Kutatásunkon belül akad még néhány olyan tény, amely szintén alátámasztja ezt.

A kamaszok környezetükkel szembeni attitűdjének feltérképezéséhez megkérdeztük őket, hogy részt vesznek-e, vagy szeretnének-e részt venni bizonyos szervezetekben. Az iskolában vagy az iskola által létrehozott (sportklub, színjátszó kör) szervezeteket mellőzve az elemzést az ifjúsági szervezetekre – cserkészek, úttörők – és néhány, a kamaszok számára is elérhető felnőtt intézményre korlátoztuk, mint amilyenek a hagyományörző vagy a kisebbségi szervezetek. Az ezekre irányuló attitűdök megfigyelése azt mutathatja meg, hogy hogyan vonódnak be a fiatal kamaszok fokozatosan a felnőttek világába. Fokozatoknak tekinthetjük, ha valaki legalább egy ilyen szervezetben részt vesz, illetve szeretne részt venni vagy pedig nem vesz részt. A fokozatok alapján létrejövő kategóriákban a politikai érdeklődés fokának variancia-analízise gyenge, de szignifikáns összefüggést mutat ($\eta^2=0,124$, $p=0,023$), ami arra utal, hogy minél inkább részt vesz valaki a felnőtt tevékenységekben, annál nagyobb érdeklődést tanúsít a politika iránt.

A felnőtt világhoz való közeledés egy másik jele bizonyos témáknak a tinédzserrek beszélgetéseiben való megjelenése. Ilyen érzékeny, felnőtt témaként kezeltük a családi ügyeket, a különleges anyagi vagy pénzügyi jellegű témákat. Ebből következett az a hipotézisünk, hogy minél inkább beszélget ezekről a kamasz, annál inkább

érdeklik a politikai ügyek is. A Pearson féle korreláció ebben az esetben is gyenge, de szignifikáns a két változó között ($r=0,163$; $p=0,000$).

Nem gondoljuk, hogy Percheron elméletét be lehet bizonyítani egy nem erre a célra tervezett és készített kutatással. (Részben az együttjárások gyengeségére is ez ad magyarázatot.) Mindazonáltal meggyőző, ha egy elmélet még ilyen körülmények között is helyállónak mutatkozik.

Összefoglalás

Három felmérés készült három választási évben, amelyek a korai politikai szocializációt kutatták a kilencvenes évek Magyarországon. A kutatások nem reprezentatív, hanem az iskolai környezet által strukturált mintát alkalmaztak. A jelentős részben hasonló eszközöket és módszereket használó kutatások azt sejtetik, hogy *a politika iránti érdeklődés csökkent* a fiatal magyar kamaszok körében a kilencvenes évek elejéhez képest. Tanulmányunk főleg az 1998-as kutatás első eredményeit közli és néhány ponton összehasonlítja a három kutatást. Az eredmények egyike sem teljes. A regionális különbségek még mindig elemzésre várnak, csakúgy, mint az iskolai környezet adatai. A nyitott kérdések szövegeinek elemzése remélhetőleg még jobb rálátást enged majd a politikai szocializáció folyamatára. Ezek mind előfeltételei az 1991-es, 1994-es és az 1998-as eredmények részletesebb összehasonlító elemzésének.

Az első elemzések azt mutatják, hogy a politikai fogalmak, érzelmek és attitűdök gyakran homályosak és ellentmondásosak a fiatal kamaszok fejében. Nem vesznek részt politikai tevékenységekben, kivéve, ha ehhez kedvező indítást nyújt egy ilyen szempontból különös családi háttér. Nemcsak, hogy kevésbé érdekli őket a politika, de a 13 éves magyaroknak az évtized során szemmel láthatólag negatív attitűdjük alakult ki a politikával kapcsolatban. Ez az alapvető tendencia nem akadályozza meg őket abban, hogy állást foglaljanak néhány egyedi esetben, amelyet ők nem politikainak fogznak fel.

Az Annick Percheront követő elméleti megfontolásokra építve, a kutatássorozat újabb adalékokat talált Percheron elméletének alátámasztására is. A politikai szocializáció fő indexe gyenge, de szignifikáns kapcsolatban áll a kamaszoknak a felnőttek világa iránti attitűdjével. Anélkül, hogy elmerültünk volna a politikai szocializáció részleteiben, az elemzés máris felvetett néhány olyan hipotézist, amelyek további kutatások kiindulópontjai lehetnek.

Hivatkozott irodalom

- Csepeli György–Závecz Tibor 1995. Európai és nemzeti kötődések a magyar tizenévesek körében. A nemzeti ideológia legitimációs újraéledése. In: Gázsó Ferenc–Stumpf István (szerk.) *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest: Ezredforduló Alapítvány
- Melich, Anna 1979. *Comment devient-on Suisse? Enfants et apprentissage politique*. Institut de Science Politique, Lausanne (Magyarul részlet: Politikai szocializáció)
- Percheron, Annick 1974. *L'univers politique des enfants*. Paris: Fondation nationale des sciences politiques
- Stumpf István 1994. Politikai szocializáció: régi dilemmák, új kihívások. *Politikatudományi Szemle*, 2.
- Szabó Ildikó 1990. *Az ember államosítása*. Budapest: Tekintet Alapítvány
- Szabó Ildikó–Csákó Mihály (szerk.) 1999. *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Szabó Ildikó–Csepeli György 1984. Politikai érzelmek iskolája. *Jel-kép*, 2.
- Szabó Ildikó–Örkény Antal 1998. *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest: Minoritás Alapítvány

EGYEDÜL VAGY KÖZÖSBEN?

Két Hargita megyei község gazdálkodási formáinak összehasonlító elemzése¹

A szocialista-kollektivisták mezőgazdaság felbomlása után Székelyföld falvaiban eltérő gazdálkodási gyakorlatok alakultak ki: egyes településeken a téeszék nem semmisültek meg, hanem átalakultak más társulási formává, máshol pedig nyoma sem maradt az egykor létező téeszéknek. Ez figyelhető meg két Hargita megyei község esetében. Csíkszentmártonban a visszakapott földek egy részét tagosították, a téesz helyében két társulás jött létre, és a szántóterületeken közös gazdálkodás folyik. Ezzel ellentétben Kászon községben még mindig a hagyományos gazdálkodás élvez elsőbbséget².

Az átalakulások nyomán fellépő romániai mezőgazdasági válság nem egyedülálló (Harcsa–Kovách–Szelényi 1994; Kasimis–Zacopoulou 1993). A kilencvenes években bekövetkezett gazdasági-társadalmi változások a falvak életét is átalakították. Az ipari munkanélküliség következtében a falvak lakosságának egy része elvesztette az ipari munkahelyéről származó jövedelmét. Mezőgazdaságból megélni csak nagyon kevesen tudnak. A többség a mezőgazdasági önellátás szintjén maradt, de csak kistermelésből nem tudja létfenntartását biztosítani. Az országban létező gazdasági válság, a piaci-kereskedelmi követelmények, valamint a lakosság többsége által birtokolt szűk kis parcellák nem teszik lehetővé a piacra termelést.

Milyen tényezők hatására alakultak ki a közös gazdálkodás formái és jöttek létre társulások Csíkszentmártonban, vagy váltak dominánssá Kászonban az egyéni gazdálkodási stratégiák, annak ellenére, hogy ugyanabban a megyében, ugyanazon a vidéken található a két község? Ez a kérdés vetődött fel bennem azon a kutatáson, amely 1994/95 nyarán kezdődött: ekkor indult el két Hargita megyei község, Kászon és Csíkszentmárton összehasonlító tanulmányozása, és ezt folytattuk 1996-ban is³.

¹ A szakdolgozatom cikk-formába öntéséhez sokat segítettek Bálint Ildikó, Borboly István, Csíte András, Horváth Gergely Krisztián, Kovách Imre, Nagy Réka, Óri Gabriella, Szántó Zoltán és Tóth András. Köszönöm a segítségüket.

² Hagyományos gazdálkodáson a harmincas, negyvenes évek gazdálkodási stratégiáit értem. Itt miután mindenki visszakapta nadrágszija nagyságú földparcelláját, ezt ősi földművelő eszközökkel próbálja megművelni egyre nagyobb erőfeszítéssel.

³ A részletes kutatási beszámolót lásd Neményi 1995.

Csíkszentmárton, az élenjáró falu⁴

Hagyományos paraszti gazdálkodás

Csíkszentmártonban nem volt uradalom, mint a legtöbb székely faluban. A gazdák átlagosan 2–4 hektár földet birtokoltak, és nagygazdának azt tartották, aki ennél több földdel rendelkezett. Mindenki egyénileg gazdálkodott kiváló földminőségű parcelláján. A megtermelt kultúrák a búza, árpa, zab, burgonya, rozs, kender; és ezekkel a terményekkel nem piacoltak, hanem beszolgáltatták az államnak. A növénytermesztés mellett állattenyésztéssel is foglalkozott a lakosság. A székelyföldi falvak egyik jellegzetessége a *közbirtokosság*, és ennek nagy jelentősége volt a lakosság megélhetésében. Ebben a faluban is az erdő és a legelő volt közbirtokosságban⁵.

Mivel nem volt uradalmi birtok, a földreformok (1921-es, 1945-ös) nem érintették a falu gazdasági struktúráját. Annál inkább megéreződött a 1940–44-ben bekövetkezett változások súlya nem csak Szentmártonban, hanem egész Székelyföldön. Egyik napról a másikra megváltozott az állam viszonyulása a magángazdákhoz. A magyar világ fellendítette a falu gazdaságát, mivel sokan részt vettek a gazdatanfolyamokon. Ekkor építették Szentsimonban, egy Szentmárton melletti faluban, a keményítőgyárat, amely fellendítette a burgonyatermelést, mivel már akkor jól megfizették a gazdáknak ezt a terményt. 1945-ben kezdődött a beszolgáltatás, ami megterhelést jelentett a gazdálkodásból élőknek, de a kulákosítás nem öltött olyan drasztikus méreteket ebben a községben, mint máshol.

Az 1948 utáni állami politika az volt, hogy a gazdától minél több terményt vegyenek el, ellenőrzés alá vonják a paraszti gazdálkodást, a parasztokból mezőgazdasági munkásokat formáljanak. Ezt szolgálta a kvótarendszer. Az állami politika kikövetelte a lakosságtól a beszolgáltató termékmennyiséget, de nem tudta átalakítani a hagyományos parasztgazdálkodás stratégiáit, a munkavégzés formáit, a parasztok mentalitását Szentmártonban sem.

A kollektivizálás⁶

A szocialista gazdálkodási formák már az ötvenes évek végén kialakultak. Ez abban nyilvánult meg, hogy néhány ember összetársult, és szövetkezeti formában próbált gazdálkodni. 1962 márciusában drasztikus gyorsasággal hajtották végre a kollektivizálást, amely felbomlasztotta az addig létező tulajdonviszonyokat. Szentmártonban a gazdák akarata ellenére, külső kényszer hatására egy téesz alakult és a falu lakosságának többsége kollektivistává lett. Magángazdaként 3–4 személy szerepel az adónyilvántartásban, de kis földparcellán gazdálkodtak és nem termeltek piacra.

⁴ A statisztikai adatok az *Évi statisztikai beszámolókból* (1993, 1994) és a *Falufüzetekből* (1965, 1975, 1985, 1993, 1994, 1995) származnak.

⁵ Mindenkinek tételeket számoltak ki az erdőből, attól függően, hogy mekkora földterületet birtokolt és a tételek szerint kaptak az erdőből fát, amit később eladhattak.

⁶ A felhasznált adatok a téesz évvégi beszámolókból származnak.

A szentmártoni téesz a kollektivista mezőgazdaság élenjáró gazdasága volt egészen 1989-ig. Ezt több tényezőnek köszönhető. Nagy, és jó minőségű földterületen gazdálkodott⁷. Búzát kizárólag a téesz területein termesztettek és nagy hangsúlyt fektettek a burgonyatermesztésre, mivel az a vidék erre a legalkalmasabb. A téeszben előállított minőségi burgonyavetőmaggal az egész országot ellátták. A szentmártoni téesz szarvasmarha, sertés és baromfi tenyésztéssel foglalkozott. Az állattenyésztési farmon dolgozók munkakönyves alkalmazottak voltak és pénzbeli juttatást kaptak. Júniusban–júliusban naponta több mint 5000 liter tejet forgalmaztak a Csíkszeredai Tejipari Vállalaton keresztül, és a pénzbevételt a téesz hasznosította. Nagyon fellendült az állattenyésztésen belül a baromfitenyésztés. Kezdetben 20–30 nőnek biztosította a munkahelyet, de az alkalmazottak száma 1989-ig csaknem 100-ra növekedett. Mivel az állam bőségesen jutalmazta a terméseredményeket, a szentmártoni téesz egyre több pénzből tudott gazdálkodni. Az újabb befektetéseket visszafordították a gazdálkodásba, és az nyolcvanas évek végére kimondottan nagyüzem jellege kezdett lenni a téesznek. A vezetőtanácsba 25–30 személy tartozott, és ez volt a döntéshozó szerv, amely a havonta tartott közgyűléseken beszélt meg a fontosabb kérdéseket. A tényleges döntéshozatal az elnök kezében volt, ő döntött a szakmai, technikai kérdésekben egyaránt. Az elnök határozottsága nagymértékben hozzájárult a téesz jó gazdálkodásához; és a sikerélmény összefogta a téeszben dolgozókat és a vezetőséget. A téesznek fontos részlege volt a gépállomás, amely 1981–89 között élte fénykorát: négy községet szolgált ki, köztük Kászont is. Az alkalmazottak száma ekkor érte el a maximumot: a gépállomás 279 személynek nyújtott munkalehetőséget.

Szentmártonban a burgonya uralta a háztáji termelést, mivel a románok abban az időben is helyben felvásárolták. Így egyes családoknak a burgonyatermesztés már akkor jövedelempótló tevékenységet jelentett, de a kis területek miatt piacra elenyésző arányban termeltek, és a téesznek sem volt érdeke a háztáji támogatása. Ezen a vidéken nem alakult ki a téesz és a háztájk egymást kiegészítő-támogató kapcsolata, mint Magyarországon (Márkus 1991; Kovách 1988; Harcsa–Kovács–Szelényi 1994).

Az eddigiekből arra a következtetésre jutottam, hogy a téesz jó működése példa-szerű volt a szentmártoni lakosság szemében. A szentmártoni téesz pedig azért gazdálkodott sikeresen, mert: 1. jó minőségű földeken gazdálkodott; 2. a gazdák – a tagság – kiállt a téesz mellett és teljes munkaerő befektetéssel dolgozott; 3. kialakult egy olyan vezetőség, amely nem csak megkövetelte a munkához való hozzáállást, hanem különböző díjazásokkal ösztönözte is a tagságot erre. Ezek együttesen járultak hozzá a téesz sikeréhez és ahhoz, hogy az emberek felmérjék a közös gazdálkodás előnyeit.

⁷ Szentmártonban a hetvenes évek kivételével a téesz birtokolta a kaszálók több mint 50 százalékát. A szántóterület aránya egyre növekedett és 1980-ban a szántók 80,49 százaléka téesz tulajdonban volt.

A rendszerváltás

1989/90-ben nem történtek látványos átalakulások a mezőgazdaság területén. A téesz struktúra nagyvonalakban megmaradt. Az 1940/42-es törvényrendelet alapján lehetőség nyílt arra, hogy a téészen belül minden tag kaphasson 50 árat, vagy pedig járandóságot az 50 ár után. 1990 decemberében minden helységben felszámolták a téeszeket. Néhány faluban, Szentmártonban is, akadálymentesen ment végbe az átalakulás, mert a volt téesz-vezetőség megakadályozta, hogy a gazdák széthordják a volt téesz vagyonát. Az 1991/18-as törvény megjelenése után Szentmártonban nemcsak a 10 hektár szántó egyenértékét lehetett visszaigényelni, hanem a ledolgozott munkanapok után vagyonrészt is. Szentmárton faluban a téesz földjeinek egy részét nem osztották szét egyéni gazdák között, hanem két társulást alakítottak. Először a Burgabotek társulás alakult meg, utána a Testvériség. Aki igényelte, annak kimérték és kiosztották a visszaigényelt földjét. Szentmárton határában a földminőség hármastagolódású: I., II. és III. osztályú. A visszaigényelt földeket ennek függvényében osztották ki. Mindenki tudta, hogy hány hektárja volt I., II. és III. osztályú földben. Az összes I. osztályú földrészből kimérték neki, amennyi járt, ki a II. osztályúból és a III. osztályúból is. Így nem azt a földet kapta vissza, amit annak idején beadott, hanem azt, amit a társulás kimért a kiosztásra elkülönített részből. Ezért nem aprózódtak szét a földparcellák. A *Falufüzet 1993* adatai alapján a gazdák 74,23 százaléka kevesebb mint 1 hektár szántóval rendelkezik, és 57,57 százaléka pedig kevesebb mint 0,5 hektárral. A birtokolt szántóterületek alapján kiszámítható, hogy az egyéni gazdák legkevesebb 83,2 hektárt és legtöbb 147 hektárt birtokolnak az összes 2320 hektár szántóból. A két társulás összesen 816 hektár szántót művel. Így tehát az kilencvenes évek elején (1992, 1993) az összes szántóterület legkevesebb 38,75 százalékat és legtöbb 41,50 százalékát művelték. Ez az arány ma sem éri el az 50 százalékot.

Mai gazdálkodási formák Csíkszentmártonban

Románia mezőgazdasága a téesz uralta periódusra épül. Az országban létező gazdasági válság, a piaci-kereskedelmi követelmények, valamint a lakosság többsége által birtokolt szűk kis parcellák nem teszik lehetővé a piacra termelést. Összehasonlításképpen említtem meg, hogy míg 1990-ben az átlagos megművelt terület nagyság Ausztriában 57 hektár, Angliában 109 hektár, Franciaországban 44 hektár, Németországban 29 hektár, addig Romániában átlagosan 2 hektárt művelnek meg háztartásonként (Traian 1996). Közismert tény a falvak elöregedése⁸ és az is, hogy a magántulajdonban levő földek nagy részét az idős, 60 év feletti lakosság birtokolja, akinek nincs fizikai ereje a földek megművelésére, és nincs a nyugdíján kívül más pénzjövödelme. Ők vezetik Csíkszentmártonban is a legnagyobb arányban létező önellátó családi parasztgazdaságokat. Az önellátó családi parasztgazdaságok mellett azonban már új formák is megjelentek, a vegyesgazdaságok, valamint a társulási gazdálkodási formák.

⁸ 1992-ben a falusi lakosság 22,2 százaléka 60 évnél idősebb.

Önellátó családi parasztgazdaságok

Az önellátás mai formái különböznek a hagyományos értelemben vett önellátástól, amikor minimális pénzkidásra volt szükség, mivel a háztartások szükségleteik függvényében mindent előállítottak. A mai gazdasági-társadalmi viszonyok nem teszik lehetővé az ilyen típusú önellátást. Ma is igyekeznek mindenképp egy kicsit termelni ezek a háztartások, ellenben a megélhetésükhöz szükség van egy bizonyos pénzjövdelemre is (ez általában a téesz nyugdíj vagy a burgonyapénz és tejpenz), amelyből különböző kiadások mellett a vegyszereket is meg tudják vásárolni. Az 1991/18-as törvény megjelenése után Szentmártonban kimérték a földparcellákat, de még nem telekkönyvezték és nem osztották szét a birtokleveleket. A szentmártoni egyéni gazdaságokra jellemző a szalagszij-parcellás művelés. Ezek a parcellákön legnagyobb mennyiségben ma is burgonyát termelnek, mivel a földek jó minősége nagy átlagterméseket enged meg. Mivel a gazdák nagy részének van szántója valamelyik társulásban, földjének csak egy részén folytat önellátó gazdálkodást. Igaz, hogy az egyéni gazdálkodók 57,57 százaléka 50 ár alatti szántót birtokol 1992-ben, de ezek a parcellák nincsenek felaprózódva, pontosan a már említett földkiosztási stratégiának köszönhetően. Így ha a falusiaknak volna pénzüik, gépekkel is dolgozhatnának. De önellátó gazdálkodásból éppen az a réteg tartja fenn magát, amelynek a legkevesebb földje van, és amely viszonylag a legszegényebb. 1994-ben a burgonya hektáronkénti átlagtermelése Szentmártonban 19,5 tonna. A lakosság többségének a szántóterülete 0,1–0,5 hektár között van, tehát a háztartások többségére átlagosan 0,3 hektár szántó jut. Mivel a gazdák a szántók nagy részében burgonyát termelnek, a szántó 75 százalékban (0,225 hektáron) termelik ezt meg – így egy gazda átlagosan 22–30 áron termel burgonyát. Ha figyelembe vesszük az átlagterméseket, akkor egy szentmártoni gazda évi 44–50 mázsa burgonyát termel. Ennek 60 százaléka marad önellátásra és 40 százaléka megy piacra (Chayanov 1986), 1,7–2,3 tonna, amelyből az évi bevétel elérheti a 1 824 500 lejt. Ha a termelő ebből kivonja az összes költségét, a munkaerejét is beleszámolva, akkor ez nem tűnik nagy összegnek. A családi parasztgazdaságok nem számítják fel a munkaerejük értékét (Chayanov 1986), azért tűnik sokkal jövedelmezőbbnek a burgonyatermesztés, mint amennyire az a valóságban. A társulástól kapott részesedést is jövedelemkiegészítőként lehet felfogni. Egy gazda a társulásba beadott földje után 30 százalékos részesedést kap az összterményből és ezen kívül a benthagyott vagyonszármazéka után pénzbeli juttatást is.

Ezek az önellátó családi háztartások abban különböznek a hagyományos önellátó paraszti háztartásoktól⁹, hogy pénzbeli jövedelemre fordítják a háztartásukban előállítottakból a fölösleget: a tejet, a burgonyát. Ezeknek a piacra lényegében nem kapcsolódik be a tágabb piaci hálózatba: a burgonyáért eljönnek a regátiak, vagy más felvásárlók, a tejet pedig a faluban értékesítik. Az egyéni gazdák eszközellátottsága szegényes, sokan még ma is a hagyományos, elavult eszközökkel művelik meg a földeket (állatvontatta faekével). A gépi munkaerőt kevesen tudják megfizetni, inkább a saját erejüket és idejüket fektetik be, amit nem számolnak fel költségnek. Sokan

⁹ A hagyományos paraszti háztartások jellemző vonásairól írnak: Egyed (1975: 29), Bourdieu (1990), Chayanov (1986), Service–Sahlins–Wolf (1973).

foglalkoznak állattenyésztéssel (főleg szarvasmarhával és juhval), de fajállata csak 2–3 gazdának van. A kölcsönös segítségnyújtás szokása eltűnőben van, mindenki pénzért segít a másoknak.

A vegyesgazdaságok

A vegyesgazdaságok, vagy konyhagazdaságok olyan családi gazdaságok, ahol előállítanak ugyan saját fogyasztásra szánt mezőgazdasági termékeket, de emellett tisztességes, biztonságot adó havi jövedelmük is van. Számukra a gazdálkodás nem válságkezelő életstratégiát jelent, hanem csupán időtöltés, vagy megszokott spórolási tevékenység (Nemes 1996). A következőkben két szentmártoni vegyesgazdaságot fogok bemutatni.

- K. G. Szentmártonban született 1951-ben és a szentmártoni Mezőgazdasági Szakliceumban érettségizett. 1989 előtt a gépállomás, majd 1995-ig az Agromec (volt gépállomás) gépkocsivezetője. 1991-től ideiglenes munkanélküli. Gyermekkorában a szülei 8–10 hektárján segített a mezőgazdasági munkában. 1989 előtt nem gazdálkodott, mivel állami munkahelyen dolgozott. A földek visszaigénylése után az apósával közösen kezdtek gazdálkodni 6 hektáron. Ezt a 6 hektárt kettes vetésforgóban (2 ha–4 ha) művelik meg. Az első forgóban levő földek mind jó minőségűek, így nem aprózódtak el. A második forgóban levő 4 hektár ellenben 9 helyen található. A legkisebb parcella 40 ár, így már nyereséges gépekkel dolgozni. A burgonyatermesztés 100 százalékban gépesített¹⁰. Általában családi munkaerővel dolgoznak, és legtöbbször a rokonság segít be (ennek fejében K. G. a gépeivel visszasegít a rokonság gazdálkodásába). Napszámot csak ritkán fogadnak, és akkor is csak a burgonyaszedés csúcsidejében (tavaly 20 embert fogadtak fel). Megtermelt kultúrái a burgonya, zab, árpa és búza, de a hangsúlyt a burgonyatermesztésre helyezi, mivel az jövedelmező. 3,4 hektáron termelnek burgonyát és hektáronkénti átlagtermése eléri a 20–22 tonnát. A megtermelt mennyiségből 10–15 tonnát értékesít, így az évi bruttó bevétele 14 millió lej körül van. Ha mindig eléri ezt az átlagtermést, akkor jövedelmező a gazdálkodása. A vetőmag 10 millió lejbe kerül, és ha ehhez a költséghez felszámoljuk a befektetett munkaárát, K. G. szerint akkor is nyereséges a burgonyatermesztés. A gazdálkodás legnagyobb hátránya, hogy nincs szervezett piac, szervezett értékesítés. Moldvából és Bukarestből vásárolják fel a megtermelt burgonyát. Előre nem kötnek szerződést, mert bizonytalan, hogy fog-e a vásárló fizetni. Ő a fentebb említett ok mellett azért nem adta be a 2 hektárját a társulásba, mert volt alkalma gépeket vásárolni. Ez nagyobb munkabefektetést igényel, mintha a társulásban lenne ez a parcella, de a belőle keletkező haszon is nagyobb.
- L. D. vegyesgazdasága jóval nagyobb méretű, mint az előbbi gazdaság. Akár családi kisvállalkozásnak is lehetne nevezni, mivel megvan az anyagi, szakismereti és kapcsolati tőkéje is, amelyeket maximális hatékonysággal kombinál. Fő jövedelemforrása a mezőgazdaság, ellenben nagy súlya van az állami munkahelyéről származó jövedelmének is: anyagi és kapcsolati tőkéjének alapját biztosítja. L. D. 1948-ban született (nem a faluban) és gépészmérnöki diplomát szerzett. 1981–89 között a csíkszent-

¹⁰ Először a megspórolt és közösen összetett pénzalapból vettek egy traktort. A Nyugaton élő nagybátyjától kapott ekét, kombinátort. Később a bejött jövedelemből egyre több gépet vásárolhattak, míg ki nem alakult a mai gépparkjuk.

mártoni géppálmás, utána 1990–92 között a Megyei Mezőgazdasági Hivatal igazgatója, majd 1992-től újra a géppálmás igazgatójává választják. A gazdaságot a fiával kettesben tartják fenn. A gazdálkodás megszervezése és irányítása az ő feladata. A munkát teljes egészében a 23 éves fia végzi a gépek segítségével, aki Marosvásárhelyen érettségizett a Gépészeti- és Autószerelői Szakiskolában. A fia autóvezető a Gazdasági Igazgatóságon. L. D. összesen 20 hektár szántón gazdálkodik, amelyből saját földje csak 85 ár. A többi területet felvásárolta és bérbe vette a csíkszentgyörgyi határból¹¹. A bérelt földekért a rajta megtermeltek 25 százalékát fizeti a tulajdonosoknak. Jelenleg mindent gépesítve végez, kivéve a szántást és az aratást¹². A legtöbb gép saját készítésű: nagyon sok vállalattal tartja a kapcsolatot, akiktől az ócskavas számba menő régi gépeket olcsón megvásárolja, hazahozza és itthon a fiával átdolgozza őket. A megtermeltek közül a legfontosabb termény a burgonya, amelyet egy forgóban 6–7 hektáron termel. A vetésforgó érdekében a burgonya mellett búzát és takarmány növényt is vetnek. A tavaly 37 millió lejre adott el burgonyát. Nyereséges a burgonya-termesztés, mert ha 1 hektárra a költség 5000 lejbe jött ki, az összbevétel 1 hektár után 10 000 lej volt. A burgonyát felvásárolják a románok, valamint szerződése van a katonasággal. A megtermelt gabonát magánpékségekkel kötött szerződések, valamint az állami szerződések útján értékesíti. A vetőmag tárolását úgy oldja meg, hogy bérbe veszi a gazdák által nem használt nagyobb pincéket, fizetesképpen pedig besegít a gépeivel a bérbe adók gazdálkodásába. A takarmánynövényt a saját állataival eteti fel. Hat juhot, 10 bányát és 2 sertést tartanak – hobby és jövedelempótló tevékenységként. L. D. azért nem lépett be a társulásba, mert a jövőt nem a társulási gazdálkodási módban látja, hanem a 20–25 hektáros farmgazdaságban.

Az önellátó vegyesgazdaságokra jellemző a nagyobb volumenű piacra termelés, de hátráltatja a termelőket a szervezett piac hiánya. Nagy mennyiségben termelnek burgonyát, de nem tudják előre, hogy akad-e felvásárlójuk. Családi munkaerőre alapoznak, mivel nagyfokú a gazdaságuk gépesítése: 80–90 százalékos mindkét bemutatott gazdaságban. Ezeket a gépeket az állami munkahelyen összegyűjtött, összepórolt saját tőkéből vagy külföldi segítséggel vásárolták meg. Nem jellemző a hitel felvétele, kölcsönöket is barátoktól, rokonoktól kérnek. A rokonok, barátok kézi munkaerővel is besegítenek a gazdaságba. Úgy is lehet fogalmazni, hogy a rokonsági és szomszédági kapcsolatokat átkonvertálják gazdasági érdekkapcsolatokká és erre fordítják a ceremoniális alapjuk¹³ (Service–Sahlins–Wolf 1973) egy részét. Egy másik fontos tényező, hogy a konyhagazdaságok irányítói, szervezői mezőgazdasági szakemberek, ismerik a racionális és hatékony gazdálkodás formáit.

¹¹ 1993-ban 70 ár szántót 300 000 lejért vásárolt, 1995-ben 50 árért elcserélte az Oltcit személygépkocsiját, ami 3,5 millió lej értékű volt.

¹² Először egy kis traktort vásárolt meg, majd egy ültetőgépet és egy kapálógépet – saját tőkéből. A burgonyaszedőgépet kölcsönből vásárolta meg, 2 800 000 lejért, amit azonban két hét múlva visszafizetett a burgonya árából.

¹³ „(...) ahol az emberek önellátóak élelem és javak tekintetében, társadalmi kapcsolatokat kell fenntartaniuk társaikkal. Ezt a viszonyt körülbástyázza valamilyen szimbolikus építmény, amely az illető viszonyt szabályozza, igazolja, magyarázza. Minden társadalmi viszonyt körülvesz valamilyen szertartás, és a szertartásért munkával, javakkal vagy pénzzel kell fizetni. Ha az embereknek társadalmi viszonyokban kell részt venniük, úgy azon munkálkodniuk is kell, hogy létrehozzanak egy olyan alapot, amelyet ezekkel a kiadásokkal terhelni lehet. Ez a ceremoniális alap” (Service–Sahlins–Wolf 1973).

A társulások

A *társulások* mezőgazdasági termelésre specializálódott magán vagy félig magán vállalatok. Itt nem a családi gazdaságok, családi kisvállalkozások a mezőgazdasági termelés egységei, hanem vállalati szinten működő állami- vagy magángazdaságok. A csíkszentmártoni téesz felbomlása után a községben két társulás alakult, a Burgabotek Rt és a Testvériség Rt. A következőkben ennek a két társulásnak a gazdálkodását fogom bemutatni. A téesz felbomlása után Szentmártonban alakult egy 30 tagú felszámoló bizottság. Ez a bizottság egy kérdőívet küldött szét a faluban, amelyben mindenki kinyilváníthatta, hogy milyen formában szeretne a továbbiakban gazdálkodni: egyénileg vagy társulási formában. A lakosság 80 százaléka a társulási gazdálkodást választotta. Először megalakult a Burgabotek, majd nyomában a Testvériség. Akik az egyéni gazdálkodási formát választották, azoknak kimérték a visszaigényelt területeiket.

A *Burgabotek Rt* az 1994/16-os törvény alapján alakult meg. A törvény szerint egy mezőgazdasági részvénytársaság a tagok földterületei mellett a vagyონrészüket is birtokolja. Így azok lehettek a társulás tagjai, akik a téesz felbomlása után kapott földrészüket és a vagyónrészüket is a társulás rendelkezésére bocsátották, 1991-ben 380 taggal alakult a Burgabotek, 20 millió lejes alappal, amelynek felét a tagok vagyónrésze tette ki, és több mint 600 hektár földterület felett rendelkezett. Akik kivették a földterületüket, annak a társulás kifizette a vagyónrészüket is: 10 millió lejt. A Mezőgazdasági Banktól külön vettek fel hitelt, a vagyónrész kifizetésére és külön a termelésre, összesen 400 millió lej értékben. Két fontos oka volt annak, hogy megalakult a társulás. Az első ok, hogy az öregeknek nincs munkaerjük a földműveléshez. A második ok, hogy akik nem laknak a faluban, azoknak nincs idejük gazdálkodni. A társulás tagsága effektív nem dolgozik be a társulás gazdálkodásába, hanem azt a kis földterületet műveli, amit meghagyott magának. Tulajdonképpen tagoknak azokat tartja az igazgató, akiknek benn van a földjük, a vagyónrészük és állandó alkalmazottak is. Ez alig 50 személyt jelent az 85 alkalmazottból. A tagok terménybeli részesedése 30 százalékos volt kezdetben, később ez lecsökkent 25 százalékra. A vagyónrészük után 10 százalékos részesedést kapnak, ez hektáranként 850 000 lejt jelentett 1995-ben.

A társulás három ágazatra támaszkodik: van egy növénytermesztési, egy állattenyésztési és egy gépészeti-feldolgozó ágazata. A részlegeket egy mezőgazdasági mérnök, egy gépészeti mérnök, és egy állattenyésztési mérnök irányítja, az igazgató pedig agrármérnök. Ez a szakember gárda alkotja az ügyvezetői bizottságot, a társulás vezető rétegét. Mind falubeliek, de még nem dolgoztak együtt. A tagság nevezte őket ki részlegfelelősöknek, utána felkérték az igazgatót, vállalja el az irányítást. Az a tény, hogy már előzőleg ismerték egymást, egymás szaktudását, munkabírását, képességeit, hozzájárult ahhoz, hogy elvállalják, amire felkérte őket a tagság. A társulást „mint egy céget” irányítják és szervezik meg. Minden héten tartanak megbeszéléseket, hónaponként ügyvezető bizottsági gyűlést, és egy évben egyszer közgyűlést. Az igazgatói bizottság kimondottan a termelési kérdésekkel foglalkozik, az ügyvezetői bizottság az irányítással, szervezéssel és a mérlegkészítés a könyvelőség feladata. A tagokkal levélben, újságon keresztül tartják a kapcsolatot: újsághir-

detésben közlik a terménykiadást, hogy a nem falubeli lakosok is értesülhessenek róla. A kereskedelmi kapcsolatokért az igazgató felelős. Az utóbbi két évben terményfelvásárlásra a katonasággal és a kórházzal kötöttek szerződést, addig a termények véletlenül bízott értékesítése folyt.

A társulás mind a négy esztendőben nyereségesen gazdálkodott. A megvalósított összjövedelem nagysága fele arányban tulajdonítható a földek jó minőségének, és fele arányban a gazdaságos befektetéseknek. Legnagyobb területen búzát, rozst és burgonyát termel (átlagban az összterület 37,89%-ban, valamint 29,24%-ban). A három év hektáronkénti átlagtermése a búza és rozs esetében 2,9 tonna, a burgonyánál pedig 22,6 tonna, így a búza és rozs egy évi átlag össztermése 757,5 tonna, a burgonyáé pedig 4426,6 tonna. Ha a gabona kilóját számítjuk 600 lejbe és a burgonyáét 890 lejbe, akkor a társulás csak ebből a két terményből származó bruttó bevétele 4 milliárd lej. Az összes költségek levonása után – beleszámítva az alkalmazottak fizetését is – nyereségesnek tűnik ez a gazdálkodási forma¹⁴. A bevételt visszafordítják újabb beruházásokra: gépek vásárlására, gépkarbantartásra, vegyszerek vásárlására, az adók kifizetésére. A gabonabetakarításon kívül, ahol az Agromec segítségét veszik igénybe, minden tevékenységet sikerült gépesíteni. Évente 200 idegen munkaerőt, és 30–40 falusi munkaerőt fogadnak fel a csúcsidőben.

A társulás tagokkal kötött szerződése magában foglalta, hogy a tagok minimum négy évig benn kell hagyniuk a földjeiket a társulás használatában. A négy év letelte után 40 személy igényelte vissza földjét a társulástól. 40 hektárt mérettettek ki és önálló vegyesgazdaságot alakítottak.

A *Testvériség Rt* 1991 nyarán alakult, mint jogi személy, de a termelését csak 1992-ben kezdte meg 138 hektár szántóterületen. Amikor megalakult a nagy Társas, úgy gondolta a földosztó bizottság, hogy alakít ő is egy külön társulást, a kicsi Társast. Akárcsak a Burgabotek, a Testvériség is azért jött létre, hogy az öregek és nem faluban lakók (17–19 személy) földjét megművelje. 54 személy társult a Testvériségbe, és mindenki fejenként 10000 lejjel járult hozzá az alaptőke létrehozásához¹⁵. Az első évben hitelt vettek fel a Mezőgazdasági Banktól, de ezt mind vetőmagra és műtrágyára kellett fordítani. Mivel kevés géppel rendelkeztek¹⁶, az Agromec segítségét vették igénybe fizetés fejében. A második és harmadik évben már gazdaságosabban működtek, nagyobb hitelt vettek fel (20–30 millió lejt) és bővítették a gépparkjukat. 1995 a legsikeresebb évnél bizonyult: a profitból újabb gépeket vásároltak és elérték, hogy 1996-ban nem kellett kölcsönhöz folyamodniuk és megtakaríthatták bevételük 40 százalékát, amit fizettek az Agromecnek.

A Testvériség csak növénytermesztéssel foglalkozik. Első évben ugyanakkora területen termelt gabonát, mint burgonyát (1993-ban az összterület 36,95%-ban és 36,23%-ban). A gabonából származó bevétele csak 10 százalékát tette ki az összjövedelemnek, ezért a következő években a burgonyatermesztésre állott rá (1994-ben területrészesedés 41,22%; 1995-ben 45,31%). A három év hektáronkénti átlagter-

¹⁴ A tagoknak kifizetett részesedés pénzbeli értékben hektáronként csak 850 000 lej, tehát összesen 570–580 millió lejt fizetnek részesedésnek egy évben.

¹⁵ A tézsz vagyონrészéből a kicsi Társas tulajdonába került egy istálló, egy raktárhelység, 3 traktor, 1 utánfutó, 1 pinchelység és 2 irodahelység.

¹⁶ A három traktoron és utánfutón kívül más géppel nem rendelkeztek az első évben, a második és harmadik évben egy cséplőgéppel és egy kultivátorral bővítették gépparkjukat.

mése 20,3 tonna, évi átlagos össztermelése pedig 1100,6 tonna. Ennek 30 százalékát, 330,2 tonnát osztották ki a tagoknak. A maradékból származó bruttó bevétele 680–690 millió lej, ami nyereséges gazdálkodást csak az utolsó évre jelentett (kivonva a tagoknak járó 30 százalékos részesedést, a bruttó jövedelem 1995-ben 795 millió lej). A búzát a romániai gabonaforgalmazó cégnek adták el nem előre kötött szerződés útján. A burgonyáért kezdetben eljöttek a regátiak és felvásárolták. A második évben kötöttek szerződést a Vetőmagforgalmazó Központtal, de az nem tudott fizetni és a burgonyát újra a faluban kellett eladni. Csúcsidőben a Testvériség is bér munkásokat szerződött. A tavaly 70 vendégmunkás segített a betakarításnál, napi 4 mázsa burgonya fizetségért.

Öt év alatt a társulásnak négy elnöke volt. A mai elnök egy 35 éves mezőgazdasági agrotechnikus, és a társulás tanácsadója egy mezőgazdasági mérnök. A tagság nem veszi ki részét a fizikai munkából. A tagok részesedése 30 százalék, így nincs érdekeltégük abban, hogy bedolgozzanak a társulásba, mindenki inkább az otthoni 1–2 hektárját műveli.

1995-ben 5 személy kérvényezte a földterületének kimérését: 20 hektárt szakítottak ki a társulás összterületéből.

Összefoglalásul azt emelem ki, hogy 1995-re mindkét társulás elérte, hogy nyereségesen gazdálkodjon. Ez a kisebb társulás esetében jelentett nehézséget, mert jóval kevesebb induló tőkével rendelkezett, a szakember gárdája hiányos volt, gépeket csak a közelmúltban vásárolhatott, nem tudott kapcsolatokat kiépíteni és nem volt kiforrott vezetőrétege. A másik fontos különbség, hogy míg a „kicsi Társas” kimondottan a növénytermesztésre, pontosabban a burgonyatermesztésre szakosodott, addig a „nagy Társas” több lábon tartja magát: állattenyésztésen, kisipari mellékágakon. Ezek a mellékfoglalkozások egy relatív biztonságot is nyújtanak, hiszen egy természeti csapás következtében nem engedik csődbe a társulást. A technikai, technológiai kérdésekben nincsenek különbségek a két társulásban, az értékesítésnél ellenben újra jelentkeznek eltérések. Míg a Burgabotek nagy volumenben köt szerződéseket a katonasággal és a kórházzal, addig a „kis Társasnak” inkább véletlenül bízott piaci vannak. Habár a Burgabotek anyagi háttere megengedhetné, vertikális integrációt még nem épített ki, csak a búzatermelésnél, -feldolgozásnál és -értékesítésnél.

Kászon, a hanyatló falu¹⁷

Hagyományos paraszti gazdálkodás

Kászon társadalmi-gazdasági életének inkább az I. világháború előtti időszaka különbözött a szentmártoniétól. Kászonban volt uradalmi nagybirtok és ez meghatározta bizonyos társadalmi kategóriák életvitelét: a zsellérékét, földnélküliekét. A Havas nagy erdőterületei, a közrezárt legelők a közbirtokosság tulajdonát képezték

¹⁷ A statisztikai adatok az *Évi statisztikai beszámolókból* (1993, 1994) és a *Falufüzetekből* (1965, 1975, 1985, 1993, 1994, 1995) származnak.

1863-tól: a határnak fele, több mint 10 000 hektár, erdőterület volt¹⁸. Kinek mennyi birtoka volt a határban, kétszer annyi részesedése, szavazata volt az erdőterületből: egy nagyobb birtokos gazdának volt 10–15, egy közepesnek 5–8 és a szegényebbjének 3–4 szavazata. A közbirtokossági részesedés nagy segítség volt az akkori gazdáknak. A kapott famennyiséget eladták, és ezt a pénzüsszeget visszafordították az állattenyésztésbe. Kászonban még székelőföldi viszonylatban is nagy fontosságú az erdő, mivel a szántóföldek gyenge minősége miatt nem lehetett csak földgazdálkodásból megélni¹⁹. Kászon másik természeti kincse a borvíz. Akárcsak az erdők, legelők, a borvíz források is közös tulajdont képeztek. A község 2–3 kútjából négy pár ló szünet nélkül hordta a borvizet a közeli városokba, ahonnan vonattal szállították az ország különböző vidékeire. Az erdő és a borvíz segítette a megélhetést. Ezek mellett a fiatalabb asszonyok és férfiak Bukarestbe mentek szolgálni szakácsnak és bognárnak.

A kászonai ugarrendszer két fordulós volt és ez fennmaradt egészen 1940-ig. Ez az ugarrendszer felemésztette az állatok erejét, mivel évente kétszer–háromszor is szántottak. A tehenek így nem tudtak nagy mennyiségű tejet adni. Abban az időben nem gépekkel művelték meg a földet, hanem kézi munkaerővel²⁰, és a legmegfelelőbb a kisparcellás gazdálkodás volt, mivel lakosság így a teraszokon is tudott termelni (gépekkel már nem lehetett volna). Már abban az időben próbálkoztak a szántók tagosításával, de a lakosság többsége elutasította, mivel a földek minősége nagyon változó: egy parcella földnek három–négy minősége van, ezért a tagosítás során egyesek jól jártak volna, mások meg nem²¹.

1940–44 között a magyar állam nagy mértékben segítette a paraszti gazdaságokat: hitelt nyújtottak állatvásárlásra, az állat-beszolgáltatáskor megfizette a gazdákat, támogatta az eszközvásárlást is²². 60 százalékos kedvezményt adott a vetőmagokra, gazdatanfolyamokat szerveztek Csíksomlyón, amelyek célja az volt, hogy rábíriák a gazdákat, hogy gazdaságosabban termeljenek, fogékonyabbak legyenek az új módszerek iránt. Ezeket elég nehéz volt megvalósítani Kászonban, mivel az ugarrendszer kötött dolog volt, és az idős gazdák ragaszkodtak ehhez. A fiataloknak akkor sem volt beleszólásuk a gazdálkodásba.

Kászonba a kvóta nagyon magasra volt szabva. Mindenkire a birtokolt földterület függvényében szabták ki, hogy miből mennyit kell beszállítani. Egy kategóriába tartoztak az 1–3 hektáros háztartások, egy másikba a 3–15 hektárosok, és így tovább. Azonban a legtöbb helyen egy háztartásban két család lakott, és az összesített terület nagyság alapján nagyon sok háztartás került a magasabb kvótát fizetők kategóriájába²³. Már 1949-ben megkezdődött a kulákosítás. Bárkit kuláknak nyilvánít-

¹⁸ Már a Kászonszéki Krónika említi, hogy a kászoniak panaszleveleikben gerendák, bornák hiánya miatt nem siránkoznak, s a tűzhely melegét sem hiányolják.

¹⁹ 1948-ban a kormány nem ismerte el magántulajdonként az erdőt és államosította. Most, 2000 februárjában már esély van arra, hogy a Közbirtokosság erdőterületeit visszaszolgáltatassák jogos tulajdonosaiknak.

²⁰ Akkoriban a föld még lágú volt, könnyen meg lehetett művelni kis faekével (amely csak 15–16 cm mélyre szántott), faboronával, és a falubeliek megjegyezték, ki az, aki jól szánt.

²¹ Ez a gondolkodásmód ma is jellemző.

²² Akkor a községből 200–250 gazda vett ekét, sokan még ma is azzal dolgoznak.

²³ 6,40 hektár után, amelyből csak 2,5 hektár a szántó, 27 mázsa gabonát kellett beadni.

hattak, kivéve a kommunistákat. Ez utóbbiak közül kerültek ki a téészek elnökei, raktárosai, brigádosai.

Kászon és Csíkszentmárton kollektivizálás előtti gazdálkodási gyakorlatában a leglényegesebb különbség az volt, hogy az egyik községben, Szentmártonban, meg lehetett a földgazdálkodásból élni, míg a másokban, Kászonban, mindenféle jövedelempótló tevékenységre szükség volt a létfenntartáshoz. Ezenkívül ugyanazokkal a kezdetleges, hagyományos eszközökkel gazdálkodtak mindkét községben, ugyanazokat a terményeket termesztették, mivel mindkét község lakossága önellátó volt. A piacra termelés mindkét községben elhanyagolható. Mindkét községben nagy súlya volt az állattenyésztésnek, még ha ez Szentmártonban nem is volt létfontosságú. A kászoniak nagyobb hangsúlyt fektettek a közbirtokosságra, mivel Kászonnak nagy erdőterületei voltak, és a fakitermelés is, akárcsak az állattenyésztés, létszükséglet volt. A magyar világ egyformán ösztönző volt mindkét községben, talán valamivel kiemelkedőbb szerepe volt Kászonban, mivel hátrányos természeti-földrajzi helyzete miatt a községnek nagyméretű és sokrétű támogatásra volt szüksége. Azonban az a 4 év 1940–44 között kevés volt ahhoz, hogy a támogatások eredményei megfogjanak a lakosságban. Ezt a periódus követő nehéz ötvenes évek pedig megakadályozták, hogy a kezdeményezőbb készségű gazdák alkalmazhassák a tanultakat.

A kollektivizálás²⁴

Az ötvenes évek végén Kászonban 10–15 személy társult azzal a céllal, hogy szövetkezeti formában gazdálkodjon. Ez jelentette a téészek kialakulásának csíráját. Kászonban 1962-ben ment végbe az erőszakos kollektivizálás. A község nagy területe miatt két téészt alakítottak. Akárcsak Szentmártonban, a lakosság többsége Kászonban is kollektivista lett, magángazda nem nagyon maradt²⁵. Ebben az időszakban lendült be az iparosodás és a kászoni falvak lakóházainak többsége 1962 után lakatlanná vált.

A kászoni földek rossz minősége meghatározta a téész egész gazdálkodási gyakorlatát. A kászoni téészekben a legelő és kaszáló területe jóval meghaladta a szántóterület nagyságát²⁶. Kezdetben a szántók 1/4-ét művelték meg, tehát a jobb minőségű szántókat, a többit meghagyták kaszálónak vagy parlagon hagyták, akárcsak most. A hatalmas kaszáló területek pedig idővel elbokrosodtak. A téészek a szarvasmarha-tenyésztésre helyezték a hangsúlyt, mivel hatalmas kaszáló és legelő területeket birtokoltak²⁷. A község Gazdasági Nyilvántartásainak statisztikái szerint az

²⁴ Az adatok a téész évvégi beszámolókból származnak.

²⁵ Kászon Újfaluban tudnak 4 magángazdáról, akik 2-5 hektáron gazdálkodtak.

²⁶ A hatvanas években és a nyolcvanas években a kaszálók szinte teljes egészében a téész tulajdonában voltak, a hetvenes években pedig az összkaszáló 61,42 százalékét birtokolta. A szántóterületek aránya Kászonban is növekedett, így a nyolcvanas évekre nagyrésztük már a téész tulajdonát képezték.

²⁷ Európai szinten 1 hektár eltart egy számosállatot, tehát egy szarvasmarhát is. Az összefalu szintjén 1 hektár legelőre 0,68 darab szarvasmarha jutott, míg a téész 1 hektár legelőjére 2 darab szarvasmarha 1985-ben.

összfalu szarvasmarha-állományának 50–60 százaléka képezte a téeszek tulajdonát, a maradékot otthon gondozták a háztájiban: 1132 szarvasmarhát²⁸.

Kászonban másképp alakult a szövetkezeti állattenyésztés, mint Szentmártonban. Az egész állomány lezüllött, mivel az állatok mostoha kézbe kerültek. Az állatgondozók igénytelenek voltak, nem az állatokra ügyeltek, hanem arra, hogy minél hamarabb leteljen a munkaidejük. Az is közrejátszott az állomány lezülléséhez, hogy rossz volt a takarmányszéna²⁹. Kezdetben 300–400 darab szarvasmarha volt a téesz tulajdonában, és az öt faluból összesen 24 liter tej gyűlt össze, és idővel is csak napi 500 liter tejet sikerült kifejni (ma egy családnál egy nap alatt gyűlik össze 50 liter tej) A tehénállomány, a sertésállomány, valamint a juhállomány szintén az egyéni-eknél volt túlsúlyban.

A kászoni háztartások is inkább burgonyát termesztettek a téesztől kapott 15 áron. A téesz egy idő után mégiscsak rászorult a háztájik segítségére. A kaszálók egyre nagyobb arányú rongálódását megakadályozván részes művelésbe adta a kaszálókat. A lekaszált területről 30 százaléket kellett a gazdák beszolgáltatassanak a téesznek. Ez elég nagy támogatást jelentett a tagságnak, főleg miután a többletbe beszolgáltatott szénáért búzát is kaptak.

A kászoni téeszek üzemformái a szentmártoniéhoz hasonlóak: elnök, alelnök, 4 agrármérnök, könyvelők, raktárnokok és brigádosok. *Ellenben nagy különbség létezett a két téesz tagságának mentalitása között. Míg a szentmártoniak ösztönözve voltak a hozzáállásra, a kemény munkára, addig Kászonban mindenki, a vezetőségtől kezdve a gazdáig ott próbálta megkurtítani a téesz gazdaságát, ahol éppen lehetett. Ebben az időben romlott el az a létező kevés szántóterület is, mert nem gazdálkodtak mezőgazdaságilag szakszerűen. A kászoni téesz fejlődési vonala eltért a szentmártoniétól: összességében általános rombolás és összeomlás jellemzi a kászoni téesz gazdálkodási gyakorlatát. Ezért gondolkozik másképp a két falu lakossága a mezőgazdaságról. Ennek az eredménye, hogy a kászoniak nem tartják jövedelmezőnek a közös gazdálkodást.*

A rendszerváltás

Amikor az 1989/90-ben megjelent 1990/42-es törvényrendelet alapján lehetőség nyílt arra, hogy a téészen belül minden tag kaphasson 50 árat, vagy pedig járandóságot az 50 ár után, Kászonban néhány ügyesebb-ember (30–40 személy) kimérte magának a föld legjavát, ott ahol éppen gondolta és függetlenül attól, hogy az a földparcella kinek a tulajdonába kellett volna kerülnön. Ezek a gazdák társultak (szinte 300 hektár területet tagosítottak) és megalapították a Kisgazda Pártot. Összel learatták az elvetett terményt és szétosztották maguk között. 1990 decemberében felszámolták a téeszeket. Kászonban ahogy megszűnt a téesz, az emberek mindent szét-hordtak, ami a kezük ügyébe került, és nyoma sem maradt az egykori téesz épületeinek, gépeinek és állatállományának.

²⁸ Mivel a lakosságszám 1985-ben 3037, így minden második-harmadik lakosra jutott egy szarvasmarha.

²⁹ A szénát lekaszálták, de egy hét után még nem hordták be, addig sütötte a nap, verte az eső.

Az 1991/18-as törvény megjelenése után Kászonban is visszaigényelheték a gazdák a 10 hektár szántó egyenértéket. A beadott földterületek, a téeszben ledolgozott munkanapok után azonban nem fizettek vagyonrészt, úgy mint Szentmártonban.

1995-ben a háztartások 40,35 százaléka birtokolja a legkevesebb szántót és a háztartások több mint felének (63,31%) van 1 hektár alatti szántóterülete. A háztartások az összes szántóból (2524 hektár) 1076 hektártól (42,63%) és 1278 hektárig (50,63%) terjedő területet birtokolnak, de nem biztos, hogy ezt mind megművelik. Tehát a kászoni szántóterületek több mint fele nyilvántartásba sincs véve. Az interjúk anyagából kiderült, hogy Kászonban a birtokolt szántóterületeknek (1076 hektártól 1278 hektárig) 25 százalékat művelik effektív (269 hektártól 319,5 hektárig), ez azt jelenti, hogy az összes szántóterület 87,35–89,35 százaléka hever parlagon vagy kaszálónak használják. A kászoni összes kaszálónak szintén 75 százalékat legelőnek használják és a kimondott összes legelőnek körülbelül 10 százalékat használják effektív legelőnek. A lakosság csak a jobb minőségű területeket igényelte vissza, mivel a téesz gazdálkodása alatt annyira leromlottak a földek, hogy a visszaigényelhető 10 hektár szántóegyenértékből nagyon keveset lehet hasznosítani.

Mai gazdálkodási formák Kászonban

Kászonban önálló családi parasztgazdaságokkal és családi kisvállalkozókkal találkoztam.

Önellátó családi parasztgazdaságok

Az önálló családi parasztgazdaságok túlsúlyban vannak Kászonban is. Az 1991/18-as törvény megjelenése után mindenki szerette volna kiméretetni a földparcelláját, telekkönyveztetni és megkapni a birtokleveleket, de mindez még akkor nem valósulhatott meg. Szentmártonban úgy mérték ki és osztották szét a földterületeket, hogy minél kevésbé aprózódjanak fel. De Kászonban az emberek ragaszkodtak ahhoz, hogy mindenki azt a parcellácskát kapja vissza (vagy annak egy részét), amit 1962-ben a téeszbe adott. Ez a makacs ragaszkodás az oka annak, hogy nem lehet tagosítani a földeket. Ezért kénytelenek az emberek kisebb-nagyobb mértékben visszatérni a hagyományos földhasználathoz.

1995-ben a lakosság 32,56 százalékanak a mezőgazdasági összterülete kisebb mint 1 hektár, ez az 1 hektár is több kis parcellában fekszik. Minimum 40 ár kellene egymás mellett feküdjön ahhoz, hogy gépekkel lehessen azt művelni. A legtöbb család ma is két tehénnel szánt, óriási erőbefektetéssel. A kis parcelláján próbál mindent megtermelni: burgonyát, rozsot, sörárpát, cukorrépat és egy nagyon kevés búzát. Mivel a gazda a tehenével szánt, az nem tud annyi tejet adni, így a tejpénz is egyre kevesebb lesz³⁰. Ebben a kimerítő gazdálkodási formában az idős gazdák dolgoznak, akiknek fogytán a munkaerejük és akik túlnyomó többségben a kevés téesz nyugdíjból élnek. Kászonban a tejbegyűjtő központba szállítják a tejet, ahol literenként 450–500 lejt fizetnek érte (1995-ben). A kászoni háztartásoknak ez az egyik

³⁰ Ha két napot dolgoztatják a tehenet a mezőn, 10 liter helyett csak 3 litert ad.

legfontosabb pénzbevételük. 1995-ben a községben 2000 szarvasmarha volt, amelynek fele tehén. Naponta 2000–3000 liter tejet szállítottak a csarnokba, a piacra, ami az össztejmenyiség 40 százalékát (Chayanov 1986) jelentette. Háztartásonként 10–50 liter tejet vittek a csarnokba, ami 4500–25000 lej bevételt jelentett naponta. A másik pénzforrás a burgonya. 1994-ben Kászonban a burgonya hektáronkénti átlagtermelése 10,9 tonna. A háztartások többségére átlagosan 0,3 hektár szántót számíthatunk. Az interjúkból kiderült, hogy Kászonban is a szántók nagy részében, mondhatjuk 75 százalékban (0,225 hektárban) a gazdák burgonyát termelnek. A kászeni átlagtermésekkel számolva egy gazda ezen a 25–30 áron 25–30 mázsa (2,5–3 tonna) burgonyát termel évente. Ennek 60 százaléka marad önellátásra és 40 százaléka megy piacra (Chayanov 1986): 0,9–1,3 tonna, amelyből az évi bevétel elérheti az 1 019 050 lejt. De a kászeni gazda sem számolja fel munkadíját, így a valóságosnál sokkal jövedelmezőbbnek tűnik a burgonyatermesztés. Kászonban szintén jövedelemforrást képez a juhtartás. 1995-ben a kászeni juhtartó gazdák 2,29 százaléka növelt 50–200 db juhot, ezek a gazdák kimondottan a juhállományból szerezték jövedelmüket. Talán ebből a szempontból őket is családi kisvállalkozók körébe kellene soroljam. A gazdák a juh- és bárányhúst, valamint a juhtejet tudják hasznosítani. A gyapjúnak nincs piaca. Évente egy juhtól 10–12 kg sajtot lehet nyerni. Az összjuhállománynak körülbelül fele fejősjuh, így a gazdák többsége évente 70–80 kg sajtot állított elő. Ennek 60 százaléka maradt az önellátásra és 40 százaléka ment piacra. Ha 1 kg sajt árát 4000 lejbe számítjuk, akkor a lakosság többsége évente a sajtból körülbelül 100 000–120 000 lejt tudott kihozni, nem számolva fel semmilyen költséget. A bárányhúsból is ekkora lehetett a bevétel, ha egy átlag gazdának volt 7–8 báránya és a bárányhús kilóját 4000 lejben számítjuk.

1996-ban az erdőgazdálkodás nem segítette a kászeni embert, mert az erdők állami tulajdonban voltak. A borvízzel sem kereskedhettek, mert a gyenge infrastruktúra miatt költséges a vasút közelébe szállítani a borvizet.

Családi kisvállalkozások

Családi kisvállalkozások körébe azokat a családi gazdaságokat sorolom, amelyek a mezőgazdasági termelést főfoglalkozásuknak tekintik és jövedelmük nagy részét a gazdálkodásból szerzik meg. Kevés ilyen gazdaság van, de számuk növekszik annak függvényében, ahogy a fiatalabb gazdák kezdik átvenni a gazdaság irányítását. A kisvállalkozások körében rétegződés jelent meg. A rétegeképző tényezők a gazdasági, a kapcsolati, és a szakismereti tőkék. Nagyon kevés családi kisvállalkozás rendelkezik egyszerre mindhárommal. Kászonban két ilyen gazdálkodóval találkoztam.

- B. A. 35–40 év körüli kászeni születésű fiatal gazda. Miután elvégezte a mester- és a traktorista szakiskolát, családjával együtt Csíkszeredában dolgozott, lakatosként. 1989 után két és fél évig Svájcban dolgozott, és 1993-ban tért haza. Addig gazdálkodással egyáltalán nem foglalkozott. Egy magyarországi állatorvos ötlete volt, hogy vásároljon fajteheneket gazdálkodás céljából, mivel 1991 után nagy kiterjedésű legelő és kaszáló birtokába jutott: apjával közösen 7 hektár kaszálót és 7 hektár legelőt birtokolnak. Szántóterületük 5 hektár, abban 1,5 hektáron búzát, 2 hektáron árpat és a többin burgonyát termesztenek, de a hangsúlyt az állattenyésztésre helyezik, mert kászeni viszonylatban ez jövedelmező. 1993 nyarán még kézzel kaszáltak, de 1994 telén meg-

érkeztek a gépek, amit Magyarországon vásárolt meg a svájci fizetéséből. Gazdasága 80 százalékban gépesített és csak családi munkaerővel dolgoznak. A gazdaság nem használja ki teljes mértékben a területeit. Mivel egy hektár legelő egy szarvasmarhát bőségesen eltart, a gazdaság 5 tehén helyett 10 tehenet kellene eltartson. Ezt azért nem tudja megvalósítani, mert a kaszálók és legelők minősége nem engedi meg, hogy eltarthassa a nagyságának megfelelő állatszámot.

Egy tehén naponta 28 liter tejet ad, így B. A. gazdasága naponta 120 liter tejet ad be a csarnokba, ami a falu össztejhozamának több mint 10 százalékát adja. Ha figyelembe vesszük, hogy egy tehén egy évben 185 napon keresztül tejel, akkor kiszámíthatjuk, hogy az öt tehén után a gazdaság tejből befolyó évi jövedelme 50 millió lej körül van³¹. B. A. szerint ez mégsem jövedelmező, ha felszámítjuk a gépi üzemanyagot, a gépi kopást és a saját munkaerejét.

- B. B. és felesége 1989 előtt kereskedelmi és szállítási tisztviselőként dolgoztak, és mezőgazdasággal nem foglalkoztak. Miután visszaigényelték földjeiket, összetársultak a szülőikkel. Így a család 45 hektár tulajdonába került, amelyből 10 hektár szántó, 15 hektár kaszáló és 20 hektár legelő. Kászoni viszonylatban az állattartás a legjövedelmezőbb, ezért vásároltak 10 fajtehenet és egy pár juhot. A területnagysághoz képest a 10 darab tehén kevés: európai szinten a 45 hektárra legalább 50 darab szarvasmarha kellene. A közeljövőre tervezte a legelők feljavítását, fűmagok vásárlását. A szántóterületet négyes vetésforgóban műveli: 1 hektáron termel burgonyát, a többin búzát, rozstot, zabot, cukorrépát, fekete borsot. 1993-ban vásárolta meg a traktort 15 százalékos kedvezménnyel, amit a Caritas nyújtott. A Mezőgazdasági Banktól felvett hitel és a Bird-program segítségével vásárolta meg a többi gépet. A takarmánytermesztés 80 százalékban, a burgonyatermesztés 50 százalékban gépesített. Több tíz millió lejbe került mindez. 1995-ben a gépeket több mint 100 százalékban kihasználta és szándékában van jövőre megvásárolni a rendfelszedőgépet, felfogadni egy munkaerőt (eddig családi munkaerővel dolgoztak) és a területek tagosítása: vagy olyan formában, hogy felvásárolja a földeket, vagy béreli, ha lesz kivel üzletet kötni itt a faluban.

A családi kisvállalkozás fő jövedelemforrása a 10 tehén után beszolgáltatót tejjel: évente 518 000 liter tejet ad be a csarnokba, tehát a fenti elméleti számítások alapján évi jövedelme a tejből 233 millió lej. Ezt a pénzeszeget már visszaforgathatja újabb gépek vásárlására, a munkaerő megfizetésére, földek felvásárlására, még akkor is, ha levonja az összes költségeit.

A családi kisvállalkozóknál szembetűnő, hogy 1989 előtt egyáltalán nem foglalkoztak mezőgazdasággal. 1989 után abból kiindulva, hogy ne maradjanak kihasználatlanul a visszaigényelt mezőgazdasági területek, nekifogtak gazdálkodni. Kászoni viszonylatban az állattartás a legjövedelmezőbb, ezért ezt a tevékenységi ágat választották. Ha csak a tejpénzből befolyó jövedelmet vesszük figyelembe, akkor nyereségesnek is tűnhet a vállalkozás, de sokkal több állatot kellene eltartaniuk a területnagyság szerint. A piaccal a tejescsarnokon keresztül tartják a „kapcsolatot”, amely közvetítő szerepet vállal a tejtermelők és tejfeldolgozók között. Vertikális integráció nem létezik. Csak családi munkaerőt hasznosítanak, a gépek segítségével

³¹ 1 liter tejtért a csarnokban 450 lejt fizettek 1995-ben.

támaszkodva. Az általam bemutatott két vállalkozás közül az egyik gazda saját tőkéből vásárolta meg a gépeket, míg a másik gazda bankkölcsönhöz folyamodott.

Összegzés

Dolgozatomban arra kerestem a választ, hogy milyen okok vezetnek az egyéni vagy társas gazdálkodási formák kialakulásához.

A kollektívizmust megelőzően a két faluban a lényeges különbségek a földrajzi-természeti feltételekből adódtak: Szentmártonban meg lehetett élni földgazdálkodásból, míg Kászonban létfeltétel volt az állattartás, az erdőlés és a cselédkedés. A kollektívizálást követő években a két faluban előbb gazdasági, majd társadalmi szinten is lényeges különbségek jelentek meg: a kollektívizálás gyökeresen megváltoztatta az emberek életvitelét. A 25 év elég volt ahhoz, hogy a két falu társadalmi-gazdasági struktúrája egymástól eltérő irányt vegyen fel, és ennek következménye, hogy Szentmártonban az emberek bíznak a társas gazdálkodásban.

Szentmártonnak olyan adottságai voltak, hogy az új normáknak és követelményeknek minimális erőfeszítéssel eleget tudott tenni, míg Kászon nem. Az előbbiben a kollektívizálás nem rontott a meglévő adottságokon, hanem inkább ösztönözte a lakosságot az erőforrások kihasználására. Kászon esetében pontosan az ellenkezője történt, a kollektívizálás felborította a hagyományos, bevált gazdálkodási formákat. A téesz pozitívuma, hogy bizonyos mértékig modernizálta a kollektív gazdaságot, éppen ezért tudott Szentmártonban egy erős szövetkezeti gazdaság létrejönni. A szentmártoni téesz nyereséges működéséhez hozzájáruló másik fontos tényező a vezetőség stratégiája. A téesz azért tudott Szentmártonban nyereségesebb gazdaságot kiépíteni, mert a szentmártoni téesznek hozzáértő és szakmailag kompetens vezetőrétege volt, amely a meglévő erőforrásokat és javakat a lehető legjobban hasznosította. A harmadik fontos tényező a szentmártoni téesz sikerében az emberek mentalitása. Szentmártonban a vezetőség érdeme, hogy nemcsak a gazdaság, hanem az emberek irányítását is meg tudta szervezni. Prémiumokat és munkateljesítménynek megfelelő fizetést nyújtott, hogy az emberek ösztönözve legyenek a kollektív gazdálkodásban.

Kászonban hiányoztak a jó földrajzi-természeti adottságok és sem a vezetőség, sem a tagság nem vette ki részét a téesz gazdálkodásból. Kászon mezőgazdasága ebben az időszakban teljesen összeomlott, ezért nem tud ma a község általános szinten erre az ágazatra építeni. Kászonra a kisparcellás művelés jellemző, mivel a faluban nem tagosították a területeket. Ezeken a kis parcellákon nem lehet nyereségesen gazdálkodni, ezért nagy erőbefektetéssel minimális hasznot érnek el a gazdák. Mégsem tagosítják a földeket, mert az emberek nem bíznak a szövetkezeti-társulási gazdálkodásban, mivel a téesz gazdálkodása nem volt példamutató. Kászonban a lakosság körében, de még csak az idős gazdák körében sem jelent meg egy olyan erő, ami társulás kialakítására ösztönözte volna az embereket. Az emberek mentalitása, a saját földjéhez való makacs ragaszkodása megakadályozza a továbblépést egy nyereségesebb gazdálkodási forma felé. Néhány fiatalabb gazda a tulajdonukban levő területek kényszerítő hatására fogott bele a gazdálkodásba, az állattenyésztésbe. Ezek a gazdák lényegében helyi szintű kisvállalkozók, mivel termékeiket nem a tá-

gabb piaci hálózaton keresztül értékesítik, hanem helyben a faluban. Ez a réteg nem a létfenntartására koncentrálna, hanem a minél nagyobb jövedelemszerzésre, a profitra. Ennek a rétegnek nincs szüksége társulási gazdálkodási formára, sőt a modernebb gazdálkodás követelményeinek is próbál eleget tenni. Ugyanez jellemző a szentmártoni konyhagazdaságokra, amelyek 6 hektáron, és 20 hektáron is profitorientáltak próbálnak gazdálkodni. Profitjukat a burgonyatermesztésből nyerik. Szerződéses piaci kapcsolatokat is kialakítanak és így túllépnek a véletlenszerű eladásokra alapozott termelésen. Ezek a gazdaságok is fenn tudják tartani magukat a társulási gazdálkodási forma nélkül. Ezek a gazdálkodási formák akár követendő példák is lehetnének, de a falvak lakosságának nagy részét képező, idős embereknek nagy segítséget jelentene a társas gazdálkodási forma. Ők már nem tudnak önálló gazdaságot talpra állítani és fenntartani. Nekik nincs erejük megművelni parcellájukat, ezért maradnak akkora területek parlagon.

Egyetértek az eddigi romániai gazdálkodást kutatók következtetéseivel, akik a célracionális gazdálkodás korlátait a létező mezőgazdasági struktúrák fogyatékoságaiban látták (Samochis–Plaias–Lazar 1985; Aluas 1994), valamint a mentális-szimbolikus-kulturális elemek korlátozó jellegében (Bíró–Gagyí–Oláh 1994). Ezek az elemzések nem adnak választ arra a kérdésre, hogy miért alakultak egyes falvakban társulások és máshol nem. A jó természeti-mezőgazdasági adottságokon, a szűkségszerűségeken és az emberek mentalitásbeli jellemzőin túl valami más is ösztönözte az egyes falvak lakóit társulások létrehozására. Ez leginkább a Burgabotek Rt kialakulásánál követhető nyomon. Ha nem alakult volna meg 1991-ben, rögtön a téesz felszámolásakor egy kezdeményező csoport, akkor a társulás sem jöhetett volna létre. 30 személy a faluból összetársult azzal a céllal, hogy irányítsák a falu mezőgazdaságának átalakítását. A társulók kapcsolatainak sajátos mintázata, tartalma, szerkezete határozta meg, hogy a csoporton belül létrejön egyenmű viselkedés (Granovetter 1994), és hogy társulást alakítsanak. Ez a 30 tagú csoportosulás idősebb, volt téesz tagokból állott, akik már megtapasztalták mind az egyéni, mind a közös gazdálkodási forma előnyeit és hátrányait. Homogén csoportot alkottak, mivel már a téeszben együtt dolgoztak, falubeliek voltak, és ismerték egymást. Átlátták, hogy a falu többségének nincs ereje a földek műveléséhez, és, hogy tagosított földeken könnyebb és gazdaságosabb modern, gépesített mezőgazdaságot kialakítani. Az így kialakult konszenzus képezte az egyik ösztönző erőt a társulások létrehozásához. A másik ösztönző erő volt az a közös kívánság, hogy ne engedjék szétrombolni a meglévő közös javakat (gépeket, épületeket, eszközöket), hanem mentsék át egy másik, szintén közös tulajdonban levő gazdasági társulási formába.

A Testvériség Rt létrehozásában szintén egy kisebb kezdeményező csoport, a földosztó bizottság játszotta a főszerepet. Kezdetben ugyanazok voltak az ösztönző erők a társulási gazdálkodási forma kialakítására, mint a felszámoló bizottságban. Idővel a politikai ellentétek megjelenésével párhuzamosan a földosztó bizottság más úton folytatta a társulás megszervezését. A célok, az elképzelések ugyanazok voltak, mint az első társulás esetében, ellenben a földosztó bizottság tagjainál egy harmadik ösztönző erőként jelent meg az az elképzelés, hogy a téesz hagyományaitól eltérő, más gazdálkodási stratégiát követő mezőgazdasági társulás alakuljon meg a második kezdeményező csoportnak köszönhetően alakult meg Szentmártonban a második társulás.

Irodalom

- Aluas, Ion 1994. A mőcvidéki életmód. *Korunk*, 9, 47–57.
- Bíró Zoltán–Gagyi István–Oláh Sándor 1991. Gazdálkodási gyakorlat Székelyföldön. *Átmenetek*, KAM, 1, 8–39.
- Bourdieu, Pierre 1990. Gazdasági gyakorlat és idő. In: Gellériné Lázár Márta (szerk.) *Időben élni*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 49–59.
- Chayanov, A. V. 1986. *The Theory of Peasant Economy*. Manchester University Press, G. B. (1923. A. Tschajanoff: *Die Lehre von der bauerlichen Wirtschaft*. Berlin, P. Parey)
- Egyed Ákos 1977. *A parasztság Erdélyben a századfordulón*. Bukarest: Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó
- Falufüzetek* 1965; 1975; 1985; 1993; 1994; 1995.
- Granovetter, M. 1994 A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.) *A gazdasági élet szociológiája* Budapest: BKE Szociológia Tanszék, 61–75.
- Harsa István–Kovách Imre–Szelényi Iván 1994. A posztszocialista válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológia Szemle*, 3, 15–45.
- Imreh István–Pataky József 1992. *Kászonszéki Krónika 1650–1750*. Budapest: Európa Könyvkiadó – Bukarest: Kriterion Könyvkiadó
- Kasimis, C.–Zacopoulou E. 1993: *Agriculture. A Comparative Study* (kutatási beszámoló)
- Kovách Imre 1988 *Termelők és vállalkozók*. Budapest: Társadalomtudományi Kiadó
- Lazar, Traian 1996. Care sint sansele agriculturii romanesti in viitor. *Economistul*, 740.
- Márkus István 1991. A hazai mezőgazdasági kisárutermelés az 1960-as, 1970-es években. *Századvég*, 193–202.
- Neményi Ágnes 1995. *Kászon és Szentmárton összehasonlító kutatása* (kutatási beszámoló)
- Nemes Gusztáv 1996. *Egy Borsod Abaúj Zemplén megyei falu a rendszerváltás után*. Kézirat
- Samochis, B.–Plaias I.–Lazar I. 1985. *Particularitati ale agriculturii din zona Muntilor Apuseni*. Tipo Agronomia, Cluj Napoca
- Service, E. R.–Sahlins M. D.–Wolf E. R. 1973. *Vadászok, törzsek, parasztok*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- TSZ évvégi beszámolók 1965; 1975; 1985.

RACIONALITÁS, SZOCIOLÓGIAELMÉLET, SZOCIOLÓGIAI KUTATÁS

A racionális döntések elméletére (a továbbiakban: RDE) támaszkodó szociológia és társadalomkutatás az elmúlt két évtized terméke. Elmélettörténeti szempontból az irányzat mindenekelőtt a klasszikus weberi hagyomány újraértelmezéseként, valamint a társadalmi csere elméletének kidolgozásaként fogható fel. Az RDE fogadtatása a szociológiában a teljes elutasítástól a dogmatikus alkalmazásig terjed. Mindenesetre az irányzat nagykorúságát egyértelműen jelzik a nyolcvanas és kilencvenes években megjelent válogatások és monográfiák,¹ a irányzatot reprezentáló *Rationality and Society* című folyóirat, az elmélet szellemében fogant elméleti és empirikus kutatási programok, rangos nemzetközi konferenciák, valamint az, hogy a vezető amerikai és európai szociológiai tanszékeken az irányzat – valamilyen mértékben – beépült a graduális és Ph. D. képzésbe.

Magyarországon a nyolcvanas évek közepén – elsősorban Csontos László kutatási és oktatási tevékenységének köszönhetően – vált ismertté a szélesebb társadalomtudományi közönség számára az irányzat. A korábbi szórványos híradások² után 1998-ban jelent meg Csontos szöveggyűjteménye *A racionális döntések elmélete* címmel (Osiris-Láthatatlan Kollégium), mely nagyban hozzájárult az RDE hazai recepciójához, az egyetemi szintű szociológiai és politikatudományi oktatási programokba történő beillesztéséhez.

A *Szociológiai Szemle* szerkesztősége éppen ennek a folyamatnak egyik fázisáról tudósít sajátos formában.³ Négy doktorandusz és egy egyetemi hallgató beszámolóját közli, melyben az irányzatról szerzett tapasztalataikat, az RDE-ről kialakult véleményüket fogalmazzák meg. Schleicher Nóra aprólékos és informatív recenziójában mutatja be az irányzat egyik alapművének számít Coleman–Fararo vitakötetet, melyben az irányzat mellett és ellen felhozott metaelméleti érvek széles körét ismerhetjük meg. Vicsék Lilla – részben Groningenben szerzett személyes tapasztalataira támaszkodva – vázolja fel Siegwart Lindenbergnak, az irányzat egyik legismertebb

¹ A válogatások közül érdemes kiemelni a Peter Abell által szerkesztett *Rational Choice Theory* című kötetet (Aldeshot–Brookfield, An Elgar Reference Collection 1991), amely mindmáig a legteljesebb áttekintést adja a racionális döntések elméletének klasszikus és kortárs szociológiai alkalmazásairól. (A kötetről recenzió olvasható Szántó Zoltán tollából a *Szociológiai Szemle*, 1993/3–4 hasábjain.) A monográfiák közül pedig James Coleman *The Foundation of Social Theory* című műve (Cambridge Mass., Harvard University Press 1990) emelkedik ki. (A kötet ismertetéséhez és tudásszociológiai értékeléséhez lásd a *BUKSZ* 1993-as nyári számában Hadas Miklós írását.)

² Lásd például a *Replika* 1991/4. számában megjelent tematikus válogatást.

³ Az ötlet Tardos Róberttől származik, az írások gondozásában Szántó Zoltán vett részt.

európai képviselőjének álláspontját, majd áttekinti az RDE lehetséges kritikáinak irányait. Cserne Péter az ökonómiai imperializmus szemszögéből, elsősorban Gary Becker Nobel-díjas amerikai közgazdász munkásságán keresztül tárgyalja a racionalitás problémáját a társadalomtudományban. Czobor Zsuzsa írása a középszintű elméletek és az RDE problematikáját helyezi recenziójába: a Hedström–Swedberg által szerkesztett konferenciakötet bemutatása során jó érzékkel gyűjti össze a mechanizmusalapú társadalomelmélet termékenysége melletti érveket. Végül Janky Béla elemző írása az RDE és a kvantitatív társadalomkutatás néhány problémáját mutatja be széles szakirodalmi bázisra támaszkodva. Az utolsó írás egyben azt is érzékelteti, hogy napjainkban az RDE körüli metodológiai vita a szociológiában már nem a metaelméleti érvek, hanem az empirikus alkalmazások szintjén zajlik.

„IS RATIONAL CHOICE THEORY A RATIONAL CHOICE OF THEORY?”

(J. S. Coleman–T. J. Fararo (eds.) *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Newbury Park: Sage Publications, 1992.)

A racionális döntések elmélete a modern társadalomtudomány egyik legfontosabb és legtöbb vihart kavart irányzata, mely a neoklasszikus közgazdaságtan berkeiből indult hódító útjára a szociológia, a politikatudomány, a jogtudomány felé, s útja során számos változáson ment keresztül, az eredeti, standard elmélet számos nem standard változat létrejöttét inspirálta. A vizsgálandó kötet anyaga az Amerikai Szociológiai Társaság Elméleti Szociológia Szekciójának 1991-ben, James Coleman előnkvetével tartott konferenciájára támaszkodik, és a racionális döntések elmélete (továbbiakban RDE) inspirálta tanulmányokból közöl válogatást.

A kötet tíz tanulmányt tartalmaz, melyeket a szerkesztők három fejezetbe sorolnak. A *Themes of Advocacy* című részben négy, a *Critical Perspectives* címet viselő második részben szintén négy, végül a harmadik részben, mely a *Metatheory: Rational Choice Pro and Con* címet kapta, két tanulmány olvasható. Az értekezések fejezetekbe sorolása kissé esetleges, az első rész néhány tanulmánya például inkább hat kritikának, mintsem támogató érvelésnek. Ugyanakkor nemcsak az utolsó fejezet két tanulmányát jellemzi a metaelméleti megközelítés, hanem S. Lindenberg és D. Willer munkáit is. A kötetet Coleman bevezetője nyitja, szerinte egy átfogó szociológiai elmélet három kritériumnak kell, hogy megfeleljen. A megmagyarázandó jelenségnek a társadalmi rendszer szintjén (makroszinten) kell lennie, a magyarázatnak ugyanakkor az egyéni cselekvők viselkedésén (mikroszint) kell alapulnia. Szükség van tehát a makro- és mikroszint közötti kétirányú kapcsolatot magyarázó elméletre, és az egyéni cselekvések mozgatórugóit magyarázó pszichológiai indítató elméletre is.¹ A szerző szerint eddig egyetlen szociológiai elmélet sem igazán kielégítő, mert egyik sem felel meg mindhárom kritériumnak. Az RDE fő előnye a mikro–makro kapcsolat eredményes vizsgálata, ugyanakkor nem, vagy csak minimális mértékben foglalkozik az egyéni viselkedés pszichológiai motivációjával. [A kritikák többsége éppen erre a hiányosságra irányul, egyes szerzők (pl. Michael Hannah) azonban a mikro–makro kapcsolat RDE-alapú magyarázatát is megkérdőjelezzik.] Coleman azonban némileg ellentmond önmagának, amikor az RDE legfőbb, más elméletektől elkülönítő vonásának azt a feltevést tartja, mely szerint az ember optimalizáló lény, azaz mérlegeli cselekvésének alternatíváit, azok várható kimenetelét és a számára legkedvezőbb kimenetellel kecsegtető alternatívát fogja

¹ „1. The set of phenomena to be explained by the theory is the behavior of the social systems (large or small), and not the behavior of the individuals.

2. Explanation of the behavior of social systems requires explanation in terms of the behavior of actors in the system, thus implying

a) a theory of transition between the level of social system behavior and the level of behavior of individual actors, often expressed as the micro–macro problem,

b) and a psychological theory or model of the springs of individual action” (Coleman, IX).

választani. (E mögött a feltevés mögött ugyanis az egyén pszichológiai jellemzőire vonatkozó feltételezések fedezhetők fel.) Coleman szerint az RDE fő célja nem az, hogy segítségével megértsük, hogy az egyes cselekvők adott döntései miért tekinthetők racionálisnak, hanem annak feltárása, hogy egyesek racionális cselekvései milyen társadalmi eredménnyel járnak, függetlenül a cselekvés céljától.² Coleman tehát a mikro–makro kapcsolatra helyezi. Az RDE ereje szerinte ennek a kapcsolatnak a magyarázatában rejlik.

A kötet első tanulmánya (Siegwart Lindenberg: *The Method of Decreasing Abstraction*) azokat a kritikákat próbálja kivédeni, melyek szerint az RDE alapján megfogalmazott előrejelzéseket az empirikus kutatások, tapasztalatok gyakran cáfolják, az RDE irreális, valóságtól elszakadt, a szociológia számára használhatatlan modell.

Az RDE-ben szerinte megvan a lehetőség arra, hogy ötvözze a közgazdaságtan elméleti alapú, analitikus és a szociológia empirikus, leíró hagyományát. Hogy a kettő ne kerüljön ellentmondásba egymással, egy az elméletalkotásra vonatkozó ötlettel áll elő. Az ötletet a csökkenő absztrakció módszerének (*Method of Decreasing Abstraction*) nevezi, melynek lényege: egy elmélet megfogalmazásakor el kell választani egymástól az elmélet magját (*core assumption*), mely egy egészen egyszerű, absztrakt modell, és ahogy az elméletet újabb és újabb területekre terjesztjük ki, úgy kell létrehozni újabb és újabb áthidaló feltevéseket (*bridge assumptiosn*), melyek egyre realisztikusabbak, bonyolultabbak és absztrakciós szintjük folyamatosan csökken. A magfeltevések analitikus erővel, az áthidaló feltevések egyre nagyobb deskriptív pontossággal bírnak. Egy az RDE-ből vett példával szemléltetve: a racionalitás az elmélet magjához tartozik, a haszon maximalizálásának elvét azonban célszerűbb áthidaló feltevésként megfogalmazni, majd az elméletet tovább közelíteni a valóság felé a nem lineáris hasznosság, a csökkenő határhaszon elv, a haszonnak az egyén kognitív értelmezési keretétől (frame) való függésének áthidaló feltevéseivel. Így a haszon egyre finomabb értelmezése nem teszi tönkre a racionalitás magfeltevésben megfogalmazott elvét.

A szerző az RDE védelmében további distinkciókat is megfogalmaz, így például elkülöníti egymástól az individuum kétféle elméletét. Pszichológiai megközelítés esetén a magyarázandó jelenség és a magyarázat egyaránt az individuum szintjén van, a szociológia célja azonban eltérő, a magyarázandó jelenség a makroszinten található, így indokolt, hogy a pszichológiáétól eltérő, annál talán egyszerűbb, kevésbé realisztikus, de a magyarázandó jelenség szempontjából kielégítő cselekvés-elmélettel dolgozzon. Sőt, egy szociológiai elmélet annál jobb, minél kevesebb információra van szüksége az individuumok szintjéről.

² „... its principal aim is not to understand how a particular action can be seen as reasonable by the actor but to show how actions that are reasonable or rational for actors can combine to produce social outcomes ...” (Coleman, XI) Ezzel szemben a kötet szerzőinek többsége, az elmélet támogatói és kritikusai egyaránt, inkább a racionalitás kérdésével és nem az egyéni cselekvés társadalmi kimenetelének problémájával foglalkoznak. Karl Popper, akinek situációs-logikai modelljére az RDE erősen épít, a társadalomtudomány feladatának éppen a cselekvési situáció elemzését tartotta, hogy abból a cselekvés, pszichológiai magyarázatok bevonása nélkül is megérthető legyen. A cselekvés racionalitása, szerinte, a cselekvés situációnak megfelelő voltában rejlik.

Végül Lindenberg részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy milyen hatással van az egyén kognitív értelmezési kerete a cselekvési alternatívák hasznának megítélésére. A klasszikus RDE szerint egy döntési helyzetben a lehetséges alternatívák kim-neteleihez várható hasznosságok (*expected utility*) rendelkeznek, s az egyén legnagyobb várható haszonnal járó alternatívát fogja választani. Lindenberg, Goffman-ra hivatkozva, felhívja a figyelmet a döntési szituáció értelmezési keretének (*frame*) a várható hasznosság meghatározásában játszott szerepére. Szerinte egy döntési helyzetben általában több cél is lehetséges, és az a cél választódik ki, mely az alternatívák között legjobban differenciál, és a cél fogja strukturálni a szituációt és meghatározni az alternatívák várható hasznát. Az általa kidolgozott *discrimination model* az áthidaló feltevés példája, mely az RDE-t a valósághoz közelíti.

Coleman szerint a kötet második tanulmánya (Margaret Mooney Marini: *The Role of Purposive Action in Sociology*) példája lehet Lindenberg csökkenő absztrakció elméletének. A szerző számos ponton kritizálja az RDE-t, illetve tágabban a *purposive action* (célirányos cselekvés) szociológia elméletét. A megközelítés előnyének tartja, hogy jól magyarázza a makro–mikro és mikro–makro kapcsolatokat, hátrányának, hogy nem veszi figyelembe a normák, értékek és hitek eredetét. A döntéseinkre alapvető hatást gyakorló normákat, értékeket és hiteket a szocializáció útján, a „jelentős másikkal” való kapcsolatban sajátítjuk el, s azok egy adott társadalom kultúráját, struktúráját tükrözik. A szociológiai elméletnek tehát feladata a társadalom struktúrájának, kultúrájának megértése is, ez azonban, szerinte, áthidaló felvételek segítségével beépíthető az RDE modelljébe.

Marini kritikája elsősorban az RDE döntéshozatali modelljére irányul és érvelése erősen támaszkodik Kahneman, Tversky, Simon és mások munkáira. Felhívja a figyelmet arra, hogy míg a várható hasznosság klasszikus elmélete azt feltételezi, hogy az egyén minden szükséges információ birtokában van, és képes az összes alternatívát és azok összes konzekvenciáját mérlegelni, a valóság ennek ellentmond, és az empirikus, döntépszichológiai kutatások többnyire Simon korlátozott racionalitás elméletét támasztják alá. Ezen elmélet szerint az egyén célja, korlátozott mennyiségű információ és korlátozott kognitív képességek birtokában, nem a legjobb alternatíva, hanem az első kielégítő (az egyén aspirációs szintje feletti) alternatíva kiválasztása.

A klasszikus RDE szerint az alternatívák értékelésének alapja a végső jólétre tett hatásuk. Kahneman és Tversky kutatásai szerint azonban az egyén relatív nyereségeket és veszteségeket mérlegel, melyeket valamilyen referenciaponthoz, például a status quo-hoz viszonyít. A nyereségek és veszteségek valószínűségét általában túlbecsülik az emberek. Nyereséggel kecsegtető helyzetben inkább kockázatkerülő, veszteség esetén viszont inkább kockázatvállaló magatartás a jellemző, a biztosan bekövetkezőt és az alacsony valószínűséggel bekövetkezőt általában túlértékelik az emberek. A számukra kívánatos esemény bekövetkezésének valószínűségét szintén túlértékelik. „*Thus heuristics used in cognitive processing lead to systematic biases in the formation and manipulation of subjective probabilities*”³.

Az egyén referenciapontja sem állandó, korábbi nyereségek hatására például emelkedik, veszteségek hatására csökken. A referenciapont az aspirációs szint

³ „Így a kognitív feldolgozás során alkalmazott heurisztikák a szubjektív valószínűségek kialakulását szisztematikusan torzítják”.

függvénye, mely ugyanakkor a társadalom által meghatározott jelenség. Az egyén döntéseire tehát alapvető hatással van a társadalom, melyben él. Vagyis, ha létezik is egy preferencia-sorrend, maga a várható valószínűségekre és az ezektől függő várható hasznosságokra alapozott döntéshozatali mechanizmus erősen szubjektív és társadalomfüggő. A probléma azonban még nagyobb a preferenciák sorrendbe állításával kapcsolatban. A klasszikus RDE feltevése szerint az egyén preferenciái, melyek alapján az alternatívákat rangsorolja, stabilak, állandóak, a döntési folyamathoz viszonyítva külsődlegesek, az elmélet az egyén preferenciáira legfeljebb utólag – magából a döntésből – következtet (*revealed preferences*, kinyilvánított preferenciák). E mögött a feltételezés áll, hogy a preferenciák és a viselkedés között tökéletes a megfelelés. „*If people are assumed to choose what they value, and if what they value is revealed only by what they choose, a theory of purposive action is inherently tautological*”⁴ (29).

A feltételezés azonban, hogy a preferenciák állandóak, konzisztensek, mindig összemérhetők egymással, valamint, hogy mindig létezik egy világos, egyértelműen körülhatárolható cél, ismét csak ellentmond az empirikus tapasztalatoknak. Marini szerint az sem elfogadható érv, hogy a modell aggregált szinten jó előrejelzéseket ad. A szociológiai elmélet, szerinte, nem elégedhet meg az előrejelzéssel, feladata kell, hogy legyen a jelenségek megértése, magyarázata is. Így nem lehet eltekinteni a preferenciák alakulásának, az azokra ható értékeknek, hiteknek, normáknak és az ezeket létrehozó társadalomnak, a szocializáció során az egyénre gyakorolt normatív nyomásnak a vizsgálatától. Amíg ezen kérdésekre vonatkozó áthidaló feltevések nem születnek, addig az RDE csak a kalkulációnak, s nem a cselekvésnek lehet normatív elmélete.⁵

A harmadik tanulmány szerzője (David Willer: *The Principle of Rational Choice and the Problem of a Satisfactory Theory*) is az RDE klasszikus megfogalmazásával vitatkozva fejti ki saját elméletét, melyet *elementary theory*-nek (elemi elmélet) nevez, s melyről az állítja, hogy kielégítő racionális döntésemélet, azonban a klasszikus RDE-nél szélesebb körben használható. Elmélete, mely az önkéntes csere és a kényszeren alapuló társadalmi kapcsolatok közötti különbséget vizsgálja, véleménye szerint, megfelel Coleman három kritériumának, vagyis a társadalmi rendszert az egyének viselkedéséből magyarázza, összeköti a két szintet, és modellálja az egyén viselkedésének mozgatórugóit. Ugyanakkor vitatkozik a klasszikus RDE alapfeltevéseivel, melyek Gary Becker megfogalmazásában a következők: maximalizáló viselkedés, stabil preferenciák és piaci egyensúly.

Az első feltételezést (maximalizáló viselkedés) a racionalitás témaköréhez kapcsolva tárgyalja, és úgy véli, csak igen korlátozott körülmények között működik. (Olyan esetekben, amikor az egyének egyedül cselekszenek, vagy olyan játszmákban [több szereplős döntési helyzetekben], mikor a szereplőknek van egy domináns stratégiájuk.) Más esetekben a haszonmaximalizálás elve nem működik, de nem haszontalan, mert felhívja a figyelmet a problémára, így heurisztikus funkciója van.

⁴ „Ha azt feltételezzük, hogy az emberek döntéseit az értékeik határozzák meg, valamint azt, hogy ezekre az értékekre csak a döntéseikből tudunk következtetni, akkor a célirányos cselekvés elmélete természeténél fogva tautológikus.”

⁵ E problémák megoldására már történtek kísérletek. Lásd például: Jon Elster 1983. *Sour Grapes*. Cambridge: Cambridge University Press, illetve Gary Becker: *Preferenciák és értékek*. In: Lengyel Gy.–Szántó Z. (szerk.) 1998. *Tőkefajták*. Bp.: Aula, 101–127.o.

A szociológiában általában ez az elv nem működik, mivel ez a tudományág társas kapcsolatokat vizsgál, ezek azonban nem tartoznak a fent említett esetek közé, hiszen a jutalmak nem automatikusak, hanem a résztvevők forrásaitól és e források adás-vételétől függenek, s ez általában két vagy több cselekvő döntésén múlik. Willer felhívja a figyelmet a haszonmaximalizálás elvéből következő paradoxonra, ezt az elvet követve ugyanis, szerinte a cselekvők soha nem cserélnék, hiszen a csere során a maximális haszon egy részéről le kell mondani. Az ET (elementary theory) szerint tehát az egyének preferenciaállapotaik változásának maximalizálására törekednek. Ez a megfogalmazás lehetővé teszi a cserehez szükséges kompromisszum beépítését az elméletbe.

A stabil preferenciák kérdéskörét az értékek kategóriája alatt tárgyalja a szerző. Véleménye szerint az értékek csak korlátozott körülmények között kezelhetők rendezett hasznosságokként (*ordered utilities*). A piaci egyensúly állapotában, mely parametrikus helyzetet idéz elő, a preferenciák korlátozhatók hasznosságokra, stratégiai helyzetekben azonban a döntésben nem pusztán a hasznosságok, hanem struktúrák és stratégiák is szerepet játszanak. A szerző a hálózati csere elméletéből (*network exchange theory*) vett példával szemlélteti az értékek és struktúrák bonyolult interakcióját, és a struktúrák és stratégiák hatását az értékrendszerre és azon keresztül a döntésre.

Véleménye szerint az RDE a klasszikus közgazdaságtanon alapul, és ebben rejlenek korlátai. Jól szemlélteti e korlátokat, hogy mennyire alkalmazhatatlan az elmélet az antikvitas társadalmaira. Weller Weber példájára támaszkodik. E szerint szükséges és racionális volt, hogy a Római Birodalomban a vagyon a földben manifesztálódjék, hiszen a tulajdonjog megvédéséhez állandó politikai jelenlétre volt szükség (mely akadályozta a tulajdonos irányítói jelenlétét a munka világában), és a föld az egyetlen olyan tulajdonforma, mely a tulajdonos jelenléte nélkül is hozamot termel. A történelmi szereplők értékei, melyek alapján cselekedtek, azonban, bármennyire racionális volt is e cselekvés az ő szempontjukból, nem tekinthetők rendezett hasznosságoknak (hiszen nem létezett a modern értelemben vett piac fogalma, mely fogalmon a haszon a klasszikus közgazdaságtan elmélete szerint alapul). Az értékek tehát nem mindig piaci értékek, hanem az adott strukturális feltételeket tükrözik.

S ez már át is vezet minket a harmadik problémához, a piaci egyensúly kérdéséhez, melyet Willer a struktúra fogalmához kötve tárgyal. Willer szerint Becker minden struktúrát úgy kezel, mintha a piac (legfeljebb tökéletlen piac) lenne. Ez a feltételezés már csak azért sem állja meg a helyét, érvel Willer, mert a piaci helyzetben, ahol a partnerek állandóan változnak, csak a reciprocitás kikényszerítésével lehet elérni, hogy a felek ne csapják be folyamatosan egymást. „*Exchange is impossible for rational actors unless the reciprocity right is enforced*”⁶ (69). S ez a kényszer szükségszerűen csak egy másik struktúrából eredhet, ez a struktúra pedig az állam, mely modern formájában a modern piac kialakulásával egyidejűleg jött létre. A piac sem történetileg, sem logikailag nem tekinthető tehát elsődlegesnek az államhoz képest.

⁶ „A racionális cselekvő számára a csere csak akkor lehetséges, ha a reciprocitásra való jognak érvényt lehet szerezni.”

A gazdasági megközelítés Willer véleménye szerint elfogult, amennyiben minden struktúrát piacként kezel. Az ET ezzel szemben mindig az adott struktúra dinamikájában vizsgálja az egyén cselekvését.⁷

A „támogató érvelések” fejezet utolsó tanulmánya (Michael Hechter, Debra Friedman, Satoshi Kanazawa: *The Attainment of Global Order in Heterogeneous Societies*) a társadalmi rend kérdéskörét vizsgálja, s így az RDE Coleman által legfontosabbnak kijelölt területéhez, az egyéni cselekvés társadalmi kimenetelének témájához kapcsolódik.

A szerzők a társadalmi rendre vonatkozó szociológiai elméletek két alapvető típusát különböztetik meg. A hobbesiánus elméletek szerint az egyének lemondanak jogaikról, átruházzák azokat az államra, hogy az erejével megvédje őket és javukat egymástól, és biztonságot nyújtson számukra. Későbbi szerzők (pl. Weber) felhívják a figyelmet arra, hogy a pusztán fizikai erőszak monopóliuma hosszú távon sosem elegendő és szükség van a legitimitáció bizonyos formájára is.

Az elméletek másik csoportja, mely Arisztotelész, Rousseau, Durkheim vagy Parsons nevével fémjelozhető, nem a külső kontrol, hanem az internalizált normák szerepét hangsúlyozza a társadalmi rend fenntartásában. Mi történik azonban abban az esetben – vetik fel a problémát a szerzők –, ha a szóban forgó társadalmak erősen heterogének (ilyennek tartják például az Egyesült Államok társadalmát), így az internalizált normák, értékek is heterogének, s a közös legitimitációs bázis is megkérdőjelezhető.

Úgy vélik, hogy ebben az esetben a társadalmi rend magyarázatáért érdemes a társadalom alsóbb szintjein működő kis csoportok felé fordulni. Ezek ugyanis a csoportszolidaritás, a csoport belső integrációja érdekében a csoporton belül fenntartják a rendet, és ezáltal – érvelnek a szerzők –, hozzájárulnak a társadalmi rend megteremtéséhez is. Mindez igaz függetlenül attól, hogy az adott csoportban milyen normák, értékek az érvényesek, sőt, minél deviánsabbak ezek a csoportok, normáik minél jobban eltérnek a társadalom elfogadott normáitól, annál nagyobb szerepet játszanak a társadalmi rend fenntartásában, hiszen ezek a csoportok tagjaikat általában a társadalom peremén élőkből verbuválják, akik gyakran magányosak, egyéb csoportkötődéseik száma igen alacsony.

A szerzők érvelésük alátámasztását látják abban a tényben, hogy az állam eltűri, tolerálja, sőt passzívan támogatja is ezeknek a deviáns csoportoknak a létét, amennyiben azok nem törnek nyíltan az állam hatalma ellen, illetve nem járnak negatív következményekkel olyanok számára, akik elég erősek ahhoz, hogy érdekeiket csoportként érvényesíteni tudják.

Példáikat különböző szekták (Hare Krishna, Rajneesh), iskolai és utcai bandák köréből veszik, és hitelesen érvelnek amellett, hogy az állam eltérő bánásmódban részesíti a különböző csoportokat a fent említett szempontoknak megfelelően. Nem bizonyítják azonban azt a ki nem mondott, de tételük mögött meghúzódó állítást, hogy az egyének, amennyiben nem válnának csoporttagokká, nagyobb veszélyt jelentenének a társadalmi rendre, mint szervezett formában tömörülésük esetén jelentenek. Inkább az feltételezhető, hogy a csoportok érdekérvényesítő képessége erősebb az egyénnél, és ez több, eltérő érdekű csoport esetén csoportok közti konfliktushoz

⁷ Ugyanezt az álláspontot képviseli egyébként Coleman is. Vö.: Coleman, J. S. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

vezethet (ezt egyébként a szerzők példái is alátámasztani látszanak a Rajneesh és környezetvédő, valamint vallási fundamentalista csoportok konfliktusai kapcsán), mely semmiképpen nem tekinthető a társadalmi rendet erősítő jelenségnek.

A kötet második fejezetének négy tanulmánya talán abban különbözik az első négytől, hogy kritikai megjegyzéseivel nem javítgatni kívánja az RDE-t, hanem teljes egészében elveti azt, vagy csak nagyon szigorú korlátozások mellett tartja alkalmazhatónak. A megfogalmazott kritikák egy része azonos a korábbi cikkekben megfogalmazottakkal, így az alábbiakban ezekre csak utalni fogok, és csak az új érvek részletesebb kifejtésére vállalkozom.

Thomas J. Scheff *Rationality and Emotions. Homage to Norbert Elias* című esszéjében, ahogy arra már a cím is utal, az érzelmek szerepének fontosságát hangsúlyozza és mikroszociológiai szemszögből fogalmazza meg az RDE-vel kapcsolatos kritikáit. Véleménye szerint, a társadalomelméletek nagy része nem tulajdonít megfelelő szerepet az érzelmeknek: vagy kategorikusan elutasítja azok okozati szerepét, mint például Skinner, vagy megemlíti ugyan, de mivel a jelenség részletes kifejtése elmarad, a kategória üres lesz (pl.: Parsons), esetleg túl tág és egységesség kategóriaként kezeli az érzelmeket (pl.: a pszichoanalízis szorongás kategóriája), vagy egyszerűen tudomást sem vesz róla, ahogy, a szerző szerint, az RDE tesz.

Scheff szerint, mind az egyéni, mind a kollektív döntések esetén gyakori az impulzív, következményeket nem mérlegelő, nem tudatos, kontrol nélküli, irracionális viselkedés. Ezekről a helyzetekről az RDE egyszerűen nem vesz tudomást.

Pozitív ellenpéldaként Scheff Norbert Elias munkásságát idézi, aki a civilizáció fejlődését vizsgálva saját modernitáselméletében, Weberhez hasonlóan, fontos szerepet tulajdonít a racionalitásnak, de Webertől eltérően, az érzelmek és elsősorban a szégyenérzet szerepét, a civilizációs folyamat előrehaladtával a szégyenküszöb emelkedését is hangsúlyozza.

Az érzelmek függő változóként való vizsgálata módszertani problémát vet fel, amely arra irányul, hogy mennyire lehet objektív az érzelmek szerepének megítélése. Scheff szerint Elias módszere erre a problémára is pozitív megoldást nyújt. A szó szerint idézett szövegek (viselkedési útmutatók, kézikönyvek, stb.) történelmi kontextusban történő elemzése lehetővé teszi a jelentések objektív (a szöveg jelenléte következtében ellenőrizhető) mégis kontextus-függő értelmezését, valamint a mikro-szint (egyéni érzelmek) összekapcsolását a makroszinttel (a civilizációs változás).

Scheff szerint az RDE már módszereiből fakadóan is képtelen az érzelmek szerepének feltárására, hiszen a laboratóriumi körülmények, a kérdőíves felmérések, a „karosszék módszer” szükségszerűen vezet az érzelmek figyelmen kívül hagyásához. A kvantitatív módszerek használatakor az értelmezés egyetlen egyszer, a kódolás során játszik szerepet, azután az eredeti szöveg teljesen eltűnik. A szerző szerint „*In some ways mainstream social studies are consiracies againts arriving at accurate interpretations of meaning*”⁸ (111).

Scheff úgy véli, hogy a modern társadalomra általában jellemző az érzelmek elfojtása, letagadása, a „szégyenlem, hogy szégyenkezek” jelenség. Nem csoda hát, hogy ez alól a tendencia alól az RDE-t megfogalmazó, azt támogató tudósok sem kivételek. „*To the extent that social scientists are loyal members of their culture,*

⁸ „A társadalomkutatás fő irányai bizonyos szempontból olyan összeesküvésnek tekinthetők, mely a jelentés helyes értelmezésének megtalálása ellen hat”.

in which emotions are universally suppressed, they may unthinkingly suppress them in their studies"⁹ (116).¹⁰

A feladat tehát, szerinte, olyan elmélet létrehozása, mely feltárja az érzelmek kauzális funkcióját, és az észleléssel és gondolkodással egyenrangú szerepet tulajdonít neki.

Michael T. Hannah *Rationality and Robustness in Multilevel Systems* című cikkében egy, az eddigiekhez képest gyökeresen új szempontra hívja fel a figyelmet. Míg az RDE korábbi kritikái a makro–mikro kapcsolatra (a szocializáció, internalizáció kérdéseire), illetve a mikro–mikro kapcsolatra (az értékek, normák, preferenciák viselkedésre gyakorolt hatására) irányultak elsősorban, addig Hannah a mikro–makro kapcsolatot teszi kritikai vizsgálat tárgyává. Véleménye szerint az RDE problémája nem az egyéni cselekvés mozgatórugóinak téves észlelésében rejlik, ahogy ezt a kritikusok többsége hajlamos állítani, hanem az arra vonatkozó feltételezésekben, hogy az egyéni viselkedés hogyan hoz létre rendszerszintű jelenségeket. A probléma különösen akkor jelentkezik, ha az egyének mikroszintje és a társadalom makroszintje között megkülönböztetjük a formális szervezetek középső szintjét is.

Az RDE-teoretikusok többsége csak két szintet vesz figyelembe, a magas szintű társadalmi döntéseket alacsonyabb szinten hozott racionális döntésekkel és valamilyen aggregációs mechanizmussal magyarázza. A mögöttes feltételezések szerint 1. a mikrofolymatok jobban érthetőek, mint a makrofolymatok, így mindig a mikrofolymatokból kell kiindulni; 2. az aggregáció mechanizmusa egyszerű, vagy ha bonyolult is, megérthető, és 3. amennyiben mégis feltételezik a formális szervezetek köztes szintjét (ahogy pl. Coleman teszi, aki egyéni és korporatív cselekvőkről egyaránt beszél), úgy ennek a szintnek a bevezetése szerintük semmilyen speciális elméleti komplikációt nem jelent. Hannah mindhárom feltételezést támadja.

A problémát egyrészt azt jelenti, hogy a formális szervezetek, a korporatív cselekvők nem hagyhatók ki az elemzésből, hiszen a modern társadalmakban a cselekvések nagy része bennük, illetve rajtuk keresztül történik.

Másrészt probléma az, hogy a szintek nem illeszkednek tökéletesen egymásba (*partially nested*), vagyis a rendszerszintű eredményt egyének és szervezetek interakciója hozza létre, az egyének cselekedeteinek hatása a rendszerszintű makrofolymatokra nem feleltethető meg egy az egyben az általuk létrehozott szervezetek cselekedeteinek. Egyén és szervezet kapcsolata sem egyszerű és egyértelmű, a szervezet felépítése és fenntartása maga már megváltoztathatja a csoport céljait, stratégiáját, taktikáját, a szervezet létrehozza saját idioszinkretikus dinamikáját.

Az egyén szempontjából a szervezeti eredmény nem mindig szándékolt, és nem mindig várt, nem mindig racionális. A magasabb szintű folymat nézőpontjából azonban mind az egyéni, mind a szervezeti cselekvés racionális.

Mivel a mikro–makro kapcsolat egyáltalán nem egyértelmű, és a mikroszint gyakran túlzottan összetett és túl sok elemet tartalmaz ahhoz, hogy vizsgálni lehessen

⁹ „Amilyen mértékben a társadalomtudósok lojális tagjai saját kultúrájuknak, melyben az érzelmeket egyetemesen elnyomják, annyiban tanulmányaikban öntudatlanul maguk is elfojthatják azokat.”

¹⁰ Az ilyen típusú érvelés, a popperi elvek szerint, nem tekinthető tudományos állításnak, mert nincs cáfolható formában megfogalmazva. Arra a marxi tételre emlékeztet, miszerint a polgári társadalomtudósok burzsoá érdekeik miatt eleve képtelenek a valóság helyes értelmezésére.

(az összes potenciális cselekvő vizsgálata egy adott ügyben gyakran lehetetlen) célszerűbb ún. robosztus elméleteket alkotni, melynek lényege, hogy a jelenség vizsgálatához minél kevesebb információra legyen szükség a mikroszintről. Hannah vitatkozik Colemannel, amikor azt állítja, hogy nem kell a mikro- és makroszint összekapcsolására törekedni, ez túl bonyolult feladat. És nem feltétlenül a mikroszintből kiindulva kell vizsgálni a társadalmi jelenségeket. A szervezetek alakulását is célszerűbb, s ezt a népeesség ökológiából vett példával is igazolja, a magasabb szintről, annak a populációnak a szintjéről vizsgálni, melyben az adott szervezet létrejön.

Richard Münch neofunkcionalista kritikája (*Rational Choice Theory: A Critical Assessment of Its Explanatory Power*) számos ponton egybecseng a Willer és Marini által megfogalmazott kritikákkal, amennyiben a hatalom (Willer) és a szocializáció (Marini) szerepének fontosságát hangsúlyozza, és úgy véli, hogy az RDE csak korlátozott körülmények között érvényes, túlzott kiterjesztése, paradigmaként való megfogalmazása indokolatlan, az elmélet számos jelenség magyarázatára képtelen.

Coleman szerint a hatalom egyrészt strukturális feltételrendszer, melyen belül a gazdasági tranzakciók végbemennek, másrészt a tranzakciók maguk is alakítják a hatalom szerkezetét. Münch úgy véli, hogy a hatalomnak csak egy része magyarázható a hatalom gazdaságtana (*the economics of power*) segítségével. A gazdasági kapcsolatok önkéntesek, hatalmi struktúrában belül, tehát gyakran egyenlőtlen viszonyok között jönnek létre, ami azt jelenti, hogy elképzelhető, hogy a kapcsolatban az egyik fél rendszeresen több haszonra tesz szert, mint a másik, de az RDE szerint, a kapcsolat addig marad fenn, amíg a bentmaradás mindkét (!) fél számára több haszonnal jár, mint a kilépés. Münch szerint azonban a hatalom politikai (és nem gazdasági) jellegéből következően az egyénnek nincs mindig lehetősége rá, hogy kilépjen egy kapcsolatból, a hatalmon lévő kényszerítheti, hogy olyasmit tegyen, amit szabad akaratából nem tenne, s ami számára káros. A kényszer lehet objektív, de szubjektív is, amennyiben a hatalom birtokosa, hatalmát felhasználva elhiteti az egyénnel, hogy igazából jó neki az, amit tennie kell. Ez felveti a manipuláció kérdését, mely problémáról az RDE-nek nincs mondanivalója. Hogy miért van olyan helyzetben az egyén, hogy más döntést nem hozhat, arról az RDE nem mond semmit. Így ha logikailag helyes is az érvelése (az egyén elméletileg mindig dönthet úgy, hogy ellenáll, ha tehát ezt nem teszi, nyilván a számára előnyösebb vagy annak hitt alternatívát választja, még ha ez az alternatíva káros is számára), a jelenség, a hatalom működésének megértése szempontjából üres.

Münch felhívja a figyelmet arra a furcsa helyzetre is, amikor minkét félnek nagy hatalma van a másik felett (bizonyos érzelmi kapcsolatokban, például), így egyik sem tud kilépni a kapcsolatból, annak ellenére, hogy mivel kölcsönösen ártanak egymásnak, a költségek mindkét fél számára folyamatosan nőnek.

Münch hangsúlyozza gazdaság és politika különbségét, és úgy véli, hogy a politikában az RDE csak akkor érvényesül, ha a politika gazdasági jelleget ölt, vagyis alkudozásba csap át, melynek célja kompromisszumos megoldás létrehozása. A tiszta politikában egymást kizáró célok feszülnek egymásnak, mindent vagy semmit játék zajlik (én nyerek és akkor megvalósíthatom a céljaimat, vagy vesztek és nem kapok semmit), ahol minél nagyobb a hatalom, annál nagyobb a nyereség. A

gazdasági életre jellemző, kölcsönös nyereséggel záródó alku ugyanakkor csak viszonylag egyenlő felek között jöhet létre.

Kollektív autoritás Coleman szerint akkor jön létre, ha ez az egyéneknek érdekében áll, ahogy az autoritás nő, úgy hatalmát alacsonyabb szintekre delegálja, mely szintek közvetlen kapcsolatban állnak az érdekelt egyénekkel, így azok problémáira hatékonyabban tudnak reagálni. Münch ezzel szemben úgy érvel, hogy az autoritás mindig hatalmon alapul, ezt az is jól jelzi, hogy még a demokratikus társadalmakban is azok is engedelmességgel tartoznak az éppen hatalmon lévőknek, akik nem rájuk szavaztak. A decentralizálás ugyanakkor nem old meg minden problémát, egyrészt növeli a területi egyenlőtlenségeket, másrészt a nemzetállamon túlnövő nagy rendszereket (lásd pl. EU) nem lehet centralizálás nélkül irányítani. Problémát jelent az is, hogy a modern, heterogén, számos problémával küzdő és sok ellentétes érdek együttes jelenlétével jellemezhető társadalmakban a politikai támogatás érdekeim képviselőtéért cserébe RDE-alapú elve nem működhet, az állandó támogatásra szorultság kormányválságok sorához vezethet.

Münch felhívja a figyelmet a hatalom olyan forrásaira is, melyek se nem gazdaságiak (nem vehetők meg), se nem politikaiak (nem kényszeríthetők ki). A lojalitás a kooperáció közösségi érzéséből fakad, mely akkor jöhet létre, ha a hatalom el tudja hitetni, hogy olyan problémákkal foglalkozik, melyek nem partikuláris, hanem univerzális (az egész közösséget érintő) érdekekhez kötődnek.

A hatalom, a konfliktus, az autoritás elemzéséhez hasonlóan közelít Münch a bizalom, a normák kérdéséhez is. Úgy véli, hogy miközben létezik a bizalom gazdaságtana is (abban bízunk, aki számunkra nagyobb értékkel bír hatalomra kerülése esetén, és akinek a sikerére számítunk), fontosabb nem racionális formája, mely a primordiális kapcsolatban alakul ki, melynek következménye az, hogy az ismerős saját csoportban bízunk, az ismeretlenben nem. A bizalom vagy bizalmatlanság az egyéni életűtől függően már a kapcsolat első pillanatában, mindenfajta racionális kalkulációt megelőzően jelen van, és attól kezdve önbeteljesítő jóslatként működik (bizalomra bizalom, bizalmatlanságra bizalmatlanság lesz a válasz). Hasonló logika érvényesül a normák kialakulása esetében is.

Összefoglalva Münch úgy véli, hogy az RDE Coleman-féle változata leegyszerűsíti a társadalom komplexitását, s míg a társadalmi élet gazdasági aspektusára vonatkozóan nagy magyarázó erővel bír, a gazdaság szféráján kívül eső társadalmi jelenségekkel nem tud mit kezdeni.

David Sciulli (*Weaknesses in rational Choice Theory's Contribution to Compatative Research*) cikkében az RDE normatív kritikáját fogalmazza meg. Míg más kritikusokkal szemben az elmélet előnyének tartja, hogy magyarázatért nem fordul rögtön az internalizált normák felé, úgy véli, hogy a feltételezések, melyekre az elmélet expliciten és impliciten épít, normatív szempontból nem állják meg a helyüket.

Ezek a feltételezések a következők: 1. az egyén saját „vagyonát” maximalizálására törekszik; 2. szubjektív érdekei és céljai szuverének (a preferenciák adottak); 3. a társadalmakban a jogok és kötelességek elcsúszlása is adott; 4. az egyén maximalizáló viselkedése kollektívan is nagyobb prosperitáshoz vezet, mintha ezt a viselkedést nem racionális, intézményesített normák korlátoznák. Mindezekből az a 5. ki nem mondott feltételezés vezethető le, hogy az egyének RDE-alapú viselkedése

biztosítja, hogy a társadalmi változások jó irányba (a liberális demokrácia irányába) menjenek.

Sciulli vitatkozik ezekkel az elvekkel, úgy véli az RDE teoretikusai a fennálló rend apológái, a normatív kontrol nélküli gazdasági és politikai verseny, szerinte, szemben az RDE teoretikusaival, veszélyeket rejt magában, a „láthatatlan kéz” fenyegető is lehet.

A normatív korlátok figyelmen kívül hagyása vezet oda, hogy az RDE nem tud magyarázatot adni a „szavazási paradoxonra”, vagyis arra, hogy annak ellenére viszonylag sok ember megy el szavazni, hogy ez az egyes ember számára nagyobb költséggel, mint haszonnal jár, vagyis nem racionális. Sciulli szerint a szavazás intézményesített normatív korlátok érvényesítése a hatalom önkényes gyakorlása ellen, és ezeket a normatív (nem racionális) korlátokat az emberek fontosnak tartják.

A társadalmi rend fenntartása szempontjából nem a kényszert, és nem is az internalizált normákat tartja fontosnak, hanem a társadalmon belüli kommunikáció minőségét, még pontosabban, Lon Fullerre hivatkozva, az ún. procedurális normák betartását a jogalkotók és a jognak érvényt szerzők részéről. Ezek a normák segítik elő, hogy a társadalom heterogén, eltérő érdekekkel bíró csoportjai megértsék és elfogadják a törvényeket. A procedurális normák szerint a törvényeket, társadalmi kötelezéseket a következők kell, hogy jellemezzék: „*They must apply generally, they must be promulgated, prospective, clear (...) noncontradictory, possible to perform, constant over time rather than repeatedly changed, and congruent with officials' actual conduct*”¹¹ (175). Ezek a procedurális szabályok, Sciulli szerint, nem racionálisak abban az értelemben, hogy nem feltétlenül leghatékonyabbak, hanem normatívak, és hasznuk abban rejlik, hogy lehetővé teszik a heterogén aktorok és csoportok számára a kollektív hatalom önkényes gyakorlásának felismerését és így korlátozását.

A kötet harmadik fejezete, mely *Metatheory: Rational Choice Pro and Con* címet viseli, és két elemzést tartalmaz, amolyan összefoglalásnak is tekinthető, melyben a szerzők az elmélet erejét vizsgálva megismétlik az eddig elhangzott érveket, ezekből azonban ellentétes következtetésekre jutnak.

Peter Abell az „*Is Rational Choice Theory A Rational Choice Of Theory?*” kérdésre igennel válaszol. Szerinte egy elmélet akkor tekinthető jónak, hogyha magyarázatul szolgál azokra a meglepő empirikus tapasztalatokra, melyeket latens mechanizmusok hoznak létre. Az RDE ilyen értelemben jó elméletnek tekinthető, hiszen kielégítő magyarázatokkal szolgál a makro–mikro, mikro–mikro és elsősorban a mikro–makro kapcsolatokban megmutatkozó rejtvényekre.

Az RDE négy feltevését vizsgálja: az individualizmust, az optimalizálást, az önérdekkövetést és az elmélet paradigmatisus elsőbbségét. Úgy véli, az nem kérdőjelezhető meg, hogy a társadalmi jelenségek vizsgálatakor a kiindulópont az egyén viselkedése (individualizmus) kell, hogy legyen. „*It is only because we do and do things (internationally or otherwise) that things happen in the social*

¹¹ „Mindenkire alkalmazhatónak, kihirdetettnek, jövőre vonatkozóan, világosnak, (...) ellentmondásmentesnek, kivitelezhetőnek, inkább időben állandónak, mint folyamatosan változtatottnak és a hivatalos személyek valódi viselkedésével összhangban lévőnek kell lennie.”

*world*¹² (184). Ennek az érvnek nem mondanak ellen azok az elméletek sem, melyek a szocializáció fontosságát, és az egyén internalizált normák vezérelte viselkedését hangsúlyozzák.

Az egyén optimalizáló viselkedését vizsgálva elkülöníti egymástól az egyén saját preferenciáihoz viszonyított optimális viselkedését és a preferenciák optimalitását. Az első esetben az egyén viselkedése akkor tekinthető optimálisnak, ha preferenciáival összhangban cselekszik. Vannak olyan helyzetek, amelyekben ez nem valósul meg (pl.: akaratyengeség), örült világ lenne azonban az, mondja Abell, ahol az emberek rendszeresen preferenciáik ellenében cselekednének. Elfogadható tehát, hogy az egyénre ilyen értelemben az optimalizáló viselkedés jellemző.

Több problémát vet fel a preferenciák optimális volta. Az ezzel kapcsolatos problémákra (információhiány, kognitív képességek korlátozott volta, a kimenetek tárgyilagossága, elfogulatlan értékelésének nehézségei, a kognitív értelmezési keretek szerepe) már a korábbi tanulmányok is felhívták a figyelmet. A megoldást Abell az objektíven optimális, a szubjektíven optimális, a szuboptimális (irracionális) és a nem optimális (nem racionális, a weberi értelemben vett viselkedés szemben a cselekvéssel) preferenciák elkülönítésében látja. Az optimalizáló viselkedés tételezése akkor is fontos, ha a cselekvők eltérnek tőle, az RDE ekkor kiindulópontként (*benchmark*) szolgál.

A harmadik feltevés, az önérdékkövetés (*self-regard*) nem szükségszerű része az elméletnek, az elmélet követői azonban általában természetes kiindulási pontként fogadják el, és igyekeznek a látszólag nem önérdékkövető cselekvésről is kideríteni, hogy a háttérben igazából önérdékkövető motívum húzódik meg. Abell elismeri, hogy vannak olyan helyzetek, amelyekben az egyén viselkedését az altruizmus, vagy éppen a másoknak kárt okozni akarás (akár a saját érdekekkel szemben is) jellemzi, az önérdékkövetés azonban neutrális kiindulópontnak tekinthető a mások érdekének pozitív illetve negatív figyelembevételével szemben.

Az eddig elmondottakból következik a negyedik feltevés, az RDE paradigmikus elsőbbségének helyessége. Abell szerint az RDE hasznos elméleti keret és jó kiindulópontként szolgál azokban az esetekben is, amelyekben a fent említett feltevésektől való eltérés tapasztalható.

James Bohman *The Limits of Rational Choice Explanation* című cikkében ezzel éppen ellentétes következtetésre jut. Úgy véli, hogy az RDE saját területén belül, szűk, gazdasági feltételek érvényesülése esetén jó magyarázatokkal szolgál, kiterjesztése azonban helytelen, átfogó társadalmi elméletként nem működik. Az elmélet kiterjesztésekor ugyanis a kutatók vagy ellentmondásba kerülnek saját alapvető, az elmélet erejét adó feltevéseikkel, és/vagy a racionalitás, az intézményi struktúra az RDE elméletén kívül eső, alternatív modelljeinek használatára kényszerülnek.

Az elmélet erejét és korlátait egyaránt a maximalizáló viselkedés, a racionalitás szűk, leegyszerűsített értelmezése adja. Hiba az elmélet olyan jellegű kiterjesztése, melyre például Becker vállalkozik, amikor a házasságkötést RDE szempontból értelmezi. „*A person decides to marry when the expected utility from marriage exceeds that expected from remaining single or from the additional search for a more*

¹² „A társadalmi világban csak azért történik valami, mert az emberek tesznek vagy nem tesznek (szándékosan vagy sem) valamit.”

*compatible mate*¹³ (idézi Bohman 216). Az ilyen jellegű állítások Bohman szerint tautologikusak és empirikusan üresek.

Bohman egy másik példája a normák RDE-szemponitú értelmezésére vonatkozik. Az elmélet jól működik a normák egy típusának, a konvencióknak a magyarázatákor.¹⁴ A konvenciók koordinációs egyensúly esetén jönnek létre, amikor a konvenciók betartása mindenki számára előnyös és mindenki feltételezi a másokról azok betartását (ilyen konvenció például a jobb vagy baloldali közlekedés). A normák más típusainak betartását (pl. a sebességkorlátozást) azonban az RDE szűk racionalitás-fogalma nem magyarázza, az elméletet ehhez más elméletekkel kellene kiegészíteni (pl. Stinchcombe-nak az elfogulatlan értelem [*impartial reason*] feltételezésén alapuló elméletével).

Más esetekben a kooperációt csak az ismétlődő és stabil interakció biztosítja, ezeket azonban csak a makrostruktúrára vonatkozó feltevések magyarázhatják, melyek nem alapulhatnak egyszerű aggregációs mechanizmusokon.

Az RDE tehát a társadalmi élet számos fontos aspektusának magyarázatára nem alkalmas, amennyiben megkísérli e jelenségek magyarázatát, úgy téves, vagy üres következtetésekre jut, célszerű lenne tehát, ha az elmélet megmaradna saját korlátai között.

A kötet RDE ihlette tíz tanulmánya az elmélet számos érdekes aspektusára hívja fel a figyelmet. A tanulmányok egyike sem fogadja el a közgazdaságtan klasszikus RDE-nek változtatások nélküli kiterjesztését a társadalom jelenségeinek elemzésére. Kritikák fogalmazódnak meg a makro–mikro (pl.: Marini), a mikro–mikro (pl.: Scheff) és a mikro–makro (pl.: Hannan) szinten zajló folyamatok RDE-alapú értelmezése kapcsán.

A szerzők egy része úgy véli, hogy az elmélet bizonyos módosításokkal, áthidaló feltevések beépítésével hasznos eszköznek, jó kiindulási keretnek tekinthető a társadalmi jelenségek értelmezéséhez. Mások nem az elmélet kiterjesztése, hanem felhasználási területének korlátozása, szűkítése mellett érvelnek, az elmélet magyarázó erejét csak így vélik megtarthatónak. A vita a kötet tanulmányainak tanúsága szerint elsősorban metaelméleti síkon zajlik, s végső kimenetele még nem dőlt el.

¹³ „Egy ember akkor határozza el magát a házasságra, ha a házasságra lépésből származó várható haszon nagyobb, mint az egyedül maradásból, illetve egy megfelelőbb partner további kereséséből származó várható haszon.”

¹⁴ A normák két típusának, a konvencióknak és a rendeleteknek az RDE-alapú elemzését adja Edna-Ulmann Margalit: *Koordinációs normák* című esszéjébe. In: Csontos László (szerk.) 1998. *A racionális döntések elmélete*. Bp.: Osiris

A RACIONÁLIS DÖNTÉSEK SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETE ÉS KRITIKÁJA

Bevezetés

A racionális döntések elmélete (RDE) egyre népszerűbb a társadalomtudósok körében. Egyre több tudós „tér meg” támogatói körébe. Érdekes kérdés éppen ezért megvizsgálni, hogy valóban olyan „jó” elmélet-e, mint ahogy azt pártfogói állítják, valóban ez lehet-e az a nagy elmélet, amely választ ad szinte minden szociológiai jelenségre.

Ebben a cikkben először nagyon röviden felvillantom az RDE-szociológia¹ egyes jellemzőit, majd részletesebben kitérek az RDE egyik változatára, Lindenberg modelljére. Ezek után az RDE mikro-, makro-, posztmodern-, hatalom- és kultúraorientált kritikái közül vázolok fel néhányat – külön kitérve a speciálisan a Lindenberg-féle modellel szemben felvethető aggályokra –, azt illusztrálendő, hogy mennyire nem problémamentes az RDE alkalmazása a szociológiában.

I. RDE-szociológia

Az RDE-szociológia megközelítésmódjának jellemzői:

1. A célja makroszintű társadalmi jelenségek, rendszerek magyarázata.
2. **INDIVIDUALITÁS:** A magyarázathoz felhasználja az egyéni szintet, mivel képviselői szerint „végső soron az egyének azok, akik a cselekvéseket megteszik” (Abell 1992: 189).
3. **DÖNTÉSI SZITUÁCIÓ:** Mikroszinten az egyének döntéseit és annak következményeit vizsgálják.
4. **RACIONÁLIS VÁLASZTÁS:** Mikroszinten a döntési szituációban a különböző alternatívák közül racionális választás feltételezése a kiindulási pont. Ez az egyének korlátok közötti optimális döntéseire teszi a hangsúlyt.
5. A magyarázatokhoz szükség van a mikro- és makroszférát összekapcsoló feltevésekre (Coleman–Fararo 1992).

A megközelítés két fő részből áll: egy elméleti emberkép koncepcióból (a racionálisan választó ember), és egy módszertani csomagból, amely azokat a módszereket tartalmazza, ahogyan egy társadalmi jelenséget meg kell magyarázni, az említett emberkép segítségével.

A racionális döntések elméleteit több szempontból is feloszthatjuk. Léteznek az RDE-modell szigorúbb, közgazdaságtanhoz közelebb álló, tényleges hasznossági döntéseket, célracionalitást feltételező absztraktabb modelljei, és léteznek komplexebb, a racionalitásokhoz, a szociológiához közelebb álló modelljei. Több felfogás

¹ Az RDE-szociológia elnevezést Szántó Zoltántól (1998) kölcsönöztem.

létezik az RDE szerepét illetően is: 1. Egyes társadalomtudósok szerint a RDE szinte minden cselekvésre kiterjeszhető². 2. Mások szerint (Szántó 1998) lehet, hogy sok cselekvés nem racionális, de ha akár még egyetlen cselekvés sem létezne, ami racionális lenne, akkor is érdemes lenne a racionalitás elméletét kiindulópontnak tartani, mivel a racionalitás logikailag elsődleges, a nem racionalitás logikailag feltételezi a racionalitást.

Lindenberg modellje

A dolgozat kereteit meghaladja, hogy átfogó képet adjon az RDE-szociológia összes irányzatáról. Az RDE-elméletek jellegét illusztrálандó inkább az RDE egyik változatába nyújtok részletesebb betekintést: Lindenberg modelljébe. Lindenberg elképzelése a szociológia magyarázatokról megfelel mind az öt jellemzőnek, amit az előző részben az RDE-szociológiai irányzatának tulajdonítottunk.

Egy makroszintű társadalmi jelenséget Lindenberg (1985; 1989; 1990; 1992) szerint a következő három dolog segítségével lehet megmagyarázni: 1. egy egyéni szintű elméletnek (nála ez a homo szocioökonómikus embermodell); 2. a mikro- és makroszférát összekötő híd és transzformációs feltevéseknek, és a 3. a csökkenő absztrakció elvének felhasználásával.

1. Az individuális szint – a homo szocioökonómikus modell

Wippler és Lindenberg (1986) kifejtik, hogy háromfajta társadalomelmélet létezik: 1. elméletek, melyek az analitikus és elméleti elsőbbséget is az egyéni szintre helyezik (pl. pszichológia), 2. az analitikus és elméleti elsőbbséget is a kollektív szintre helyező elméletek (pl. szociológia általuk minimálisnak titulált programja), 3. az analitikus elsőbbséget a makroszintre, ugyanakkor az elméleti (magyarázó) elsőbbséget az egyéni szintre helyező elméletek. Lindenberg szerint a szociológiának erre a harmadik fajta elméletre van szüksége, mivel létezik az emberi természetnek egy változatlan „magja”, ami kevésbé változik, mint a makrokörülmények, és így jól felhasználható magyarázó modellek kialakításakor. A társadalmi rendszerek magyarázatánál le kell tehát menni az egyéni szintre, mivel szerintük a makrojelenségek az egyének szándékkal bíró cselekedeteinek a következményei. Mivel azonban a valódi cél a társadalmi szintű jelenségek magyarázata, ezeknek az elméleteknek az egyének másfajta felfogására van szükségük, mint az első csoportba tartozóknak: itt nem cél a tényleges egyének bonyolult pszichológiai gondolkodásának a feltérképezése, hanem egy olyan általános embermodellre van szükség, amely viszonylag kevés információt igényel az egyénekről. Egy ennek a feltételnek megfelelő modell Lindenberg *homo szocioökonómikus*za.

² Coleman (1990: 18) írja: „sok cselekvés, amit nem racionálisnak vagy irracionálisnak jellemeznek valójában csak azért van úgy, mert megfigyelők nem értették meg a szereplő szemzőgét, amiből nézve a cselekvés racionális”.

A Lindenberg racionális döntésmo­dellje által feltételezett emberkép öt fő eleme³:

1. TALÁLÉKONYSÁG: az emberek ötletgazdagok.
2. KORLÁTOZOTTSÁG: az emberek bizonyos korlátok között dön­thetnek csak szabadon.
3. VÁRAKOZÁSOK: az embereknek bizonyos elképzeléseik, információik vannak arról, hogy milyen események fog­nak bekövetkezni a jövőben.
4. ÉRTÉKELÉSEK VÉGZÉSE: az emberek értékelik a különböző választási alternatívákat.
5. MAXIMALIZÁLÁS: az emberek a legjobb alternatívát választják.

Mind az öt jellemzőnek meghatározhatók leegyszerűsített és komplexebb feltételezései is. Lindenberg megállapítja, hogy míg a közgazdaságtanhoz az absztraktabb, addig a szociológiához a komplexebb feltételezések állnak közelebb. Egy példa az egyszerűbb feltételezések elfogadására a mikroökonómia hagyományos homo ökonómikusza. Ennek a feltételezései az öt jellemző mentén: a. az embereknek nem kell találékony­nak lenniük, mivel teljesen informáltak, b. a korlát a pénz, c. teljes informáltság van, d. a preferenciák adottak, fogyasztási cikkekhez, anyagi dologhoz kötődnek, és piaci értékük alapján mérik fel őket, e. technikailag definiálva van az optimalizáció.

Lindenberg szerint különböző bonyolultabb feltételezéseket is megfogalmazhatunk az egyes jellemzőkre. A hagyományos közgazdaságban is megjelent pénz, erőfeszítés és időkorlátokon túl a többi ember által jelentett korlátot is figyelembe vehetjük (pl. a kapcsolatháló elemzés, a társadalmitőke-elmélet, játékelmélet). Az értékelés jelenségét is tekinthetjük komplexebben, mint pusztán anyagi javak értékelését azok szubjektív várható hasznossága alapján. Lindenberg szerint, eleve vizsgálni kell a célokat is, a preferenciákat. Becker nyomán kétféle preferenciát állapít meg, univerzális preferenciákat, célokat, amelyek nem változnak és ugyanolyanok minden ember számára és instrumentális preferenciákat, eszközöket, amelyek különbözhetnek emberek között és amelyek változnak (és amelyek korlátokat jelentenek). Lindenberg fontosnak tartja az univerzális célok meghatározását. *Társadalmi termelési függvény elméletében* (Social Production Function Theory) Adam Smith nyomán két fő univerzális célt állapít meg, amely elérésére szerinte minden ember törekszik: a fizikai jólétet (physical well-being) és a társadalmi elismerést (social approval). Az instrumentális preferenciákat társadalmi termelési függvényeknek nevezi. Szerinte létezik egy minden emberre egyforma hasznossági függvény technikai értelemben, ugyanakkor különböző társadalmi termelési függvények léteznek emberek különböző csoportja számára. Egy termék megvásárlását nem fogyasztásnak, hanem termelésnek tekinti: az ember megveszi azt az eszközt, amellyel „megtermelheti”, elérheti az univerzális célt. Például CD-t venni egyik módja a zenei élvezet, mint cél elérésének (ami pedig egy lehetséges módja a fizikai jólét, mint cél elérésének), de vannak más eszközei is ennek.

Az értékelési dimenziót tovább bonyolíthatjuk az által, ha azt mondjuk, hogy az emberek nem pusztán az összes lehetséges alternatíva közül választják ki a leg-

³ Lindenberg (1992) RREEMM-nek rövidíti az emberképének elnevezését. A betűk a következő szavakat takarják: resourceful, restricted, expecting, evaluating, maximizing man.

nagyobb várható hasznosságút, hanem „diszkriminálnak” az egyes alternatívák között. Lindenberg (1989) több tradíció integrálására törekszik az emberek viselkedésére vonatkozó meglátásokban: fontos szerinte figyelembe venni a közgazdaságtan és a szociológia álláspontját is. A nyolcvanas évek elején kialakított *sztochasztikus választások diszkriminációs modelljében* egyaránt a viselkedést befolyásoló tényezők tekinti a közgazdaságból kölcsönzött relatív ritkaságot (különböző hasznosságok összehasonlítása), és a szociológia által hangsúlyozott „helyzetdefiniót”. Ugyanakkor a közgazdaságtani megközelítést veszi alapul modelljében, és ehhez jönnek hozzá pluszban a kulturális tanulási hatások, mint a racionalitás eszközei és korlátai. A modell szerint az egyének csak egy célt tudnak követni egy adott szituációban. Erre a célra fókuszálnak, a többi cél háttérbe szorul. Ez a cél olyan, mint egy szemüveg: ezen keresztül látják az alternatívákat, ez fogja strukturálni a helyzetet, ez foglalja „keretbe”. Csak egy kereten belül hasonlít össze az ember közvetlenül a hasznossági értékei alapján alternatívákat és csak egy kereten belül választ. A többi háttérbe szorult cél is befolyásolja azonban a választást, de csak közvetetten: azt befolyásolja, hogy mennyire stabil a választási keret

2. A híd-, és a transzformációs feltevések

Fontos részét képezik Lindenberg (1992) modellépítési csomagjának a mikro- és a makroszférát összekapcsoló híd- és transzformációs feltevések. A *híd feltevések* a konkrét makrokörülmények egyéni célokra és várákozásokra gyakorolt hatásaira vonatkozó feltevések, a *transzformációs feltevések* pedig azt magyarázzák, hogy az egyéni hatások hogyan hoznak létre makrojelenséget. Mindkétfajta feltevéseket fontos megfogalmazni Lindenberg szerint a társadalmi jelenségek magyarázatánál. A híd feltevések feladata, hogy az absztrakt elméleti modellt közelebb hozzák a valósághoz.

3. A csökkenő absztrakció elve

Lindenberg (1992) munkássága során a közgazdaságtani és szociológiai megközelítésmód integrálására törekedett. Kiemeli, hogy mindkét megközelítésének vannak előnyei és hátrányai. A közgazdaságtan absztrakt modelljei gyakran nagyon leegyszerűsítettek és messze állnak a realitástól, ugyanakkor nagyon általánosak, így az esetek széles kategóriájára alkalmazhatóak, és nagy az analitikus erejük, nagy náluk az elmélet szerepe. Ezzel szemben a szociológiai elemzések gyakran közel állnak a valósághoz, empirikusan pontosak, ugyanakkor éppen ezért nem annyira nagy az analitikus erejük, hiszen csak az esetek egy szűkebb részére helytállóak megállapításuk. Két egymással ellentmondásban lévő cél létezik tehát a társadalomtudományi elméletekben: egyfelől minél nagyobb empirikus pontosság, másfelől az, hogy minél nagyobb területre ki lehessen terjeszteni a következtetéseket, az absztrakció minél magasabb szintje. Lindenberg a *csökkenő absztrakció elvében* látja a megoldást. E szerint az elv szerint egy modellnek több verzióból kell állnia, úgy, hogy az erősen leegyszerűsített változatai nagy analitikus erővel bírjanak, a későbbi finomított vál-

tozatai pedig nagy leíró pontossággal. A homo szocioökonomikus modell szerinte pont ilyen: egyes fő alkotórészeit fel lehet fogni egyszerűbben és bonyolultabban is.

II. Kritikai észrevételek

Ebben a részben néhány kritikai véleményt mutatok be a racionális döntések elméletének szociológiai modelljével kapcsolatban, külön kitérve a speciálisan Lindenberg modelljét érhető kritikákra is. Felvázolom többek között az RDE-szociológia általam mikro-, makro-, posztmodern-, hatalom- és kultúraorientáltként titulált kritikáit⁴. A bemutatott kritikák egy része explicit módon is megfogalmazódott kifejezetten az RDE-vel szemben, más részüket azonban nem feltétlenül használták fel RDE-ről folytatott szociológiai vitában, pedig szerintem alkalmazhatóak lennének. A kritikákat az általánostól a konkrétabb felé haladva prezentálom. Kezdve azzal a kritikával, amely a „nagy elméletek” létjogosultságát tagadja általában véve, majd folytatva a RDE egyik alapfeltételeként definiálható individualitás kritériummal szemben támasztott aggályokkal. Ezután az RDE egyre konkrétabb megfogalmazása felé haladva, a racionális modell individuális szintű feltételezései közül először a döntési helyzet hangsúlyozásának kritikáját fogalmazom meg. Majd pedig azokat a kritikákat mutatom be, amelyek a döntési módok közül kifejezetten a racionális döntést kritizálják. És végül kitérek a speciálisan a Lindenberg-féle racionális döntésmoddellel szembeni aggályokra.

1. ábra. Az RDE-szociológia ebben a dolgozatban bemutatott kritikái (az általánostól a konkrétabb felé haladva)

1. az RDE-szociológia, mint „nagy elmélet” kritikája	posztmodern ihletésű kritikák
↓	
2. az individualitási feltevés kritikája	makro orientációjú kritikák, mezo kritikák
↓	
3. a döntési situációs feltevés kritikája	Hatalmi és kulturális orientációjú kritikák, habitusból kiinduló kritikák
↓	
4. a racionális választás feltevésének kritikája	mikroszociológiai, pszichológiai kritikák
↓	
5. a racionális választás Lindenberg-féle modelljének kritikája	

⁴ A dolgozat kereteit természetesen meghaladja, hogy átfogó képet nyújtson az RDE-vel szemben megfogalmazott összes kritikáról, csak „ízeltől” prezentál néhányat. A területi korlátok miatt az egyes kritikák tartalmát is erősen leegyszerűsítve vázolom fel.

1. Kezdjük azzal a kritikával, amely általában véve merült fel a társadalomtudományokban minden féle „*nagy elmélettel*” kapcsolatban (Lyotard 1993). Nagy elmélet alatt értve egy olyan hozzáállást, amely feltételezi, hogy létezik a Valóság mint olyan, és hogy ezt a Valóságot egy egységes elmélettel szinte teljes szabályszerűséggel, absztrakt modellel megmagyarázhatjuk. Ez a posztmodern megközelítés kritikusan tekint az RDE-re éppen „nagy elmélet” mivolta miatt. Igaz ugyan, hogy az RDE a mikroszintre is hangsúlyt helyező elmélet, de attól még „nagy elmélet” marad: nem attól nagy vagy kicsi egy elmélet, hogy a mikro- vagy a makroszférára helyezi-e a hangsúlyt, hanem attól, hogy mennyire feltételezi azt, hogy a valóságot meg lehet közelíteni egyetlen átfogó, általános, absztrakt modellel. És az RDE pont ilyen modell. A modell eredeti „szűk” megfogalmazásában nemtől, etnikumtól, időtől, társadalmi csoporttól függetlenül feltételez egy általános döntési elvet szerte a világon. Nem veszi figyelembe a situációba ágyazottságot. Ráadásul az által is joggal számíthat az RDE-szociológia a „nagy elmélet” címkére, hogy egyes képviselői az egyetlen releváns szociológia megközelítésnek tartják, amely választ ad szinte minden szociológiai jelenségre, nem csak egy szűkebb területre tartják alkalmazhatónak. Végül is azt mondják ki, hogy az általuk követett út az egyetlen helyes út a társadalmi jelenségek magyarázatánál általában véve (módszertanilag is). Az RDE-szociológia a Bauman (1993) által kritizált törvényhozói típusú társadalomtudományhoz tartozik, szemben a tolmács-típussal.
2. A következő heves vita az RDE körül az *individualitási feltevésével* kapcsolatos. Egyes kutatók (pl. Tardos 1998a; 1998b) vitatják, hogy igaz lenne az az állítás, hogy minden makrotársadalmi jelenség egyének cselekedeteire lenne visszavezethető. Tardos (1998b: 113) úgy tartja: „a dolgok nem csak azért történnek a társadalmi világban, mert valakik valamiket tesznek vagy nem tesznek, hanem azért is, mert bizonyos egyéb dolgok történt (n)ek, végbement (n)ek.” Illetve, ha vissza is vezethető egy jelenség elméletileg egyéni szintre, akkor sem érdemes mindig figyelembe venni azt a magyarázatokban, mivel esetleg nem tesz hozzá semmi valóban érdemlegeset az elemzéshez, túl bonyolulttá, homályossá teszi. Ráadásul, még ha elfogadnánk is, hogy a valóságban minden társadalmi jelenség egyéni cselekvésekből keletkezik, abból még nem következik az, hogy ezt vizsgálni is tudjuk, hiszen lehetnek olyan bonyolultak a mikro–makro szintet összekapcsoló mechanizmusok, hogy nem lehet kibogozni az eredeti egyéni cselekedeteket belőle. Tehát előállhat olyan helyzet, amikor módszertani okokból nem tudjuk meghatározni az egyéni cselekvéseket. Előfordulhatnak esetek, amikor az egyéni szint nélkül is viszonylag jól magyarázó modelleket lehet felépíteni. Az egyéni szint bevonása esetleg épp a szociológiai szempontból érdekesebb kérdésektől vonhatja el a figyelmet. A makro- és mikroszint közötti mezoszféra is problémát okozhat az egyéni cselekvések összegződésénél. A mezoszférában található szervezetek is hozzátehetnek valami pluszt az egyének döntéseihez, marandóságuk, történelmi tehetetlenségük miatt. Az RDE-szociológia egyik legnevesebb képviselője Coleman (1990) újabb elképzeléseiben már a szervezetek szintjét is beemeli az elemzésekbe, a szervezeteket, mint egyéni döntéshozókat vizsgálja. Ugyanakkor ez a megközelítés is sok szempontból problematikus lehet. Hannah (1992) rámutat, hogy ellentmondás van Coleman írásaiban. Egyfelől egyes írásaiban a szervezetek cselekedetei irracionálisnak tekinthetők (olyan értelemben, hogy nem pusztán a szervezetet alkotó egyének racionális cselekedete-

teinek szándékolt következményei alakítják), másfelől más elemzéseiben viszont a szervezetek mint racionális cselekvők jelennek meg (amikor a szervezetet mint egyéni döntéshozót tekinti).

3. A kritikák egy újabb csoportja azt kifogásolja, hogy az RDE-szociológia *döntési szituációt* vizsgál. Az RDE hívei azt szokták felhozni a döntések védelmében, hogy valójában szinte nincsen olyan társadalmilag releváns helyzet, ahol ne lehetne választani különböző alternatívák között, a korlátok figyelembe vétele után általában nem pusztán egyelemű cselekvési lehetőségeket tartalmazó halmaz marad⁵. Ha az ember eljárásadozik a gondolattal, és különböző szituációkat lefuttat a fejében, akkor tényleg beláthatja, hogy igaz az előbbi állítás, valóban szinte nem is létezik olyan helyzet, ahol ne lehetne választani. Véleményem szerint, ennek az állításnak az igaz volta azonban önmagában nem igazolja azt, hogy a döntésekre kell a hangsúlyt fektetni a szociológiai elméletekben. Egyes helyzetekben lehet, hogy nem az egyéni döntések az érdekesek szociológiai szempontból. Amikor sok hatalmi, strukturális és egyéb társadalmi korlátja van a cselekvéseknek, akkor nem biztos, hogy szerencsés csak az egyéni döntésekre koncentrálni. Pusztán azazal, hogy azt mondjuk, hogy diktatúrákban is van választási lehetősége az embernek, választhatnak az együttműködés és a nem együttműködés között, csak az utóbbinak nagy lenne számukra a költsége (tehát például likvidálnák őket emiatt), nem sokat ragadunk meg a szerintem a jelenség lényegéből. Éppen, hogy azt lehet érdekes vizsgálni, hogy mik azok a strukturális, társadalmi, kulturális, történelmi okok, amelyek a döntési korlátokat jelentik, és amelyek egyenlőtlen struktúrákat hoznak létre (amelyek pedig majd valahogyan áttételesen egyenlőtlenségeket produkálnak a döntési szabadságban, alternatívákban). És ebben a vizsgálódásban nem nyújt nagy segítséget az RDE-szociológia. Azt megmagyarázhatja, hogy a meglévő hatalmi és kulturális rendszer következtében kialakult jutalmazási struktúrák miatt hogyan viselkednek az emberek, hogy miért racionálisak esetleg a fennálló normák, de azt nem feltétlenül tudja teljesen feltérképezni, hogy miért pont olyan a hatalmi szerkezet amilyen és miért pont azok a normák vannak érvényben, amik érvényben vannak (és itt kapcsolódnak egyes érvek a 2. pont kritikáihoz, hiszen azt mondják, hogy a hatalmi struktúra és a kultúra nem feltétlenül vezethető vissza egyéni szintre) (Müncsh 1992).

Egyes szociológiai irányzatok szinte teljesen elvetik a választás lehetőségét, azt mondják, hogy a társadalmi normák szinte teljesen meghatározzák az ember viselkedését. A két véglet, a választás nélküli „mechanikus reakció” és a racionális, tudatos választást feltételező elméletek közé pozicionálja magát Bourdieu (1978) habitus elméletével, melyben a cselekvések zömének berögzült, nem tudatosan átgondolt volta mellett érvel. Ugyan szerinte sok cselekvésben van „objektív célokság”, ugyanakkor ezek „nem szerveződnek tudatosan valamely nyíltan megfogalmazott cél érdekében” (1978: 237). Bár azt lehet vitatni, hogy a habituális cselekvések a cselekedeteknek mekkora hányadát teszik ki, az azért szerintem elég hihető, hogy a cselekvések egy része mindenképpen ilyen jellegű. Az képezheti még vita tárgyát, hogy érdemes-e a szociológiának foglalkozni ezekkel a cselekvésekkel.

⁵ Ezt az érvet Szántó Zoltán előadásán hallottam.

4. Most nézzük meg azokat a kritikákat, amelynek kifejezetten a *racionális választással* mint olyannal van bajuk. Ezek közé tartoznak egyes mikro-orientációjú, pszichológiai elméletek (amelyekről Lindenberg [1992] tipológiája alapján azt mondhatjuk, hogy az analitikus és elméleti elsőbbséget is az egyéni szintre helyezik). Ezek a kritikák azt kifogásolják a racionális választás modelljével kapcsolatban, hogy nem írja le egyéni szinten jól az emberek viselkedését. A kritikai érvelések itt sokfélék, és az RDE különböző modelljeivel szemben fogalmazódnak meg. Bizonyos támadásokat jobban ki tud védeni az RDE-szociológia, másokat viszont kevésbé. Mint ahogy korábban bemutattuk Lindenberg (1992) mellett érvel, hogy nem is célja az RDE-szociológiának részletesen, kellően komplexen, valóságközelien leírni az individuumok viselkedését, hiszen végső soron mindig egy makroszintű társadalmi jelenség a magyarázandó, s így olyan embermodellre van szükség, ami kevés információt igényel az egyénekről. A pszichológiai elméletek (pl. különböző tanulási elméletek) ennek a kritériumnak viszont nem felelnek meg. Mindazonáltal persze az is vita tárgya lehet, hogy pusztán azért, mert makrojelenség magyarázata a cél, lehet-e individuális szinten egy nem teljesen „korrekt”, egyszerűsítő, egy irányba mutató embermodellt alkalmazni.

Mikroszociológiai oldalról is megfogalmazódtak negatív észrevételek a racionális választások feltételezésével szemben. Egyik megközelítés például mellett érvel, hogy az érzelmek sokkal jobban befolyásolják a cselekvéseket, mint ahogy azt a szociológiában általában feltételezik. Scheff (1992) a büszkeség és a szégyenérzet fontosságát hangsúlyozza kollektív társadalmi folyamatok magyarázatánál is. Szerinte maguk a társadalomtudósok szintén „elszenvedői” annak az Elias-féle civilizációs folyamatnak, amelyek során az emberek egyre jobban elnyomják érzelmeiket. Így a társadalomtudósok munkáikban sem fordítanak kellő figyelmet az érzelmeikre.

Önmagában az a tény, hogy vannak irracionális cselekvések, sőt, hogy esetleg ezek vannak túlsúlyban nem feltétlenül kerül ellentmondásba az RDE-szociológia egyes irányzataival. Már korábban utaltunk rá, léteznek az RDE-szociológiának irányzatai, aminek a képviselői szerint a racionalitást akkor is kiindulási alapként kell tekinteni, ha egyetlen racionális cselekvés sem létezne: a racionalitás módszerintelligens elsődleges, mivel belőle levezethető az irracionalitás, de fordítva nem működik ez a logikai lánc. Első hallásra elég meggyőzőnek tűnt számomra ez az érvelés, ugyanakkor rájöttem, hogy mélyebben megvizsgálva több implicit feltételezést is tartalmaz: többek között azt, hogy mindenképpen érdekes az egyéni szintű cselekvés. Hiszen pusztán azért, mert esetleg elfogadjuk azt az állítást, hogy minden egyéni szintű cselekvéshez jó viszonyítási alap a racionalitás, még nem jelenti azt, hogy elfogadjuk azt, hogy szükség van egyéni szintű cselekvés figyelembe vételére mindig a szociológiai magyarázatoknál (itt kapcsolódás van megint a mikro–makro problematikával). Ugyanakkor azt is érdemes végiggondolni, hogy ha sok nem racionális, habituális, vagy irracionális cselekvés létezik, akkor nem biztos, hogy célszerű csak a racionális cselekvésekre koncentrálni mint viszonyítási alapra, hiszen ez a viszonyítás nem feltétlenül fog minket mindig segíteni abban, hogy osztályozzuk a különféle nem tudatos racionális választásra épülő cselekvéseket.

5. Végül szeretnék (vázlatosan) megfogalmazni néhány lehetséges ellenvetést, amelyek konkrétan *Lindenberg* (1985; 1989; 1990; 1992) *választási modelljével* szemben merültek fel bennem. Egyfelől a társadalmi termelési függvény elmélettel szemben felhozható, hogy mi értelme van mindig a magyarázatok keresésénél az okokat visszavezetni a legvégső univerzális célokra. Elképzelhető, hogy elég alacsonyabb szintű célokra visszavezetni a cselekvések motivációit. Ráadásul az univerzális célok létét vagy elfogadjuk mint axiómát, bizonyítani, illetve cáfolni nemigen lehet. Végső soron minden végiggondolt cselekvésre rá lehet fogni, hogy az egyén céljait szolgálja. Még az altruista, illetve öngyilkos cselekvésekre is, ha kellően tágran értelmezzük az egyén érdekét. De akkor mi értelme van az önérdek megkülönböztetésnek (tautológia). A választások sztochasztikus diszkriminációs modelljével szemben is vita tárgyát képezheti, hogy mennyiben cáfolható. *Lindenberg* (1989) azt mondja, hogy amikor az emberek látszólag inkonzisztens, irracionális cselekedeteket hajtanak végre, akkor keretet váltanak, de a kereteken belül racionálisan, a várható hasznosságokat figyelembe véve döntenek. Így végül is egy empirikus vizsgálat során, amikor irracionalitásra, inkonzisztenciára utaló eredményeket találunk, akkor mindig ráfoghatjuk, hogy keretváltás történt (és így a cselekvés csak látszólag tűnik irracionálisnak, de valójában nem az), és amikor racionális, haszonmértelű eredményeket kapunk akkor pedig azt állítjuk, hogy egy kereten belül vagyunk. Hiszen végül is ki szabja meg, hogy hol van a keretek határa.

A *Lindenberg*-féle csökkenő absztrakció elve is több ponton kritizálható. Nem biztos, hogy meg lehet találni az ideális távolságot az absztrakt és a valósághű magyarázatok között. A nagyon absztrakt modellekkel kapcsolatban felhozható, hogy vajon van-e értelme egyáltalán az annyira absztrakt modelleknek, illetve egyes, *Lindenberg* által favorizált absztrakt modellekkel szemben felvethető, hogy azok valóban a komplex modellek pusztá leegyszerűsítései-e vagy pedig mást állítanak. Gondolok itt például a szubjektív várható hasznosság elméletére, ami abból indul ki, hogy az emberek a különböző alternatívák között azok várható hasznossága alapján döntenek. Ez az elmélet, nemcsak hogy nagyon absztrakt, de kísérletek mutatják, hogy empirikusan gyakran nem állja meg a helyét. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy ez a megfelelő egyszerűsített modell a választásoknál. Az RDE a helyzet definíciójához közelebb álló, kevésbé absztrakt modelljei viszont túl komplikáltak lehetnek.

Összegzés

Jelen írásban megpróbáltam röviden bemutatni az RDE-szociológiát – részletesebben kitérve egyik válfajára – és a vele szemben megfogalmazható kritikákat, az általánosabb ellenvetésektől a konkrétabbak felé haladva. Megkíséreltem demonstrálni, hogy bár az RDE-szociológia jól kidolgozott, hatásosan megfogalmazott irányzat, mégsem „csodaszer”, sok oldalról, sok szempontból támadható. Ennél többet azonban nem sikerült végrehajtanom: rámutattam a vitatható kérdésekre, de nem sikerült „végső” válaszokat találnom az RDE-szociológia mellett és ellene megfogalmazott érvekre. Mégis hajlok arra, hogy a sok kritika azt talán mindenképpen bizonyította, hogy ha van is létjogosultsága az RDE-szociológiának, ez a létjogosultság semmi esetre sem kizárólagos, más szociológiai irányzatok is joggal követelhetnek teret maguknak a társadalmi jelenségek magyarázatában.

Irodalom

- Abell, P. 1992. Is Rational Choice Theory a Rational Choice of Theory? In: Coleman, J. S.–T. J. Fararo (eds.) *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Newbury Park: Sage, 183–206.
- Bauman, Z. 1993. Van-e posztmodern szociológia? *Replika*, 9–10, 7–22.
- Bohman, J. 1992. The Limits of rational Choice Explanation. In: Coleman J. S.–T. J. Fararo (eds.) *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Newbury Park: Sage, 207–228.
- Bourdieu, P. 1978. Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In: Bourdieu P. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat, 237–261.
- Coleman, J. S. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Harvard University Press, 1–23.
- Coleman, J. S.–Fararo T. J. 1992. Introduction. In: Coleman J. S.–T. J. Fararo (eds.) *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Newbury Park: Sage, IX–XXII.
- Hannah, M. T. 1992. Rationality and Robustness in Multilevel System. In: Coleman, J. S.–T. J. Fararo (eds.) *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Newbury Park: Sage, 120–138.
- Lindenberg, S. 1985. An assessment of the new political economy: its potential for the social sciences and for sociology in particular. *Sociological Theory*, 3, 1, 99–114.
- 1989. Choice and Culture: The behavioural basis of cultural impact on transactions. In: H. Haferkamp (ed.) *Social Structure and Culture*. Berlin: de Gruyter, 175–200.
- 1990. Homo socio-oeconomicus: the emergence of a general model of man in the social sciences. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 146, 727–748.
- 1992. The method of decreasing abstraction. In: Coleman, J. S.–T. J. Fararo (eds.) *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Newbury Park: Sage, 3–20.
- Lyotard, J. F. 1993. A posztmodern állapot. In: Habermas, J.– J. F. Lyotard–R. Rorty *A posztmodern állapot*. Budapest: Századvég, 7–145.
- Münch, R. 1992. Rational Choice Theory: A Critical Assesment of Its Explanatory Power. In: Coleman, J. S.–T. J. Fararo (eds.) *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Newbury Park: Sage, 137–160.
- Scheff, T. J. 1992. Rationality and Emotion: Homage to Norbert Elias. In: Coleman, J. S.–T. J. Fararo (eds.) *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Newbury Park: Sage, 101–119.
- Szántó Z. 1998. A makroszociológia mikroalapjairól. *Szociológiai Szemle*, 2, 89–108.
- Tardos R. 1998a. Szociológiai válaszkísérletek a mikro–makro problémára. *Szociológiai Szemle*, 1, 3–22.
- 1998b. Válasz Némedi Dénes és Szántó Zoltán reflexióira. *Szociológiai Szemle*, 2, 109–118.
- Wippler, R.–Lindenberg, S. 1986. Collective phenomena and rational choice. In: Alexander J. et al. (eds.) *The Micro–Macro Link*. Berkeley: University of California Press, 135–152.

GARY STANLEY BECKER, A PREFERENCIÁK ÉS A KÖZGAZDASÁGTAN IMPERIALIZMUSA

„I arrive by a devious route you observe at the thesis that flows naturally and even irresistibly from the theory of economics. Man is eternally a utility-maximizer, in his home, in his office – be it public or private – in his church, in his scientific work, in short, everywhere.”

(Stigler 1982: 35)

„...azok az öreg csehek, akik 1939. március 15-én a rádió mellett holtan fordultak le a székről, nyilván nem a cseh állampapírok várható esése feletti aggodalmuk miatt kaptak szélütést.”

(Bibó 1986. I: 512)

Bevezetés

Az elmúlt évtized közgazdasági Nobel-díjasainak névsorát szemlélve, a vezető amerikai szakfolyóiratok újabb évfolyamait átlapozva nehéz nem észrevenni azt a tendenciát, hogy a hagyományos gazdaságpolitikai, makroökonómiai székértáborharcok és szintézisek rovására teret nyernek olyan irányzatok, mint a közgazdasági alkotmánytan (constitutional economics), az új intézményi közgazdaságtan, a kliometria, a vallás közgazdaságtana¹, a feminista közgazdaságtan. Kétségtelenül a közgazdaságtan intenzív (vagyis gazdasági problémák elemzésébe új tényezőket beépítő) és extenzív (nem gazdasági problémákat ortodox ökonómiai eszköztárral vizsgáló) átalakulása ez, amelynek egyik élharcosa Gary S. Becker.²

Becker munkásságának talán a legutóbbi időkig számosabbak voltak bírálói és kikacagói, mint azok, akik vették a fáradságot, hogy gondolatait alaposan megvizsgálják. Nem kétséges, hogy ő maga is akaratlanul hozzájárult sok félreértés megszületéséhez, követői nem egyszer túlzásokba estek. A közgazdasági terminológiát használó társadalomtudományi művek olvasója olykor kételkedni kezd abban, hogy komolyan vehetők-e például az intim szféra mikroökonómiájáról szóló, differenciális és integrálszámítással érvelő dolgozatok. Hogy csak néhány közismert gyöngyszemre utaljunk: „Az öngyilkosság közgazdasági elmélete”, a túlvilági élet közgazdaság-

¹ Áttekintésként lásd Iannaccone 1998. Magyarul: Cserne 1998.

² Munkásságának rövid áttekintését adja Becker Nobel-díjas előadása (1996: 139–161). Legfontosabb tanulmányai összegyűjtve: Febrero-Schwartz (eds.) 1995. Munkásságát sokoldalúan elemző tanulmánygyűjtemény: Pies-Leschke (eds.) 1998.

tana, a fogmosás és az alvás ökonómiája.³ Gordon Tullock, akit leginkább a Buchanannel közösen írt *The Calculus of Consent* tett híressé, s akit Nobel-díjas szerzőtársa mint alkati közgazdászt (natural economist) jelöl meg (egyébként Beckerrel és Alchiannel egy sorban) (Buchanan 1987: 9) olyasmit fejteget, hogy a racionális szív- vagy vesebetegnek az alkohol rabjává kell válnia, hisz különben ép májjal, azaz nem azonos mértékben elhasználódott szervekkel szállna sírba... (McKenzie–Tullock 1978; Rowley 1987: 24)

Az alábbiakban mindezek ellenére azt igyekszem bemutatni, hogy a beckeri törekvések korántsem hóbortok vagy zsákutcás extravaganciák. Ahogyan valószínűleg az sem állja meg a helyét, hogy a közgazdászok a gazdaságpolitika mezején nap mint nap elszenvedett kudarcok elől menekülnek békésebb (?) vagy – úgymond – „közgazdászokkal még nem fertőzött” vizekre. Ugyanakkor azt hiszem, szükség van arra, hogy e törekvéseket, melyeket később a közgazdasági imperializmus névvel jelölök, módszertanuk felől is megvizsgáljuk. Ez a vizsgálat kissé apologetikus ízű lesz, mindenesetre igyekszik az íznek is okát adni.

Az imperializmus, vagy hogy szebben fogalmazzak: a közgazdaságtannak más társadalomtudományokkal való kölcsönhatása iránt Magyarországon szórványos az érdeklődés. A biztató ellenpéldákra és az értetlenség okaira itt nem térünk ki. Azonban érdemes észrevenni, hogy az akadémikus(i) közönyre fittyet hányva az első látásra nem gazdasági jellegű gyakorlati problémákkal szembesülő szakemberek érdeklődése, elsősorban a humán erőforrások témakörében mennyire figyelemre méltóan növekszik. Néhány évtizeddel ezelőtt még az úgynevezett nyugati közvéleményt is megbotránkoztatta az emberi tőke fogalma (vö. Becker 1996: 145), mely ma mind a metaforisztikusságot, mind az antihumánus mellékszöveget nélkülözi (Becker 1993: xix).

Wittgenstein nyomán persze mondhatjuk azt, hogy saját nyelvünk (nyelvjátéka-ink) konstruálta világban élünk. Többféle értelemben felvethetjük a lét és tudat „dialektikus” összefüggéseit is. Az is igaz lehet, hogy a hétköznapi praxis a „tisztá tudomány” színe előtt nem sokat számít. Ám, vajon nem érdemes-e már csak ezen kérdések tisztázása végett is közelebből szemügyre vennünk, mi van a beckeri preferenciák mögött?⁴

Terminológiai tisztázás

Az angol nyelvű irodalomban az economic imperialism terminus technicusként többnyire háromféle értelemben szerepel. Először mint gazdaság- és politikátörténeti kategória, például Eric J. Hobsbawm munkásságában. Másodszor mint az amerikai közgazdászok és a velük együtt beáramló gazdaságpolitikai elvek, reformjavaslatok megjelenése a világ többi országában. E két problémakörrel a továbbiakban nem foglalkozunk.

³ Valamennyi a *Journal of Political Economy*-ban jelent meg, az első 1974-ben komoly tanulmány formájában, a többiek inkább gúnyolódásképp, a Miscellany rovatban.

⁴ Ezek a preferenciák itt mint a tudós sajátjai is értendők. Erről számos érdekes részletet találunk Richard Swedberg könyvében (1990), amely másfél tucat neves közgazdással és szociológussal készült interjú és Swedberg gondolatgazdag kísérő tanulmányát tartalmazza „a közgazdaságtan és a szociológia megváltozott viszonyáról” (vö. Szántó 1995: 643).

A harmadik jelentés szerint a közgazdasági imperializmus, pontosabban a közgazdaságtan imperializmusa az a folyamat, amelyben „a közgazdaságtant a piacon kívül, azaz olyan területeken alkalmazzák, amelyeket hagyományosan a szociológia, a politológia, a pszichológia, a filozófia illetékességi körébe sorolnak” (Pies 1993: 91).⁵ Vagyis a közgazdaságtani elmélet akkor és annyiban imperialista, amikor és amennyiben eszközei és módszerei elterjednek a nem gazdasági jellegű társadalmi jelenségek vizsgálatában is. Az imperializmus megjelölés helyett – árnyalt nyelvi jelentésbeli különbséggel – előfordul a közgazdasági határátlépés, a nempiaci közgazdaságtan, a közgazdasági szemlélet (approach, Ansatz), az interdiszciplináris munka, a közgazdasági viselkedésemélet elnevezés is. Persze – mondják a kritikusok – ami a közgazdászok számára „multidiszciplináris perspektívák megnyílása, azt mások úgy érzékelik mint gyarmatosítást” (Green–Shapiro 1994: 204). Az imperializmus fogalmát ilyen értelemben először minden bizonnyal Ralph William Souter (1933) használta. Ezzel utalt azokra a problémákra, melyeket a közgazdaságtan „határátlépései” felvetnek, s amelyeket a továbbiakban részletesen tárgyalunk.

Az imperializmus persze nemcsak a közgazdaságtan sajátja. Tágabb értelemben az emberek gazdasági viselkedésével foglalkozó, eredetileg a gyakorlati (morál-) filozófia illetékességébe tartozó diszciplína is a modern természettudományok absztrakt, matematikai és fizikai problémákon csiszolódott módszertanának „esett áldozatul”. (Beed–Beed 1996; Mirowski 1991).

A közgazdaságtan imperializmusának módszertani megalapozása többféleképpen is lehetséges. Mindenképpen szükséges hozzá azonban annak meghatározása, hogy mi a tudományterületek elhatárolásának alapja.

A tudományt nem tárgya, hanem módszere definiálja

A közgazdaságtan egyik lehetséges – az imperializmus számára önként kínálkozó – definíciója Lionel Robbinstól származik. E szerint „a közgazdaságtan az a tudomány, amely az emberek viselkedését mint célok és különféle képp felhasználható szűkös eszközök közötti viszonylatokat kutatja.” (Robbins 1935: 16)⁶ Rövid,

⁵ Az ebben az értelemben vett közgazdasági imperializmust a következőkben röviden imperializmusként fogjuk megjelölni. Az elméleti háttérre lásd Stigler 1984; Hirshleifer 1985; Kirchgässner 1988; 1991. A legjobb áttekintést nyújtó, több nyelvre lefordított monográfiák: Becker 1976; McKenzie–Tullock 1978. Két mértékadó tanulmánygyűjtemény a nyolcvanas, illetve a kilencvenes évek közepéről: Radnitzky–Bernholz 1987; Ramb–Tietzel 1993.

⁶ Zeller (1991) részletesen elemzi, hogy ez a meghatározás mennyiben támasztja alá a pozitív közgazdaságtan-szemléletet. Amellett érvel, hogy Robbins tudományfilozófiája Mises a priorisztikusnak nevezett szemléletéhez áll közel. Bár itt nincs mód kifejtetni, a misesi praxeológia (lásd pl. Mátyás 1996: 27–30) és a beckeri imperializmus közt számos összefüggés mutatható ki.

Érdeemes megjegyezni, hogy Polányi a „gazdasági” terminus szubsztantív és formális jelentésének megkülönböztetése kapcsán, az előbbi mellett érvelve szól arról (1976: 231–233), hogy a formális ökonómia, „a racionális cselekvés logikája ... a saktól vagy a technológiától kezdve a vallásos életig vagy a filozófiáig” mindenütt alkalmazható, ahol többféle célra felhasználható, szűkösen rendelkezésre álló eszközökkel kívánunk célokat elérni. Természetesen Polányi saját elemzései, mint közismert, az így meghatározott formális ökonómiával szinte diametrikusan szembenálló módszertani irányba mutatnak.

közkeletű megfogalmazás szerint a közgazdaságtan a (racionális) választás tudománya. Erre hivatkozva jelenti ki Becker (1976: 5, 14), hogy „ami a közgazdaságtant mint diszciplínát a többi társadalomtudományi diszciplínáktól leginkább megkülönbözteti, az nem a tárgya (subject matter), hanem a szemlélete (approach). A közgazdaságtani szemlélet különös erőssége éppen az, hogy az emberi viselkedés széles skáláját fogja át... az emberi viselkedés elemzésének egységes vonatkoztatási keretét” nyújtja.⁷

Ennek a tudomány szemléletnek azonban az is következménye, hogy az imperia-listák sem tagadhatják annak lehetőségét, hogy esetleg épp anyaországukban, de bármely más probléma tanulmányozásakor is mások más módszereket használjanak. Ezzel Becker (1976: 13) olyannyira egyetért, hogy a termékeny együttműködés lehetőségét is elismeri. „A többi társadalomtudományok értéke nem csökken azáltal, hogy a közgazdasági szemléletet lelkes és tökéletes elismerésben részesítik. [...] Más tudományok kutatási technikái és eredményei jelentősen hozzájárulnak az emberi viselkedés megértéséhez. Vagyis, bár a közgazdasági szemlélet egy átfogó vonatkoztatási keretet nyújt, sok fontos fogalom és módszer más diszciplínáktól származik és fog továbbra is eredni.”

Az imperializmusok tipológiája

A közgazdasági imperializmus nem egységes annyira, hogy lakatosi értelemben egyetlen kutatási programot alkotna.⁸ A kemény magban szereplő, mozdíthatatlannak elfogadott feltevések, illetve a kutatások irányát, menetét kijelölő pozitív heurisztikák alapján három különálló tudományos kutatási programba csoportosíthatjuk a közgazdasági imperializmust. E formális ismérvek alapján a programok egymástól való elhatárolása még viszonylag egyszerű feladat. Azonban – mint látni fogjuk – az egymástól különböző kemény magok köré nem egyszer máskülönben azonos vagy hasonló pozitív heurisztikák épülnek. Nevezetesen, minthogy a magfeltevések minden esetben definíció szerint az egész társadalom, sőt, egyik esetben természeti jelenségek magyarázatául is szolgálnak, bizonyos tényekre azonos hipotéziseket fogalmaznak meg, azaz védőöveik átfedik egymást: erre különösen az intézmények közgazdaságtana vonatkozásában figyelhetünk fel.

A programokat *tradicionális*, *pszichologista* és *a priori* imperializmusnak és imperializmusnak nevezzük. Mindháromban közös feltevések a következők (Monroe 1991):

1. a cselekvők célokat követnek;
2. a célok a cselekvők felismert érdekét tükrözik;
3. a célok elérését a lehetőségek szűkösége korlátozza;

⁷ Max Weber szerint: „nem a dolgok közötti tárgyi összefüggések, hanem a problémák közötti gondolati összefüggések jelentik a tudományok munkaterületeinek alapját: amikor új módszerekkel új problémának járunk utána, és ezáltal olyan igazságokat fedezünk fel, amelyek jelentős új perspektívákat nyitnak meg, akkor egy új tudomány születik” (idézi Pies 1993: 92).

⁸ Lakatos tudományfilozófiájára magyarul lásd: Lakatos 1997. Rövid összefoglalásul: Forrai 1996. Első közgazdasági alkalmazására: Latsis (ed.) 1976. A kutatási program fogalmával kapcsolatos nehézségekre, különösen a közgazdaságtani iskolák kapcsán: Antal–Wágner 1998.

4. a cselekvés a költségek és hasznok összevetésének (döntésnek) az eredménye; a döntéshozók egyének.⁹ Az első és a második program egyaránt tartalmazza az előbbieken túl;
5. a stabil, konzervens preferenciarendszer;
6. a maximalizálás (a legnagyobb várható hasznosságú alternatíva választása) feltevéseit is.¹⁰

A tradicionális imperializmus

Az első, a tradicionális imperialista program korai elődökét tud felmutatni. A klaszszikus közgazdaságtan emberképének örökösei tartoznak ide. A neoklasszikus mainstream közgazdaságtan alapfeltevéseit nagyjából Friedman (1953) elvei szerint értelmezik,¹¹ de számukra a racionális haszonmaximalizálásnak empirikus tartalma van. Az imperializmust empirikus érvekkel igyekeznek megalapozni. Erre csak egyetlen példa: Posner (1981: 2) azzal érvel a piaci körülmények körén túli racionális kalkuláció empirikus relevanciája mellett, hogy nemcsak az üzleti életben, hanem például a párválasztásban is nagy tét forog kockán. A „nagy tét” számukra szinte mindig monetáris jellegű, legalábbis annyiban, hogy fizetési hajlandóság rendelhető hozzá. Az egyének közötti összehasonlítást a fizetési képesség és hajlandóság együttes mértékén mérik. Nem ragaszkodnak a tökéletes informáltság feltevéséhez, de a korlátozott információ számukra egyszerűen drága információt jelent. (A pszichológistákkal való explicit szembeállításban pl. Posner 1993a: 120.) A nem önző motívumokat nehezen tudják kezelni.

A tradicionális imperializmus (illetve – e program felfogása szerint – az emberi döntés) nem veszíti el (teljesen) gazdasági jellegét. A zsebe alapján kalkuláló homo oeconomicus (HO) emberképe nyomán igen általános, de nagyban hasonló pszichológiai állítások fogalmazhatóak meg szerintük az ember viselkedéséről. Végül: nem idegen tőlük az Alchian-tézis általánosított érvényű hirdetése sem.¹²

A program tanulságos áttekintését nyújtja Harold Demsetznek (1997) a *közgazdaságtan primátusáról* szóló előadása. Legfontosabb tételei a következők: az imperializmus (amelyet interdisciplinarity work-nek nevez) sikere annak köszönhető, hogy a közgazdaságtan hagyományos határai között sikeres volt, míg a többi társadalomtudomány saját problémáival nem tudott megbirkózni. Másodszer, a közgazdaságtan

⁹ Az utóbbi feltevés a módszertani individualizmus (MI) egyik (ontológiai) megfogalmazása.

¹⁰ Az egyes feltevések értelmezése természetesen nem egységes, s a bemutatandó hármas felosztás is szenved mindazon hibáktól, amelyek a terminológiai újítások, kategorizálások, tipizálások sajátjai. Ugyanakkor az is kimutatható lenne, hogy az egyes szerzők (maga Becker is) – talán a módszertani tudatosság általános fogyatékoságai miatt – inkonzisztenciával felérő módon váltogatják álláspontjukat az imperializmus tudományfilozófiai, módszertani státusával kapcsolatban. Az ilyen inkonzisztenciák egyúttal azt is jelentik, hogy ezúttal nem feltétlenül a metaelmélettel, hanem a „tényekkel”, vagyis az inkonzisztens imperialistákkal van (ha van) baj.

¹¹ A tanulmány elemzésére és a körülötte kibontakozott vita első négy évtizedének áttekintésére lásd Mázsa 1994.

¹² A tézis (Alchian 1950) Blaug szerint (1980: 265): „Az a nézet, hogy a verseny megfelel egy olyan darwini szelekciós mechanizmusnak, amely pontosan ugyanazt az eredményt hozza, amely egy olyan világban következne be, ahol a fogyasztók maximalizálják hasznosságukat, a vállalatok pedig profitjukat.”

módszertana alkalmasan választott, összes feltevése pedig reális volt, ugyanis a decentralizált piaci rendszer „koordinációs mechanizmusainak” magyarázatára szolgált. Harmadszor, pragmatikus módszertant kell követnünk. Negyedszer, bár a közgazdasági módszertan előrejelző képessége csökken, amint a piaci kapcsolatoktól eltérő jellegű intézményi környezetet elemzünk (elhatárolódás az *a priori* imperializmustól), véleménye szerint nem született általánosan érvényes alternatív, azaz a racionális maximálást tagadó emberkép (elhatárolódás a pszichologista imperializmustól). Végül, minthogy a közgazdaságtan lényegében megválaszolta legfontosabb kérdését, most más jellegű problémák következnek, melyek más módszereket kívánnak.

Az első tétel egyrészt válasz Coase-nak arra a felvetésére (1994: 34–46; Szakadát 1995), hogy az imperializmusnak nincs jövője, hiszen a többi társadalomtudományok művelői egyszerűen elsajátítják a módszereket, a szakterület tényeinek ismeretében pedig eleve fölényben vannak. Demsetz szerint a coasei jóslat csak félig-meddig teljesült: a jog gazdasági elemzésével foglalkozó folyóiratokban például a közgazdászok szereplése az eltelt évtizedek alatt nem csökkent, sőt ellenkezőleg. Rádásul – és erre már Posner (1993b: 209) mutat rá – a kérdésen, azaz hogy kinek mi a végzettsége, már túlhaladt az idő. „Miért érdekelne ez bárkit, egy egyetemi bürokratán kívül? Coase pedig félreérthetetlenül nem az.”

Másrészt nem fogadja el Demsetz az imperializmus megalapozásaként Hirshleifer magyarázatát sem, amely szerint a közgazdaságtan kategóriái olyannyira egyetemesek, hogy minden tudományterületen alkalmazhatóak. Hiszen – érvel – végül is mindenütt közgazdászra volt szükség ahhoz, hogy az imperializmus sikert érjen el. Ez az ellenérv persze vitatható, legalábbis találhatók kivételek: olyan területek, ahol nem Becker, Stigler, Buchanan, a formális matematika eszközeivel jól felfegyverzett közgazdászok voltak a kezdeményezők. Éppen Buchanan (1987) vezeti be, mint láttuk, a jogász végzettségű Gordon Tullockkal kapcsolatban az alkati közgazdász (natural economist) fogalmát, s igen érzékletesen festi le jellemzőit.

A közgazdaságtan legfontosabb problémája – egyébként a többi társadalomtudományok lassú előrehaladásának egyik okaként éppen egy ilyen centrális kérdés hiányát jelöli meg Demsetz – Adam Smith óta az ár-, bér- és kamatmechanizmusok működésének magyarázata volt. Ez a második világháború körüli években nyerte el végső alakját, s csak néhány nyitott kérdést hagyott hátra.¹³ A magyarázat közben alkalmazott feltevések – épp mert lényegtelen tényektől tekintettek el – a kereskedelmi életben, tömegforgalom körülményei között, idegen üzleti partnerek viszonyában reálisak voltak. Azaz az árrendszer mint decentralizált koordinációs mechanizmus szempontjából deskriptíve is helyes, pontosabban az elhanyagolhatótól tekint el egy (1) magántulajdonra épülő, (2) kompetitív, (3) nem tervszerű (unplanned), (4) kereskedelmi rendszer, melyet (5) a tevékenységek szerinti szakosodás jellemez, és (6) jól informált, (7) jogkövető (law-abiding), (8) önérdek-követő, (9) racionális emberekből áll, akik idegenek egymás számára, de (10) kapcsolatban állnak egymással áruk és szolgáltatások cseréje révén.

Demsetz ezek után kitér a racionalitás-posztulátum védelmére. Elveti mind Frank Knight bizonytalanságra alapozó érvét, mely szerint a vállalkozó tapasztalat híján nem képes racionális kalkulációra (ezért a szerencsében bízva túlzott mértékben

¹³ Ezek szerinte (Demsetz 1997: 4) az oligopólium, a munkanélküliség dinamikája és a gazdasági növekedés (fejlődés) problémái.

ruház be és átlagosan negatív hozamot ér el), mind Herbert Simonnak (1982) a helyzet bonyolultsága és a mentális kapacitás korlátozottsága alapján hangoztatott híres „korlátozott racionalitás” és „kielégítő megoldásra törekvés” tételeit. Sőt azokat a kísérleteket is elutasítja – a kísérleti körülmények valószerűtlensége alapján –, melyek az emberi viselkedést mozgató hagyományosan feltételezett racionalitást empirikusan cáfolják.¹⁴

Érdemes megemlíteni, hogy Demsetz egyetértőleg idézi (1997: 10) Alfred Marshallt, aki a *Principles C* függelékében így írt: „A közgazdaságtanban nagyobb előrelépések történtek, mint bármely más társadalomtudományban, mert határozottabb és pontosabb amazoknál. De ha kiterjesztjük érvényességi körét, ez magával hozza a tudományos precizitás bizonyos elvesztését; azt a kérdést pedig, hogy vajon nagyobb veszteség származik-e a szemléletmód kiszélesedéséből, mint nyereség, nem lehet szigorú és merev szabályok szerint eldönteni.” Ezért ad nagyrészt igazat Demsetz Marshallnak, aki az üzleti tevékenységre korlátozta a közgazdaságtan hatáskörét. Ugyanakkor az idézetet a következőképp interpretálja: az imperializmus elfogadható költség-haszon alapon. Addig terjeszkedhetik a közgazdaságtan más diszciplínák felé, míg a magyarázat sikerét az anyagi motívumok (wealth) cselekvést meghatározó voltának csökkenéséből adódó pontatlanság a határon ki nem egyenlíti. Vagyis Demsetz – s nagyjából a tradicionalista program – azt vallja, hogy a Gossen-törvényeket az imperializmus értékelésekor is alkalmaznunk kell.

A pszichologista imperializmus

Nevével némileg ellentétben a pszichologista imperializmus is közgazdaságtani irányzat. Alapvető törekvése, hogy kísérletek, pszichológiai eredmények alapján olyan új emberképet dolgozzon ki, mely elsősorban a HO deskriptíve szegényes képét reálisra, sokszínűre formálja.¹⁵ Ezáltal nemcsak a gazdasági jelenségek új megvilágítását nyújtja, hanem mint általános emberkép is adekvát leírással szolgál. A kutatási program kemény magvában négy speciális feltevés helyezkedik el:

1. Az ember kognitív korlátai miatt komplex helyzetekben nem tud tökéletesen kalkulálni: korlátozottan racionális (Simon 1982).
2. Az információ – amellet, hogy költséges – értelmezésre szorul, ráadásul értékét csak a megszerzés után tudjuk meg.
3. Az elemzés hangsúlya a döntési folyamaton van, a racionalitás procedurális.
4. A cselekvő nem maximalizál, hanem addig folytatja a keresést, amíg egy bizonyos aspirációs szintet elérő (satisficing) megoldást nem talál.

Az irányzat részletes értékelése helyett csupán megemlítünk néhány nehézséget. A nem maximálást tételező 4. feltevés roppant nehézé, ha nem lehetetlené teszi az aggregálást és specifikus, de általánosítható érvényű (makrojelenségekről szóló) kijelentések megfogalmazását. A pszichológiai megalapozás ingoványos talajra tévedhet, ha az emberi motívumok feltárása során például introspekcióba bocsátkozik.

¹⁴ A kísérletekkel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy sok közülük épp alapvető közgazdasági tételek igazolásával szolgált. Lásd Kagel et al. 1975; Kagel–Roth 1995.

¹⁵ Az irányzat reprezentánsának kell tekintenünk Jon Elstert is annyiban, amennyiben például az emberi cselekvés racionalisztikus modelljét – mint ismert – úgy építi fel, hogy a „vágyak és lehetőségek” közt kölcsönhatást tételez. (Nem fogadja el a fenti 6-7. feltevést.)

E ponton mindenképp meggyőzőnek látszik Friedman példája (1953), amely szerint az üzletemberekkel készülő interjúkra nehéz makroökonómiát építeni. Persze nem *elvileg* lehetetlen.¹⁶

Ha nem ragaszkodnak a program követői szigorúan az empirizmushoz, hanem belátják az általánosítás szükségességét, akkor nemigen juthatnak annál jobb következtetésre, mint hogy progresszivitásban (a lakatosi tudományfilozófiai értelemben) és nem a modell bonyolításában, reálisabbnak hitt feltevések beépítésében kell felvenniök a versenyt a rivális programokkal. Igaz, hogy a feltevésekkel való takarékoság és a modell egyszerűsége nem tudományos (ön)cél, de ezt azoknak is világosan kell látniuk, akik épp azzal vetik el a HO-sémát, hogy annál sokkal világosabb és áttekinthetőbb, a pszichológiai kutatások nyomán megalapozott és egyszerű alaptételeket javasolnak. (Például a maximalizálás helyett valamilyen múltbeli, természetes vagy aspirációs szinttől való eltérés minimalizálását a fogyasztói viselkedés magyarázatában.) A pszichológisták csekély szerepének bizonyára tudomány-szociológiai okai is vannak (Rabin 1998), mint minden tudományos jelenségnek: Az imperializmusok ilyen externalista értékelésére azonban nem térünk ki.

Az *a priori* imperializmus

A program veleje megfogalmazható Hirshleifer szavaival (1985: 53): „Egyetlen társadalomtudomány létezik. Ami a közgazdaságtan imperializmusának átható erejét adja, az az, hogy analitikus eszközeink – szűkösség, költség, preferenciák, lehetőségek stb. – valójában egyetemesen alkalmazhatóak. Még ennél is fontosabb, hogy ezeket a fogalmakat olyan két elkülönült, de összekapcsolódó struktúrába szerveztük, mint az optimalizáció az egyéni döntések szintjén és az egyensúly az elemzés társadalmi szintjén. Vagyis valójában a közgazdaságtan nem más, mint a társadalomtudomány egyetemes nyelvtana.”¹⁷

¹⁶ Weber írja, a (bio-)pszichológiai, azaz természettudományi (kauzális) magyarázatokat bírálva (1987 :49): „tévés az az elképzelés, amely valamiféle »pszichológiában« látja a megértő szociológia legvégső »alapját!« [...] És »pszichológiai« megfontolások egy szemernyit sem teszik érthetőbbé számunkra sem a racionális megfontolásokat – például valaki azt latolgatja, hogy egy meghatározott cselekvés a várható következményeket tekintve kedvez-e bizonyos adott érdekeknek vagy sem –, sem pedig az előzetes megfontolások eredményeként hozott elhatározást. A szociológia viszont (és a nemzetgazdaságtan is) éppen az ilyen racionális előfeltevésekre építi a legtöbb »törvényét«. Ezzel szemben csakugyan vitathatatlan, hogy a cselekvés *irracionális* mozzanatainak szociológiai magyarázatához a *megértő* pszichológia döntően fontos segítséget adhat. Ez azonban mit sem változtat az alapvető módszertani tényálláson.”

¹⁷ S még tágabb perspektívában a közgazdaságtan mint political economy, illetve a biológia mint natural economy csak részei az általános, egyetemes közgazdaságnak (Ghiselin 1978). Ez a tágabb perspektíva a továbbiakban nem foglalkoztat minket. Persze nem szabad elfelejtenünk, hogy amint a „Minden ember halandó.” állítás falszifikálhatatlansága miatt popper értelemben nem tudományos állítás (helyesebben jó példa a naiv falszifikacionizmus tarthatatlanságára), ugyanígy nem az az evolúciós hipotézis, vagy a szociobiológia önző gén koncepciója sem. Egyben azonban el is térnek a falszifikációs paradoxontól: metafizikai állásfoglalást igényelnek.

A következőkben Ingo Pies nyomán (1993: 90–119) rekonstruáljuk Becker imperializmusát. Az első tisztázandó kérdés a HO státusa. A sok félreértés, sőt „önfélreértés” (Selbstmissverständnis; különösen a tradicionális imperialisták részéről) ellenére világosan kell látni, hogy a HO nem emberkép, hanem elemzési konstrukció. A HO fogalma a csereszituációk jellemző tulajdonságait jeleníti meg. Nem valamiféle Péntek előtti Robinson-világ leírása, hanem tömeges és sokszor ismétlődő szituációk modellje.

A cselekvési helyzetet két tényezőcsoport befolyásolja: a cselekvő preferenciái és a szűkös lehetőségekből adódó korlátok. A vizsgálat tárgya két egyensúlyi helyzet közötti változás leírása. Annak érdekében, hogy az ad hoc magyarázatok lehetőségét kizárjuk (ezt nevezi Popper az immunizáló fortélyok tilalmának), a preferenciákat változatlanokként tételezzük. Az oksági kapcsolat feltárása érdekében *ceteris paribus* feltevéseket alkalmazunk, azaz egyet kivéve minden korlátozó tényezőt konstansnak tekintünk. A paraméterek egymás utáni változtatásával követjük azt a folyamatot, amelyben a maximalizáló cselekvő minden egyes egyensúlyi pontban úgy cselekszik, hogy hasznát maximalizálja.

Becker (1996: 5) új fogyasztói elmélete szerint a háztartás számára a „hasznosság nem közvetlenül a javaktól és a fogyasztói tőkeállományoktól függ, hanem olyan, a háztartás által előállított »termékektől«, mint az egészség, a társadalmi rang, a hírnév és a testi öröme (pleasures of senses)”. E termékeket viszont „a háztartások piaci javak, saját idejük, ismereteik és egyéb emberi tőkejavaik, valamint más inputok felhasználásával állítják elő” (Becker–Stigler 1989: 113).

Mind a preferencia, mind a célok fogalma tisztán formális, tartalom nélküli konstrukció. Ez szükséges ahhoz, hogy a közgazdaságtan valóban – a robbinsi definíciónak megfelelően – a szűkös eszközök és versengő célok rendszerében bármely emberi cselekvést értelmezni tudjon. „A stabilnak feltételezett preferenciák nem olyanféle javakra és szolgáltatásokra vonatkoznak, mint a narancs, az autó, vagy az egészségügyi szolgáltatások, hanem a választás olyan alapvető tárgyaira, amelyeket a háztartás állít elő, miközben piaci javakat és szolgáltatásokat, a saját idejét és más tényezőket használ fel. Ezek a mélyen fekvő preferenciák az élet olyan alapvető szempontjaira vonatkoznak, mint az egészség, a presztízs, az élvezetek, a jóakarát vagy az irigység” (Becker 1976: 4). A hétköznapi szóhasználat szerinti preferenciák (Vorliebe) a korlátok közé kerülnek, a humántőke részeként. Ezek felelősek – a jószágok és a pénzjövedelem változásán túl – a cselekvő viselkedésének változásáért. Magát az egyéni magatartást pedig a mélyen fekvő preferenciák határozzák meg. Mint Pies megjegyzi (1993: 99–100): épp azért, mert a beckeri preferenciafogalom teljesen absztrakttá vált, lehetséges hogy a különféle termékek és szolgáltatások iránti kereslet változása értelmezhető legyen a modellben anélkül, hogy annak alapszerkezetét veszélyeztetné. Vagyis a stabil preferenciák bevezetése olyan műfogás, amellyel az elemző önmagát óvja meg az ad hoc magyarázatok kísértésétől.

A közgazdasági imperializmus mikroalapokon nyugvó, makrojelenségeket magyarázó elméleti keret (Szántó 1998). Ez egyrészt megkülönbözteti a makroszintű magyarázatokkal dolgozó szociológiai iskoláktól, de a pszichológiától is elhatárolja. A szociológus Lindenberg megkülönböztetése szerint az imperializmusban az analitikus primátus (a megismerési cél) a társadalmi szinten, a teoretikus primátus (a megismerés eszköze) az egyéni szinten helyezkedik el (Pies 1993: 102).

Az a priori imperializmus univerzalista törekvéseit Gebhard Kirchgässner így fogalmazza meg (1988: 133): „A tudomány logikája szerint a közgazdasági cselekvési modell alapjául szolgáló »racionalitáselv« a társadalomtudományokban ugyanazt a helyet töltheti be, mint az »okság elve« a természettudományokban. Ugyanúgy, ahogy ott csak akkor beszélhetünk (természeti) törvényekről, ha elfogadtuk az okság elvét, a társadalomtudományokban az emberi viselkedés megértése csak akkor lehetséges, ha elfogadjuk a közgazdasági viselkedésmódelben megfogalmazott különbségtételt preferenciák és korlátok (célok és eszközök) között, és azonkívül abból indulunk ki, hogy az egyének a rendelkezésükre álló eszközöket céljaik elérésére használják.”

Az imperializmus mikro–makro magyarázó sémája nemcsak a társadalmi szintű jelenségek önmozgásos magyarázatának alternatívájaként érdemel figyelmet. Mint mondtuk, a HO modell *konstrukciója folytán* nem lehet alkalmas mikrohipotézisek ellenőrzésére, azaz semmiféle pszichológiai tartalma nincs. (Ezt persze néha közgazdászok is nehezen hiszik el.) Még élesebben fogalmazva, épp azért támaszthat imperialista igényeket ez a modell, mert individualista társadalomelmélet és nem egyéni magatartáselmélet. Annak ellenére így van ez, hogy korlátozó körülmények (igen szűk korlátok, single exit situations) esetében empirikusan is kimutatható a modellel egybevágó viselkedés, az instrumentálisan racionális haszonmaximalizálás.

A HO a makroszintű jelenségek magyarázatának pusztá eszköze. De az a priori imperializmus kutatási programjában egyúttal az egyetlen eszköze is. „Egy makroszintű jelenséget akkor tekintünk megmagyarázotttnak, ha racionális egyéni cselekvések aggregált eredményeként rekonstruálható” (Pies 1993: 107). Az aggregálás során azonban számtalan meglepő, illetve fonák eredmény is születik.¹⁸

¹⁸ Orthmayr a módszertani individualizmusról szóló kiváló elemzésében (1997) elkülöníti „racionális döntések elméletét” és a „kontra-intencionalizmust”, holott ezek nem feltétlenül szembenálló iskolák. (Kontra-intencionalizmusnak nevezi az olyan magyarázó sémák alkalmazását, amelyekben az X célra irányuló egyéni cselekedetek Y társadalmi szintű eredményhez vezetnek.)

Például a – többek között – Adam Smith által felismert jelenség, a decentralizált gazdaság „spontán” koordinációja az ármechanizmus révén a „kontra-intencionalista” sémák egyik altípusának, a láthatatlan kéz típusú társadalmi összefüggéseknek névadó példája. Ennek ellenére nem szokás mereven szembeállítani a klasszikus közgazdaságtan makroökonómiai magyarázatait a racionalitás-posztulátumokkal. Természetesen tartalmilag egyetért ezzel Orthmayr is, amikor egyetértőleg idézi Schellinget (1978: 141): „Ami egy megosztott társadalom millióiinak szívében, lelkében, szándékaiban vagy szokásaiban él, az vagy szoros összefüggést mutat azokkal a masszív eredményekkel, amelyeket kollektíve előidéznek, vagy nem.” Persze az ebből levont következtetésével is egyetérthetünk miszerint „az ilyen »vagy igaz, vagy nem« általánosítások elméleti hozama csekély” (Orthmayr 1997: 11).

További újítást hoz Becker elemzési keretébe az alternatívaköltség bevezetése (1976: 5): „Az árak, legyenek azok a piaci szektor pénzbeli árai vagy a nem piaci területek »árnyékárjai«, a szűkös erőforrások felhasználásának alternatívaköltségét mérik, és a közgazdasági szemlélet az »árnyékárakra« történő reakciókkal kapcsolatban ugyanazokkal a feltevésekkel él, mint a piaci árakkal kapcsolatban.” A költségfogalom e kiterjesztése két következménnyel jár. Egyrészt lehetővé teszi, hogy a közgazdaságtan gazdaságtani múltjától megszabadulva emancipálódjék (Pies 1993: 108). A mérési eszköz hiánya súlyos akadály volt az elemzés hatókörének kiterjedése előtt, de ezáltal leomlott. A második, még fontosabb eredmény Pies szerint egyenesen „a neoklasszika forradalmasítását” jelenti. „Ezáltal az egész elmélet logikai státusa változik meg... A HO modellje abba a mondatba sűrítendő, hogy az emberi cselekvéseket a költségek irányítják.” Ez a mondat nem tartalmaz többé a valóságról szóló kijelentést: „ezáltal válik a HO-konstrukció közgazdasági a priori-vá” (Pies 1993: 109). Ez persze azt is jelenti, hogy képesnek kell lennie minden társadalmi jelenség magyarázatára költségterminusok használatával, ami tovább erősíti az elméletet. Ugyanis a stabil és mindenkinél azonos preferenciák feltevéséhez hasonlóan a költségek szem előtt tartásával való cselekvés axiómája újabb ad hoc, tartalomcsökkentő válaszok lehetőségét zárja ki. Újabb költségtípusok azonosításával lehetővé teszi a társadalmi jelenségek post hoc racionalizálását. Jó példa az, amikor Becker az elméletnek látszólag ellentmondó jelenséget, hogy tudniillik a normál jószágnak tekinthető gyerek „fogyasztása” a jövedelemmel együtt nem nő, inkább csökken, a gyermek minőségének fogalmával, illetve a gyermeknevelés alternatívaköltségével magyarázta meg (Becker–Lewis 1973).

Ez a pre-empirikus konstrukció valóban a természettudományok „törvényeivel” analóg: „Nyilvánvalóan az a feltevés, hogy ilyesféle (ti. post hoc bevezetett) költségek léteznek, a közgazdasági szemléletet ugyanolyan módon teszi zárttá vagy »önállósítja«, amint a feltevés, hogy léteznek (eddig meg nem figyelt) energiafelhasználások, zárttá teszi az energiarendszert, és az energia-megmaradás törvényét biztosítja. A kémia, a genetika és más tudományok analitikus rendszerei hasonlóképp válnak zárt rendszerré. A döntő kérdés az, vajon a rendszert termékeny módon tesszük-e zárttá” (Becker 1976: 6).

Ezt persze már Weber is kimutatta *A határhaszon-elmélet és a pszichofizikai alaptörvény* című dolgozatában és utalt rá több más helyen is. Így ír: „A határhaszon-elmélet az emberi cselekvést, bizonyos megismerési célok érdekében, úgy tekint, mintha elejétől végéig *kereskedői számítás* ellenőrizné... Mindez valójában az *ellentéte* valamiféle »pszichológiának! – Az elmélet, amely ebből a talajból kinő, feltevéseit, bár azok kétségtelenül »irreálisak«, ugyanilyen kétségtelen módon nem az újjából szopja” (idézi Pies 1993: 109–110).¹⁹ Akkor, amikor Weber a „határhaszon-elmélet heurisztikus jelentőségéről” beszél, vagy általában az ideáltípusoknak az elméletben betöltött szerepét vizsgálja, az imperializmus elvi megalapozásához

¹⁹ Weber e cikkét részletesen elemzi Csontos 1997.

járul hozzá.²⁰ De nemcsak ehhez. A szociológusok táborának jelentős része számára talán Weber teheti legalábbis megfontolandóvá, hogy a közgazdaságtan társadalmi jelenségeket magyarázó modelljét komolyan tanulmányozzák.

* * *

Befejezésül álljon itt Becker Nobel-díjas előadásának egy rövid bekezdése (1996: 155–156): „Szándékosan választottam ki bizonyos témákat – mint például az addikciót – hogy kipuhatoljam a rational choice theory határait. William Blake azt mondta, hogy sohasem tudod meg, mi az elég, míg nem láttad mi a több mint elég. (Erre a mondásra Jon Elster hívta fel a figyelmemet.) Lehet, hogy munkáimban időnként túl sok racionalitást tétéleztem fel, de azt hiszem hogy ez ellenszerűl (antidote) szolgál a számos kutatással szemben, amelyek nem tulajdonítanak elég racionalitást az embereknek.”²¹

Irodalom

Abell, P. 1996. Sociological Theory and Rational Choice Theory. In: B. S. Turner (ed.) *The Blackwell Companion to Social Theory*. Oxford–Cambridge: Blackwell

Alchian, A. A. 1950. Uncertainty, evolution and economic theory. *Journal of Political Economy*, 58(3) 211–221.

²⁰ Weber és a racionális döntések elméletének kapcsolatára már sokan utaltak (pl. Abell 1996: 252; Erdélyi 1999: 31). Anélkül, hogy e kapcsolatot részletesen rekonstruálnánk, röviden idézünk néhány kiragadott mondatot a *Gazdaság és társadalom* első oldalairól annak illusztrálására, hogy (részben a tradicionális, részben az a priori) imperialisták is Weber jogos, bár nem kizárólagos örökösének tekinthetik magukat. (Webernek a pszichológistákkal kapcsolatosd álláspontjára vonatkozóan lásd a 16. számú lábjegyzetet.)

„A szigorú célracionális cselekvés konstrukciója [...] evidens érthetősége és – a racionalitáshoz tapadó – egyértelműsége folytán [...] mint típus („ideáltípus”) arra használható a szociológiában, hogy a reális, mindenféle irracionálisok (érzések, indulatok, tévedések) által befolyásolt cselekvést a tisztán racionális viselkedés esetén várható folyamattól való „eltérésként” érethessük meg. [...] Ezt az eljárást azonban természetesen nem szabad úgy felfogni, mintha a szociológia valamiféle racionalista előítéllethez kötődnék; csupán módszertani eszközről van szó, nem pedig arról a meggyőződésről, amely szerint az életben csakugyan túlsúlyban vannak a racionalista elemek” (1987: 39–40).

„A társadalmi cselekvés azon ideáltipikus konstrukciói, amelyekkel például a gazdasági elmélet dolgozik, abban az értelemben tehát „valóságidegenek”, hogy – a gazdaság esetében – kivétel nélkül ezt kérdezik: miképpen *menne végbe* a cselekvés az ideális – és emellett tisztán gazdasági irányultságú – célracionalitás esetében? [...] Az is lehet, hogy éppen a cselekvés valóságos menetének az ideáltipikustól való *eltérése* könnyíti meg a *valódi* motívumok megismerését. [...] Minél pontosabbak és egyértelműbbek az ideáltipikus konstrukciók – ebben az értelemben tehát: minél *idegenebbek* a világtól –, annál inkább alkalmassak terminológiai, valamint osztályozási célokra, és annál nagyobb a heurisztikus értékük” (1987: 50).

²¹ Jon Elster Becker addikció-modelljéről írott (éles) bírálatának címe is erre utal (More than enough), miközben első mondata így szól (1997: 749): „Ha Gary Becker nem léteznék, ki kellene találni.”

- Antal D.–Wágner A. 1998. *A neoklasszikus kutatási program. TDK dolgozat*. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
- Becker, G. S. 1976. *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: University of Chicago Press. Az azonos című bevezető tanulmány magyarul: Az emberi viselkedés ökonómiai megközelítése. In: Lengyel Gy.–Szántó Z. (szerk.) *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája*. Budapest: Aula 1997, 13–29.
- 1993. (1975. 1964.) *Human capital. A theoretical and empirical analysis with special reference to education*. (3. kiadás) Chicago–London: University of Chicago Press
- 1996. *Accounting for tastes*. New York, London: Harvard UP
- Becker, G. S.–Lewis H. G. 1973. On the interaction between the quantity and quality of children. Part 2. *Journal of Political Economy*, 81(2) Supplement 279–288.
- Becker, G. S.–Stigler G. J. 1996 [1977]. De gustibus non est disputandum. In: *Becker 1996*, 24–49. Magyarul: Stigler G. J. 1989. Piac és állami szabályozás. Válogatott tanulmányok. Budapest: KJK. 111–132.
- Beed, Clive–Beed Cara 1996. Polarities between naturalism and non-naturalism in contemporary economics: An overview. *Journal of Economic Issues*, 30(4) 1077–1104.
- Bibó I. 1986. *Válogatott tanulmányok. I–III*. Vida I.–Nagy E. (szerk.) Budapest: Magvető
- Blaug, M. 1980. *The methodology of economics or how economists explain*. Cambridge: Cambridge UP
- Buchanan, J. M. 1987. The Qualities of a Natural Economist. In: C. K. Rowley (ed.) *Democracy and Public Choice. Essays in Honor of Gordon Tullock*. Oxford: Basil Blackwell, 9–19.
- Coase, R. H. 1994. [1978] Economics and Contiguous Disciplines. In: *Essays on Economics and Economists*. Chicago: University of Chicago Press, 34–46.
- Cserne P. 1998. *Vallás és közgazdaságtan. A racionális döntések elméletének vallás-szociológiai implikációi*. Kézirat
- Csontos L. 1997. Max Weber a gazdaságelmélet metodológiai alapjairól. *Szociológiai Szemle*, 4, 3–18. (Kötetben: Csontos L.: Imeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás. Budapest: Osiris. 1999, 30–45).
- Demsetz, H. 1997. The primacy of economics: An explanation of the comparative success of economics in the social sciences. Western Economic Association International 1996 Presidential Address. *Economic Inquiry*, 35(1) 1–11.
- Elster, J. 1997. More than enough. Review of Becker 1996. *University of Chicago Law Review*, 64(2) 749–764.
- Erdélyi Á. 1999. Max Weber és a 20. századi társadalomtudomány. In: Erdélyi Á. (szerk.) *Max Weber és a 20. század társadalomtudományi gondolkodása. Akik nyomot hagytak a 20. századon 5*. Budapest: Napvilág, 7–31.
- Febrero, R.–Schwartz P. S. (eds.) 1995. *The essence of Becker*. Stanford: Hoover Institution Press
- Forrai G. 1996. Lakatos Imre tudományfilozófiája. *Replika*, 23–24, 7–17.

- Friedman, M. 1953. The methodology of positive economics. In: *Essays in Positive Economics*. Chicago: University of Chicago Press. (Magyarul: A pozitív közgazdaságtan módszertana. In: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. Budapest: KJK, 1986, 17–50).
- Ghiselin, M. T. 1978. The economy of the body. *American Economic Review*, 68(2) 233–237.
- Green, D. P.–Shapiro J. 1994. *Pathologies of rational choice theory: a critique of applications in political science*. New Haven: Yale UP
- Hirshleifer, J. 1985. The expanding domain of economics. *American Economic Review*, 75(6) 53–68.
- Iannaccone, L. 1998. Introduction to the Economics of Religion. *Journal of Economic Literature*, 36(3) 1465–1496.
- Kagel, H. J. et al. 1975. Experimental studies of consumer demand behavior using laboratory animals. *Economic Inquiry*, 35(1). 22–38.
- Kagel, J. H.–Roth A. E. (eds.) 1995. *The handbook of experimental economics*. Princeton: Princeton UP
- Kirchgässner, G. 1988. Ökonomie als imperialistische Wissenschaft. Zur Anwendung des ökonomischen Verhaltensmodells in benachbarten Sozialwissenschaften. In: Boettcher E.–P. Herder-Dorneich–K-E. Schenk (Hrsg.) *Jahrbuch für Neue Politische Ökonomie*. Tübingen: Mohr. Bd.7. 1988. 128–145.
- 1991. *Homo Oeconomicus. Das ökonomische Modell individuellen Verhaltens und seine Anwendung in den Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*. Tübingen: Mohr
- Lakatos I. 1997. *Tudományfilozófiai írásai*. Budapest: Atlantisz
- Latsis, S. J. (ed.) 1976. *Method and Appraisal in Economics*. Cambridge: Cambridge UP
- Mázsa P. 1994. *Friedman, 1953. világa*. Doktori értekezés. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
- Mátyás A. 1996. *A modern közgazdaságtan története*. (3. kiadás) Budapest: Aula
- McKenzie, R. B.–Tullock, G. 1978. *The New World of Economics: Explorations into the Human Experience* (2. kiadás)
- Mirowski, P. (ed.) 1991. *Natural images in economic thought*. „Markets read in tooth and claw.” Cambridge: Cambridge UP
- Monroe, K. 1991. The theory of rational action: What is it? How useful is it for political science? In: Crotty, W. (ed.) *Political science: looking to the future*. Evanston: Northwestern UP
- Orthmayr I. 1997. Módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle*, 3, 3–31.
- Pies, I. 1993. *Normative Institutionenökonomik: zur Rationalisierung des politischen Liberalismus*. Tübingen: Mohr
- Pies, I.–Leschke M. (Hrsg.) 1998. *Gary Beckers ökonomischer Imperialismus*. Tübingen: Mohr
- Polányi K. 1976. *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat

- Posner, R. A. 1981. *The Economics of Justice*. Cambridge: Harvard UP
- 1993a. Reply. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 149(1) 119–121.
- 1993b. Nobel laureate. Ronald Coase and methodology. *Journal of Economic Perspectives*, 7(4) 195–210. (Kötetben: *Overcoming law*. Cambridge: Harvard UP, 1995.)
- Rabin, M. 1998. Psychology and economics. *Journal of Economic Literature*, 36(1) 11–46.
- Radnitzky, G.–Bernholz P. (eds.) 1987. *Economic Imperialism. The Economic Approach Applied Outside the Field of Economics*. New York: Paragon House Publishers
- Ramb, B.-T.–Tietzel M. (Hrsg.) 1993. *Ökonomische Verhaltenstheorie*. München: Vahlen
- Robbins, L. 1935. *An essay on the nature and significance of the economic science*. (2. kiadás) London: Maxwell
- Rowley, C. K. 1987. Natural Economist or Popperian Logician? In: Rowley C. K. (ed.) *Democracy and Public Choice. Essays in Honor of Gordon Tullock*. Oxford: Basil Blackwell, 21–26.
- Schelling, T. 1978. *Micromotives and Macrobehavior*. New York: W.W. Norton. (3. fejezete magyarul: Termosztátok, tragacsok és más modellcsaládok. In: *A racionális döntések elmélete*. Vál.: Csontos László. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium, 1998, 208–241.)
- Simon, H. A. 1982. *Korlátozott racionalitás. Válogatott tanulmányok*. Budapest: KJK
- Souter, R. W. 1933. *Prolegomena to relativity economics: an elementary study in the mechanics of an expanding economic universe*. New York: Columbia UP
- Stigler, G. J. 1982. *The economist as preacher*. Oxford: Basil Blackwell
- 1984. Economics, the imperial science? *Scandinavian Journal of Economics*, 86(1) 301–313.
- Swedberg, R. 1990. *Economics and Sociology. Redefining their boundaries: Conversations with economists and sociologists*. Princeton: Princeton UP
- Szakadát L. 1995. Ronald Coase és a közgazdaságtan módszertana. *Közgazdasági Szemle*, 42(11) 1044–1051.
- Szántó Z. 1995. A társadalom ökonómiája és a gazdaság szociológiája. In: Temesi József és tsai (szerk.) *Új utak a közgazdasági, üzleti, és társadalomtudományi képzésben. Jubileumi tanulmánykötet*. Budapest: BKE. II. k. 643–652.
- 1998. A makroszociológia mikroalapjairól (multidiszciplináris megközelítésben). Gondolatok Tardos Róbert Szociológiai válaszkísérletek a mikro–makro problémára című tanulmánya kapcsán. *Szociológiai Szemle*, 2, 89–108.
- Weber, M. 1987. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriatan*. Budapest: KJK
- Zeller Gy. ifj. 1991. Az osztrák iskola metodológiai háttere. Egy nem pozitivistá metodológia furcsa sorsa a közgazdaságtanban. *Aula – Társadalom és Gazdaság*, 3, 24–37.

TÁRSADALMI MECHANIZMUSOK ÉS SZOCIOLÓGIAELMÉLET*

Peter Hedström–Richard Swedberg (eds.) 1998
Társadalomelmélet analitikus megközelítésben
(An Analytical Approach and to Social Theory)

A tanulmánykötet üzenete az, hogy a társadalomtudománynak jelenlegi fejlődési szakaszában olyan elemzési eljárásokra van szüksége, amelyek magyarázatot adnak arra, hogy az empirikus jelenségek közti összefüggések miért és hogyan jönnek létre. A társadalomtudóstól egyre inkább elvárják, hogy olyan eszközt adjon az alkalmazók kezébe, mely gyakorlati segítséget nyújthat társadalmi események és jelenségek előrejelzésére. Más szóval a dolgok működési mechanizmuskészletét várják tőle. A társadalmi mechanizmusokon alapuló megközelítés leginkább a társadalomtudományban a második világháború után, a Robert Merton és Paul Lazarsfeld nevével fémjelzett középszintű elméletek iskolájához sorolható. A középszintű elméletek a két szélsőség, a nagyelméletek és az anekdotikus leírások között helyezkednek el.

A tanulmánykötet szerzői között olyan jeles szociológusok szerepelnek, mint Raymond Boudon, Jon Elster, Diego Gambetta, Aage Sorensen, Arthur Stinchcombe, és természetesen a szerkesztők, akik közül Hedström önálló cikkel is hozzájárul a kötethez. A szerzők között továbbá közgazdászok és filozófusok fordulnak elő. Recenziómat elsősorban szociológiai szempontból írom, elsősorban a szociológusok tanulmányait ismertetem.

A bevezető tanulmányban Hedström és Swedberg megfogalmazza a társadalmi mechanizmusok alapkoncepcióját, működésének típusait, valamint rámutat a mechanizmusalapú megközelítések és a nagyelméletek közti különbségekre.

A mechanizmus lényegének megértéséhez érdemes a Nobel-díjas biológus, Francis Crick kijelentését idézni. Szerinte a XX. századi biológusok inkább mechanizmusokban gondolkoznak, mint törvényekben. Adott biológiai állapot vagy helyzet többféle módon reagálhat egy kémiai hatásra, attól függően, hogy a hatás milyen más tényezőkkel együtt, azokhoz mennyire „igazodva” fejt ki hatását. A törvények, úgy tűnik, egyedül a fizikában működnek tökéletesen. Ez az egyetlen tudomány, ahol a törvények kivétel nélkül igazak.

* A jelen tanulmánykötet a Stockholmi Királyi Tudományos Akadémián 1996 júniusában megtartott „Társadalmi Mechanizmusok” konferencia anyagát tartalmazza.

A társadalomtudományokban nem új keletű a mechanizmusok használata és tanulmányozása, de a mechanizmusokon alapuló magyarázatok nagy különbségeket mutatnak a különböző diszciplínák szerint. „Mechanizmusalapú magyarázatokat ritkán használnak a történelemben, néha a szociológiában, ugyanakkor meglehetősen gyakran használnak a közgazdaságtanban és a pszichológiában” (6. old.). Különösen az úgynevezett kognitív pszichológiában, ahol a mechanizmusok kulcsszerepet játszanak. Ilyen az információfeldolgozás „kódolás-transzformáció-újrakódolás” mechanizmusa. A közgazdászokat gyakran jellemzik úgy, hogy őket nem is érdekli más, mint a mechanizmusok tanulmányozása, szemben a szociológusokkal és a történészekkel, akik úgy tűnik, inkább társadalmi intézményekben gondolkodnak. Schumpeter szerint a közgazdaságtan tulajdonképpen nem más, mint magyarázó jellegű leírása azoknak a gazdasági mechanizmusoknak, amelyek adott intézményekben működnek. Ilyenek például a piaci mechanizmusok. A piaci mechanizmusoknak olyan almechanizmusai vannak, mint a termelés, a fogyasztás és az elosztás. Ide tartoznak az egyensúlyelméletek is, amelyekről Tyler Cowen ír részletesebben a kötetben. Tulajdonképpen a közgazdászok körében készségszinten van jelen a mechanizmusokban való gondolkodás, s ez más diszciplínák számára elsősorban akkor válik világossá, ha nem hagyományos közgazdasági témákkal foglalkoznak. Kitűnő példa erre Hirschman nagyhatású *Kivonulás, tiltakozás, hűség* című könyvében kifejtett megközelítés.

Sorensen – a munkaerőpiacok szociológiáját a munkaerőpiacok közgazdaságtanával, összehasonlító tanulmányában – megjegyzi, hogy a munkaerőpiacra foglalkozó szociológusok főleg arra figyelnek, hogy milyen változókat vonjanak bele elemzéseikbe, és hogy ezek a változók hogyan függnek egymástól, vagy hogyan kapcsolódnak egymáshoz, és nem pedig arra, hogy melyek azok a mechanizmusok, amelyek a változók közötti összefüggéseket előidézik. Ez rámutat a szociológiai kutatás és a közgazdaságtani kutatás közötti különbségre. A szociológia – az összevetés szerint – a közgazdaságtudomány mögött kullog a mechanizmusalapú elméletek kialakítása és használata tekintetében.

A mechanizmus fogalma nem ismeretlen a szociológusok számára, de ők a mechanizmusokat a mindennapi értelemben használják. A klasszikusok, Durkheim vagy Weber a társadalmi mechanizmus fogalmát nagyon ritkán használták, még akkor is, ha maga az elgondolás jelen van írásaikban. Ezek közül legismertebb a protestáns etika mechanizmusa, amely pontosan arra mutat rá, hogy bizonyos társadalmi elvárások hogyan hoznak létre változásokat az emberek gazdasági viselkedésében.

A mechanizmus gondolata legpregnánsabban Merton írásaiban (1967; 1968) található meg. Merton határozottan ellenezte, hogy a szociológia általános elméleteket dolgozzon ki. Ő pontosan abban látta a szociológia funkcióját, hogy társadalmi mechanizmusokkal foglalkozzon. Merton úgy határozza meg a társadalmi mechanizmusokat, mint olyan társadalmi folyamatokat, melyeknek kinyilvánított, szándékolt következményei vannak, amelyek hozzá vannak rendelve bizonyos társadalmi struktúrákhoz. Azt állítja, hogy a szociológiának az a fő feladata, hogy ezeket a mechanizmusokat azonosítsa, leírja, valamint hogy megállapítsa, milyen feltételek segítik, vagy éppen gátolják működésüket. Hedström és Swedberg sajnálkozva állapítják meg, hogy a Columbiái-iskola működése után a mechanizmusalapú elméletek kérdése a feledés homályába merült, kivéve Arthur Stinchcombe 1991-ben írt cikkét,

amelynek címe: *The Conditions of Fruitfulness of Theorizing about Mechanisms in Social Science* („Milyen feltételek kedveznek leginkább a mechanizmuselméletek alakulásának a társadalomtudományokban?”). Stinchcombe ebben a mechanizmus-konceptiót így határozza meg: „Egy adott elméletben szereplő mechanizmus nem más, mint különböző szinteken működő entitások *elméletdarabkái*; az egyén szintjén működő elmélet kihat a felette álló csoportszintre is, ezért az egyén szintjén érvényes »elméletek« ismerete a felette lévő csoportszinten működő »elméletet« plasztikusabbá, pontosabbá és általánosabbá teszi” (1991: 367. old.). Erre példa a haszonmaximalizáló egyének (alsó szint), akik cselekedeteik által létrehozzák a piacot (magasabb szint). Egy biológiából vett példa: a molekulák (alsóbb szint) bizonyos helyzetekben gázzá alakulnak, légneművé válnak – ez pedig a magasabb szintet jelenti.

Mi az, amivel a mechanizmus többet ad a statisztikai együttjárások megállapításánál? Tételizzük fel, hogy szisztematikus összefüggést figyeltünk meg két, I (input) és O (outcome) entitás között. Ahhoz, hogy megmagyarázzuk ezt a kapcsolatot, egy M mechanizmust keresünk, amely úgy működik, hogy I esetén O eredményt idéz elő. A mechanizmuskeresés azt jelenti, hogy nem elégszünk meg azzal, hogy rendszeres együttjárást állapítunk meg a változók vagy események között, hanem a kielégítő magyarázathoz azt is tudnunk kell, hogy melyek azok a társadalmi „fogaske-rekek” (Elster 1989: 3), amelyek ezt a bizonyos kapcsolatot létrehozzák. Thomas Shelling magyarázatában, aki a könyv második tanulmányában a társadalmi mechanizmus és a dinamika kérdését elemzi, a mechanizmus nem más, mint állítások olyan csoportja, amelyek hihető leírást adnak arról, hogy I-ből hogyan lesz O, azaz: I hogyan idézi elő O-t. Ez a kauzális magyarázat azonban különbözik a klasszikus, a jelenségeket általánosan lefedő, törvényszerű modelltől, amelyet Carl Hempel és követői képviselnek. Hempel (1942; 1962) szerint egy esemény magyarázata magában foglal minden olyan eseményt, amely egy általános törvényben egyébként is le van fedve. A törvényben szerepelni kell azoknak a feltételeknek, amelyek lehetővé teszik ennek a törvénynek az alkalmazását egyedi esetekre is. Hempel szerint azonban a társadalomtudományokban ezek a törvények természetüket tekintve csak sztochasztikusak lehetnek. Ezek a törvények azt fejezik ki, hogy adott kapcsolat bizonyos valószínűség szerint valóban létezik, de ennél többet nem mondanak. Nem kísérlik meg annak megállapítását, hogy miért és hogyan lehetséges az adott kapcsolat előfordulása. Ezért von Wright-ra (1971: 14. old.) hivatkozva „jobb nem azt mondani, hogy (Hempel) induktív és valószínűségi modellje megmagyarázza, mi történik, hanem csak azt mondani, hogy bizonyos várakozásokat és előrejelzéseket igazol”. Ez az általánosan lefedő törvény modell létjogosultságot biztosít az úgynevezett feketedoboz típusú magyarázatoknak.

A mechanizmusalapú magyarázatok pedig épp a feketedobozokat kísérlik meg felszámolni. Arra törekednek, hogy megkülönböztessék a valódi kauzalitást a véletlenszerű egybeesésektől és asszociációktól, mely növeli esélyünket annak megértésére, hogy miért tapasztaljuk azt, amit tapasztalunk.

Szélsőséges, de az adott problémát jól megvilágító példa az elektromágneses tér körül folyó vita. Nevezetesen, hogy van-e káros hatása az egészségre. Néhány bőrbetegségeket vizsgáló kutatás empirikus kapcsolatot talált az elektromágneses mező és a gyermekkori fehérvérűség között. Azonban ezeknek az empirikus eredmények-

nek a jelentőségét nagyban csökkenti az, hogy nincs olyan ismert biológiai mechanizmus, amely meg tudná magyarázni, hogy az alacsony frekvenciájú mágneses mezők hogyan tudnak rákot előidézni. Ha ugyanis volna ilyen, az nagyon komoly, megalapozott fizikai törvényeket sértene. Ebből az következik, hogy ezek a tanulmányok idáig nem tisztázták és nem mért tényezőket mutatnak fel, amelyek másfajta kauzális kapcsolatban vannak, mint amit feltételezünk, vagy esetleg nincsenek is kauzális kapcsolatban egymással. A statisztikailag alátámasztott kapcsolat önmagában kevés.

A feketedoboz-magyarázatok különböznek a mechanizmusalapú magyarázatoktól: a feketedoboz-magyarázatokat az jellemzi, hogy az I és O között vagy strukturálatlan, vagy gyengén strukturált folyamatokat tételezünk fel. A szociológiában a legszisztematikusabb típusú feketedoboz-magyarázatok a modell-megközelítésekben találhatók. A kauzális modell-magyarázatokban a magyarázó-mechanizmus nem más, mint egy regressziós együttható, amely I-t O-hoz kapcsolja. Általánosan elfogadott, hogy I ezek után befolyásolja O-t. A mechanizmusalapú megközelítés ezzel szemben túlmegy azon, hogy megállapítja a kapcsolat erejét, arra is megpróbál választ adni, hogyan jött létre ez a kapcsolat. Vegyünk egy mérgezési példát. Meg lehetne becsülni egy olyan egyenlet paramétereit, amelyek meghatározzák például a sztrichninnek és a halál bekövetkezésének a kapcsolatát. Ebben az esetben ki is tudnánk alakítani egy általános törvényt egy adott dózis által kiváltott válasz képletére. De ameddig nem magyaráztuk meg, hogyan is működik a sztrichnin, addig ez a magyarázat önmagában még nem volna elég. Ebben az esetben tudnunk kell például, hogy a sztrichnin egy biokémiai folyamat során az agy légzési központjára hatva bénulást okoz, s ez az, ami a halált előidézti.

Hedström és Swedberg megjegyzik ugyanakkor, hogy a mechanizmus nem jelenthet akármilyen *ad hoc* történetet, ami első ránézésre hihetően hangzik az adott jelenség magyarázatában. Ilyet kitalálni Arthur Stinchcombe szellemes megjegyzése szerint, nem túl nehéz társadalomtudós számára, sőt, mint Stinchcombe hozzáteszi: „az a társadalomtudós, aki nem tud legalább három különböző hihető magyarázatot találni egy adott korrelációra, jobb, ha más foglalkozást választ” (1968: 13. old.). Arról van szó tehát, hogy nem elég a statisztikai asszociáció, keresnünk kell a választ a miéltre, és a hogyanra is.

A mechanizmusalapú magyarázatok rendszerint feltételeznek valamiféle okozati ágenst, amely a megfigyelési egységek közötti kapcsolatot hozza létre. A természettudományokban ilyen például a kémiai reakció vagy a biológiában a természetes kiválasztódás. A társadalomtudományban az elsődleges kiváltó tényező mindig a cselekvő egyén (cselekedete vagy intenciója). A módszertani individualizmus alapelve szorosan kötődik a mechanizmusalapú megközelítésekhez: hogy mi köt össze két jelenséget vagy állapotot, úgy értjük meg igazán, ha megismerjük azt a mechanizmust, amely ezt a kapcsolatot megteremti. A társadalomtudományban e kapcsolat kulcsa az emberi a cselekvés.

Hedström és Swedberg fontosnak tartja megkülönböztetni a módszertani individualizmus erős és gyenge formáját. Az erős változat csak sziklaszilárd magyarázatokat fogad el. A gyenge magyarázat ugyanazt az ontológiai pozíciót veszi fel, de elfogadja a realizmus kedvéért a nem megmagyarázott társadalmi jelenségeket is, ezek részét képezhetik a magyarázatnak. A társadalmi valóság ritkán teszi lehetővé az

erős magyarázatokat, mivel a jelenlegi társadalmi jelenségek hosszú és bonyolult történelmi folyamat nyomán jöttek létre. A szociológiai magyarázatok alapvető területei, mint például a társadalmi intézmények vagy a kultúra hosszú ok-okozati láncolatok eredményei, így a módszertani individualizmus erős változatát lehetetlen alapul venni. A módszertani individualizmus gyenge variációja megegyezik az erős variációval abban, hogy minden társadalmi intézmény elvileg az individuum, tehát az egyedi cselekvések szándékolt és nem szándékolt következményeivel magyarázható, de miután olyan világban élünk, ahol ezek a kauzális ok-okozati láncok végtelenek, ezért a gyakorlatban csak ezek legutóbbi történetét tudjuk magyarázatainkba bevenni. A mechanizmusalapú magyarázatok a módszertani individualizmus gyenge verziójával kapcsolódnak össze.

A fentiekből az is következik, hogy a módszertani individualizmus használata a szociológiában különbözik attól, ahogy ezt például a közgazdaságtanban vagy a pszichológiában használják: cselekvésen mindig az egyén olyan cselekvését értjük, amely mások cselekvésére irányul, tehát ebből a szempontból a mechanizmusok magyarázatában a szociológia weberi meghatározását használjuk: a mechanizmusokban elsősorban olyan cselekvést veszünk figyelembe, amely mások magatartásához igazodik.

A mechanizmusok közvetlenül megfigyelhetetlen elméleti konstrukciók. Miután a mechanizmus értéke pontosan „elemző erejében” van, első lépésben egy ideáltípusos elemzési modellt kell alkotni. Ez azért lényeges, mert a jelenlegi szociológiai kutatásban nem nagyon hisznek az absztrakt elemzés hasznában, sokkal inkább a megfigyelt események mikroszkopikus és makroszkopikus leírásában. Ahogy az „valóban” megtörtént vagy megtörténik. Azonban mindent leírni – technikailag – lehetetlen. Minden leírás, még a legritviálisabb is, szelektív és modellszerű. A modell pedig mindig torzít.

A pontos leírásra való törekvés, pontosabban az a meggyőződés, hogy ez lehetséges, vezetett oda, hogy a szociológiában relatíve kevés a magyarázó mechanizmus alapú elmélet. Az előbbit erősítette az elmúlt évtizedekben a számítógépek jóvoltából felfutó kvantitatív empirikus kutatás is. Bár a kvantitatív kutatás fontosságát senki sem vitatja, különösen nem az elméletek ellenőrzésében, azt a reményt, hogy ez által új elméletekhez is jutunk, a számítógépes statisztika nem váltotta be. A többváltozós elemzések nem sok új mechanizmust produkáltak.

A mechanizmusok jobb megértésére, Hedström és Swedberg három közismert példát hoz fel: a Robert Merton által leírt önbeteljesítő jóslat mechanizmusát, James Coleman kapcsolatháló-terjedés mechanizmusát és Mark Granovetter küszöbhatás mechanizmusát. Az önbeteljesítő jóslat lényege, hogy az eredetileg hamis feltételezésen alapuló hit képes olyan viselkedést kiváltani, mely a hamis feltételezést valóságossá teszi. Ilyen például a bankpánik: ha elterjed, hogy a bank tönkremegy, az ügyfelek tömegesen kiveszik a pénzüket, és a bank valóban tönkremegy. A kapcsolatháló-terjedés mechanizmusa jelenleg nagyon népszerű. Coleman példája azt a folyamatot írja le, ahogyan az új gyógyszereket az orvosok a kollégákon keresztül megismerik és elkezdik használni. Granovetter küszöbhatás mechanizmus példája azt mutatja be, hogy az emberek általában mennyire nem ülnek be egy üres vendéglőbe, illetve, hogy valamilyen kritikus tömegnek kell kialakulnia ahhoz, hogy beinduljon a kollektív cselekvés.

A konkrétabb társadalmi események vagy állapotok több elemi mechanizmust igényelnek, általában egy nem elegendő. Ezek néha egy irányban hatnak, néha egymás ellen. Szükségesnek látszik valamiféle általános tipológia bevezetése, mely segít eligazodni a mechanizmusok között.

Hedström és Swedberg Coleman (1986) modelljéből indul ki, melyet Coleman a társadalmi cselekvés konceptualizálására fejlesztett ki.

A makro–mikro–makro modell lényege az, hogy a változás makroszintű magyarázata magában foglalja azt is, hogy a makroszint hogyan befolyásolja az egyéni cselekvők mikroszintű magatartását, és hogy ezek a mikroszintű cselekvések hogyan hoznak létre új makroszintű állapotokat. Ez három mechanizmustípust jelenít meg: *a makro–mikro vagy situációs mechanizmust, a mikro–mikro vagy cselekvésformáló mechanizmust és a mikro–makro vagy transzformációs mechanizmust.*

Az első mechanizmus a makro–mikro átmenet mechanizmusa, amelyet Stinchcombe javaslatára *sztuációs mechanizmusnak* nevezünk. Az egyén belekerül egy helyzetbe és ez valamilyen módon hat rá. Ilyenek a hit és meggyőződés formáló mechanizmusok.

A második a mikroszint, ezt *cselekvésformáló mechanizmusnak* nevezzük. Ez azt mutatja meg, hogy az egyén vágyai, hite, és lehetőségei milyen cselekvéseket idéznek elő.

A harmadik a mikro–makro mechanizmus, amit *transzformációs mechanizmusnak* nevezünk. Itt egy sor aktor kerül kapcsolatba és cselekszik együttesen és ebből egyfajta kollektív eredmény születik, mely lehet szándékolt, vagy nem szándékolt.

A társadalmi mechanizmusok elemzése alapvető a társadalomtudományok, de különösen a szociológia kutatásaiban. A mechanizmus megközelítést Swedberg és Hedström szerint négy alapelv jellemzi:

1. Cselekvés
2. Pontosság
3. Absztrakció
4. Redukció

Cselekvés: A cselekvők cselekszenek és nem a változók. A mechanizmusalapú magyarázat nem elégszik meg a változók közötti összefüggések megállapításával, hanem keresi az összefüggések eredőjét azokban az okokban és következményekben, amelyek az egyéni cselekvők más cselekvőkhöz igazodó döntéseik nyomán jönnek létre. Idetartozik egy lényeges elv: nincsenek független makroszintű mechanizmusok; a makroszintű események mindig szituációs mechanizmusokon, cselekvésformáló mechanizmusokon és transzformációs mechanizmusokon keresztül kapcsolódnak egymáshoz.

A (magyarázó) pontosság: Ez lényeges alapelve a középszintű szociológiának, és azt fejezi ki, hogy a szociológiának nem szabad elnagyolt általánosításokat végeznie. Csak korlátozott mennyiségű jelenségre vonatkozhat. Ez nem azt jelenti, hogy a társadalom szűk körében értelmezhető csak, az ilyen módon magyarázott jelenségcsoport a társadalom sok, adott esetben egymástól független helyén megtalálható.

Absztrakció: Az elmélet akkor termékeny, ha az irreleváns tényezőktől elvonatotzat, és csak a központi kérdésre irányul.

Redukció: Ebben a mechanizmusok elmélete megegyezik a tudomány redukcionista felfogásával, mely törekszik a feketedoboz típusú input-output közötti rés szűkítésére. A mechanizmusalapú megközelítésnek arra kell törekedni, hogy a magyarázandó jelenség és a magyarázó erejű jelenség közötti illeszkedés minél finomabb legyen.

A társadalmi mechanizmus általános meghatározása tehát így hangzik: „*A társadalmi mechanizmus integráns része olyan magyarázatnak mely (1) teljesíti a fent leírt négy feltételt, és (2) melyben I ok (vagy input) előfordulása O hatást (vagy eredményt) hozza létre.*” (25. old.)

A kötet tanulmányai három típusba sorolhatók.

a) Elméleti és módszertani kérdések

Ebben a csoportban a kötet egyik gondolatilag leggazdagabb tanulmánya Jon Elsteré: „A mechanizmusok védelmében” (A plea for mechanisms) tanulmánya a mechanizmusok és törvények közötti különbségeket vizsgálja olyan elemi mechanizmusok elemzésével, mint a harc vagy menekülés, a kognitív disszonancia feloldása, vagy az úgy nevezett Toqueville-effektus. (A Toqueville-effektus: amikor a helyzet javul, a társadalmi elégedetlenség nem csökken, hanem nő. Ennek az a magyarázata, hogy amikor nőnek a lehetőségek, a vágyak gyorsabban nőnek, s ettől az elégedetlenség érzete a vártnál nagyobb mértékben erősödik.) Elster azt fogalmazza meg, hogy a mechanizmusok láthatólag könnyen felismerhető ok-okozati minták. A feltételek azonban, amelyek között működésbe lépnek, általában nem egyértelműek.

Szintén az első csoportba tartozik Gudmund Hernes tanulmánya is, (aki melleleg Norvégia egészségügyi minisztere), címe „A valódi virtualitás” (Real virtuality). Hernes szerint a mechanizmusok az absztrakciók világába tartoznak, és ily módon könnyen általánosíthatók. A kötet egyik fő problémája a módszertani individualizmus és az általánosíthatóság ellentéte, és Hernes pontosan azt bizonyítja, hogy a mechanizmusok termékenyen általánosíthatók. „Mi a különbség a törvény és a mechanizmus között?” kérdezi. „A törvényt egyetlen kivétel megkérdőjelezheti. A mechanizmus, ahogyan James Coleman fogalmazza meg: »néha igaz történet«.

Elméleti konstrukció, amely ráillik bizonyos jelenségekre, illetve amelyekkel bizonyos jelenségeket megmagyarázhatunk” (75). Okfejtését egy példa szellemes elemzésén keresztül mutatja be: „1990 nyarán a Norvég sajtó azt közölte, hogy a nőket gyakrabban csípi meg darázsok, mint a férfiakat”. Mi magyarázhatja ezt a nemi hovatartozás szerinti különbséget a darázscsípések tekintetében?

1 A Rambo-elv: a nők gyengébb teremtmények; a fiúk nem sírnak, nem panaszkodnak, nem rohannak orvoshoz egy kis darázscsípés miatt.

2 A szabadlevegő-elmélet: a nők több időt töltenek a szabad levegőn gyermekeiket sétáltatva, és így gyakrabban esnek áldozatul a darázsoknak.

3 A hisztéria-elmélet: a nők hisztérikusabbak, mint a férfiak; ha egy darázs megjelenik, elkezdenek össze-vissza csapkodni, felbosszantva ezzel a darázsokat, amelyek védekezésül megcsípi őket.

4 Az illat-teória: a nők több kölnit, testápolót és egyéb kenceficét használnak, ami odavonzza a darázsokat, melyek aztán dühükben, hogy nem valódi virágra szálltak, megcsípi a „galád csábítót” (76–98).

Hogyan lehet eldönteni, hogy melyik magyarázat a legelfogadhatóbb? Úgy, hogy megnézzük milyen következmények vonhatók le az egyes magyarázatokból, és ezeket mennyire lehet empirikus kutatási adatokkal alátámasztani. Ha igaz az, hogy a nők kevésbé tűrik a fájdalmat, akkor ezt orvosi, pszichológiai kutatások, alá kell, hogy támasszák. Ha ilyen bizonyíték nincs, a magyarázatot elvetjük.

A fenti magyarázatok igazi érdekessége azonban az, hogy sok mindent elárulnak a mechanizmusalapú gondolkodás természetéről. Logikailag két dobozba sorolhatók, aszerint, hogy mi a megkülönböztetés alapja: a cselekvőkből kiindulva megkülönböztetünk nőket és férfiakat (jellemzőik, cselekedeteik alapján) – azaz a cselekvők dimenzióját, a környezetből kiindulva megkülönböztetünk veszélyes és védett helyeket – azaz a struktúra dimenzióját. Mindkét osztályozás modellszerű és ugyanazt a valóságot próbálja leképezni, csak különböző dimenziók mentén.

Hernes vitába száll Hedström és Swedberg fentebb idézett véleményével, miszerint „Mechanizmusalapú magyarázatokat ritkán használnak a történelemben, néha a szociológiában, ugyanakkor meglehetősen gyakran használnak a közgazdaságtanban és a pszichológiában” (6), és azt mondja, hogy az egyes diszciplínák közötti különbség nem a mechanizmusalapú magyarázatok gyakoriságában, hanem inkább azok megragadásának plasztikusságában, pontosságában van.

b) Konkrét mechanizmusok elemzése

A tanulmányok második csoportjának megközelítése konkrétabb, bár a levont következtetések általános jellegűek. Diego Gambetta „A mechanizmusok fogaskerekei” (Concatenations of mechanisms) például empirikus kutatási anyagon mutatja be, hogy a mechanizmusok gyakran „láncszerűen” összefonódva fejtik ki együttes hatásukat. Tyler Cowen *Használják-e a közgazdászok társadalmi mechanizmust magyarázataikban?* (Do economists use social mechanisms to explain?) című tanulmányában a közgazdaságtan mechanizmusait vizsgálja, például a játék-elmélet előrejelző mechanizmusait és felhívja a figyelmet arra a bizonytalanságra, ami a többszörös egyensúlyi helyzetek kialakulásából fakad. Az ugyancsak közgazdász Timur Kuran *A disszonancia-redukció társadalmi mechanizmusai*

(Social mechanisms of dissonance reduction) című tanulmányában olyan mechanizmusokat vizsgál, amelyek akkor lépnek fel, amikor a cselekvők egymással ellentétes értékkel rendelkeznek. Raymond Boudon a társadalmi mechanizmusok és a „feketedoboz” elméletek kapcsolatát elemzi „Társadalmi mechanizmusok feketedobozok nélkül” (Social mechanisms without black boxes) című cikkében. Arra mutat rá, hogy a racionális döntések elméletben minden feketedoboz felszámolható, és minden mechanizmus megtalálható, leírható, ha és amennyiben az elemzések magukban foglalják a normatív hiedelmeket. Boudon szintén Toqueville példáit elemzi.

c) Általános trendek

A harmadik kategóriába olyan tanulmányok tartoznak, amelyek bizonyos szociológiai problémával foglalkoznak, vagy ezzel ellentétben, a szociológia jelenlegi trendjeit elemzik. *Túl nagyszabású-e a szociológiai elmélet a társadalmi mechanizmusok számára?* (Is sociological theory too grand for social mechanisms?) című tanulmányában Axel van den Berg négy neves szociológus, Jürgen Habermas, Pierre Bourdieu, Anthony Giddens és Jeffrey Alexander átfogó elméleteit vizsgálja meg abból a szempontból, hogy mennyire rendelkeznek a mechanizmusokra jellemző predikciós erővel.

Aage Sorensen cikke „Elméleti mechanizmusok és a társadalmi folyamatok empirikus vizsgálata” (Theoretical mechanisms and the empirical study of social processes) kritizálja a mai szociológiai kutatásokat uraló statisztikai modelleket, melyek, úgy tűnik, együtt járnak a magyarázó mechanizmusokon való munkálkodás elhanyagolásával, az elméleti keretek elszegényedésével. Arthur Stinchcombe a versenyhelyzet mechanizmus-típusú modelljét vázolja a *Monopolisztikus verseny, mint mechanizmus...* (Monopolistic competition as a mechanism...) című tanulmányában. Három különböző korporatív cselekvőt vizsgál: az elitegyetemeket, a vállalatokat, a nemzetállamokat, és bemutatja, hogy mindegyik egy és ugyanazon mechanizmus alapján működik, ami a verseny sajátos formáját valósítja meg. A kötet zárótanulmányában „Racionális utánzás” (Rational imitation) Peter Hedström a társas utánzás jelenségével foglalkozik, ennek racionális alapú mechanizmusát elemzi. A racionális utánzás elemzése a mikro–makro szintű mechanizmusok csoportjába tartozik, és azt vizsgálja, hogy az egyéni döntések és vélemények hogyan alakulnak ki Merton „bankpánik” példája, Coleman „új gyógyszer elterjedésére” és Granovetter „kihált étteremre” vonatkozó példái nyomán. Ő is rámutat arra, hogy az egyén valamely döntése függ attól, hogy volt-e lehetősége mások ugyanilyen döntésének, cselekedetének megfigyelésére környezetében. Ezek a megfigyelések ugyanis informálják az egyént döntésének várható értékéről.

A mechanizmusok területén a legnagyobb munkát Jon Elster végezte, aki a nyolcvanas–kilencvenes években legtöbb írásában a mechanizmusok értelmezésével foglalkozik. A mechanizmusok logikáját és működésük leírásának nehézségeit Elster példáiból érthetjük meg leginkább. Elster a következő meghatározásból indul ki: „A mechanizmusok olyan gyakran előforduló és könnyen felismerhető kauzális minták, amelyeket általában ismeretlen körülmények indítanak el, vagy amelyek előre meg nem határozott következményeket produkálnak” (44). Alkoholista szülők gyerekei

nem mind válnak alkoholistává, némelyek közülük kifejezetten absztinensek lesznek. Hogy kiben mit vált ki az alkoholista környezet, azt nem lehet előre tudni, de hogy ez a körülmény nem marad hatástalan, az valószínű, és tulajdonképpen ez adja a mechanizmus logikáját. Egy másik példában a félelemkiváltó mechanizmusokat vizsgálja. Adott környezeti stimulus három egymással inkompatibilis félelmi reakciót válthat ki az állatokból: a harcot, a menekülést és a mozdulatlanságot. Tudjuk, hogy a fájdalomra az állatok általában nagyobb aktivitással válaszolnak, ugrálnak, mérgesen üvöltenek, fújnak stb., miközben olyan stimulus hatására, melyet a fájdalommal azonosítanak, az állatok mozdulatlanná merevednek. Bár tudjuk, hogy mi a különbség a mozdulatlanságot és a harcot/menekülést előidéző feltételek között, azt nem tudjuk, hogy mi idézi elő a harcot, és mi a menekülést. Ahelyett, hogy két rendszerben gondolkoznánk, egyszerűbb egyetlen „menekülj vagy harcolj” mechanizmusban gondolkodni, és túllépni azon, hogy a teljes stimuluskontextust tekintsük vizsgálati egységünk független változójának.

Megfigyelhetjük, hogy a mechanizmusok sokszor két vegyértékű, ellentétes hatásokat kiváltó folyamatok: ilyenek a „savanyú a szőlő vagy édes a tiltott gyümölcs” effektus, vagy az, hogy az ellentétek vonzzák, illetve taszítják egymást. Elster említi Tesser–Achee (1994) egyik, agresszióval, szerelemmel, konformizmussal és egyéb szociálpszichológiai mechanizmussal foglalkozó cikkét, melyben a kutatók közlik azon érdekes megfigyelésüket, hogy a függő változóhoz kapcsolódó független változók függvénye inkább kétértékű, mint egyértékű, a viselkedési görbe inkább bimodális, mint unimodális. Ilyen a Toqueville-effektus is: társadalmi nyomás egyaránt fokozza, illetve csökkenti a konformista magatartást. A vonzalmat például leírhatjuk egy U alakú függvénnyel, ahol a két egymással ellentétes mechanizmus a görbe különböző pontjain jelenik meg. Tesser és Achee azonban azt is megállapítja, hogy ez a kétvegyértékűség eltűnik, mihamarabb átfüggő elemzést végzünk. „Ha az illető elkötelezte magát valamelyik magatartás mellett, akkor sok negatív eseménynek, élménynek kell megtörténni ahhoz, hogy ezt feladja, s fordított esetben rengeteg győzködésre van szükség, hogy magatartását vagy véleményét megváltoztassa.” – foglalja össze Elster Tesser és Achee elemzéseit (68. old.). Mindebből az következik, hogy hasznosan indulhatunk ki egy adott személy múltbeli viselkedéséből jövőbeli viselkedésének előrejelzésében. De ez nem okvetlenül lineáris előrejelzés. Az erősen konformista magatartás például magában hordozza a nonkonformista viselkedést is, hisz mind a konformista, mind a nonkonformista élénken figyeli embertársait; az egyik azért, hogy igazodjon hozzájuk, a másik, azért hogy észrevehetően embertársai viselkedésének az ellenkezőjét csinálja. De kialakulhat ennek teljes tagadása, egy antikonformista magatartás, mely pontosan ezt az erős igazodást kerüli.

Az események kialakulása a különböző mechanizmusok relatív erejétől függ. Az elhagyott szerelmes reakciói megjósolhatók: a tény tagadása, a savanyú a szőlő, a kompenzálás és egyebek, majd mindegyik reakció bekövetkezik szinte menetrendszerűen, de az egyének nagy különbséget mutatnak abban, hogy milyen mértékben és milyen sokáig lesznek ennek vagy annak a szakasznak a foglyai.

Mindezeknek azért van jelentőségük, mert jelenleg a szociológiai kutatások jórészt statisztikai magyarázatokon alapulnak, ahol a kauzalitást nehéz megkülönböztetni a korrelációtól. A páros mechanizmusok aggregált kezelése, például, gyenge korrelációkat mutathat ki és elfedhet egy markánsabb pozitív–negatív hatást. Az ellenkező

irányú páros mechanizmusok elemzésénél a feketedoboz alsóbb szintjére kell le szállni.

Összefoglalásában Hedström kimondja, hogy a mechanizmusok szintje bizonyíthatóan rendelkezik a nagy szociológiai elméletek általánosító és termékenyen magyarázó erejével, és a magyarázó erejű szociológiai elméletek jövője attól függ, hogy mennyire tudjuk azonosítani, és rendszerbe foglalni a társadalmi mechanizmusokat.

Irodalom

- Coleman, J. S. 1986. *Social Theory, Social Research, and a Theory of Action* *American Journal of Sociology*. New York: The Free Press
- Elster, J. 1989. *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hempel, C. G. 1942. The Function of General Laws in History *Journal of Philosophy*, 39, 35–48.
- 1962. Explanation in Science and in History. In: R. G. Colodny (ed.) *Frontiers of Science and Philosophy* (9–33). Pittsburgh: University of Pittsburgh Press
- Hirschman, A. O. 1970. *Exit, voice and loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge MA: Harvard university Press
- Merton, R. K. (1948) 1968. The Self-fulfilling Prophecy. In: *Social Theory and Social Structure* (475–490). New York: The Free Press
- Merton, R. K. 1967. On Sociological Theories of the Middle Range. In: *On Theoretical Sociology* (39–72). New York: The Free Press
- Stinchcombe, A. L. 1968. *Constructing Social Theories*. Chicago: University of Chicago Press
- Stinchcombe, A. L. 1991. The Conditions of Fruitfulness of Theorizing about Mechanisms in Social Science. *Philosophy of Social Sciences* (23–41). In: A. Sorensen–S. Spilerman (eds.) *Social Theory and Social Policy: Essays in Honor of James S. Coleman*, Westport, CT. Praeger
- Tesser, A.–J. Achee 1994 Aggression, love, conformity, and other social psychological catastrophes. In: R. R. Vallacher–A. Nowak (eds.) *Dynamical systems in social psychology*. New York: Academic Press
- von Wright, G. H. 1971. *Explanation and Understanding*. Ithaca: Cornell University Press

A RACIONÁLIS DÖNTÉSEK SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETE ÉS A MÉRÉS PROBLÉMÁJA

Szelektív áttekintés*

Bevezetés

1998 elején tanulmánykötet jelent meg Hans-Peter Blossfeld és Gerald Prein szerkesztésében *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis* címmel. A könyv témája és közelítésmódja több szempontból is figyelmet érdemel. A racionális döntések elméletének szociológiai alkalmazásával foglalkozók általában az irányzat egyik megkülönböztető sajátosságaként emelik ki, hogy követői elsősorban illusztratív jellegű empirikus vizsgálatokat folytatnak, és kerülnek a reprezentatív mintákon alapuló kvantitatív elemzéseket (Green–Shapiro 1994: 6; Blossfeld–Prein 1998: 5, 8; Opp 1998: 204; Tardos 1998: 8). Ez a könyv azonban a gyakorlatban használható ötleteket ad a modellezés és a tesztelés metodológiai kérdéseiben, emellett konkrét példákat is bemutat statisztikai elemzésekre. Figyelemre méltó a kötet szerzőinek közelítésmódja is, ti., hogy szemben a racionális döntéselmélettel foglalkozó metateoretikus és metodológiai elemzéseket összegyűjtő válogatások jellemző stílusával, nem a más irányzatokkal történő általános összevetés uralja a gondolatmenetek többségét. A szerzők a racionális döntéselmélet keretein belül mozogva próbálnak választ találni a megközelítésmód empirikus szociológiai alkalmazásának számos megoldatlan problémájára.¹

Jelen írás az említett tanulmánykötet hozzáállását követve – és részben annak tartalmát is ismertetve –, a racionális döntések szociológiai elméletének kereteit elfogadva vizsgálja a kvantitatív társadalomkutatás lehetőségeit és korlátait. A dolgozat ugyanakkor nem vállalkozik az irányzathoz köthető empirikus szociológiai ku-

* Az áttekintés elkészítését a Soros Alapítvány Hazai Doktorandusz Ösztöndíj programja, valamint a BKE Szociológia Tanszéke támogatta. A szerző köszönettel tartozik Szántó Zoltánnak és Takács Károlynak a tanulmány egy korábbi változatához fűzött megjegyzéseikért.

¹ Talán említést érdemel az is, hogy a kötet szerzőinek túlnyomó többsége európai kutató, ami jól tükrözi az irányzat követőinek összetételét (Hechter 1998: 282). Ennek nincs jelentősége a könyvben vagy az alábbi áttekintésben vizsgált tartalmi kérdések szempontjából. Ám nem haszontalan megemlíteni ezt a jellegzetességet egy olyan közegben, ahol a modellalkotásban és/vagy mérésben egzaktásra törekvő irányzatokat néha az a vád éri – nem minden hatás nélkül ezen kutatási programok recepciójára –, hogy az észak-amerikai társadalomtudományi szemlélet európai hagyományoktól idegen közelítésmódjának megtestesítői (vö. Csepeli–Wessely 1992; Moksony 1993).

Egészen más a helyzet ugyanakkor a politikatudomány területén. Green és Shapiro (1994: 3) összesítése szerint az *American Political Science Review* cikkei között az ötvenes évekbeli 0 százalékos és a nyolcvanas években tapasztalt 20 százalékos arány után, a kilencvenes évtized elején közel 40 százalékos arányt képviselnek a racionális döntések elméletét alkalmazó publikációk. Mindemellett az irányzat képviselői megbecsült tagjai az észak-amerikai politikatudományi tanszéknek, akiknek racionális döntéselméleti képzettségét anyagilag is elismerik (Hechter 1998: 281).

tatások áttekintésére, csupán bizonyos statisztikai eljárások bemutatása során hivatkozunk néhány empirikus munkára. A konkrét elemzések iránt érdeklődő olvasók több áttekintő tanulmányból tájékozódhatnak az alkalmazásokról (Friedman–Hechter 1988; Baron–Hannan 1994; Hechter–Kanazawa 1997; Miller 1997; Zafirovski 1999).

Amikor a *racionális döntések elméletéről*² beszélünk, valójában elméletek és modellek meghatározott családját értjük alatta (Hechter–Kanazawa 1997: 194; Blossfeld–Prein 1998: 5). Csontos Lászlót idézve, az RDE egyfelől bizonyos szubsztantív és formális modellek összessége, másfelől egy metodológiai paradigma. A modellek közé a döntésemélet, a játékelmélet, a közösségi döntések elmélete, valamint a különböző társadalomtudományok ökonómiai ihletésű modelljei tartoznak. A paradigma pedig az a közös platform, amely a fenti modellek alkalmazásait más kutatási irányoktól megkülönbözteti (Csontos 1996: 326).³

Elemzésünk során a racionális döntések *szociológiai* elméletének két lényeges sajátosságát emeljük ki. Az egyik jellegzetesség az interakciók struktúrájának kitüntetett vizsgálata (Abell 1991: xii.; klasszikus példa: Marwell–Oliver–Prein, 1988).⁴ A másik megkülönböztető elem az elmélet általános érvényű motivációs és kognitív továbbfejlesztésére irányuló azon törekvés, hogy a szociológia által tárgyalt – és a közgazdaságtan, valamint a politikatudomány által elhanyagolt –, viselkedés-befolyásoló mechanizmusok tárgyalhatók legyenek a hasznosságmaximalizáló modell keretein belül (a nagyobb szabású kísérletekhez lásd: Boudon 1989; 1996; Lindenberg 1989).⁵ Itt elsősorban a másodikként említett kutatási irány egyes eredményeit tekintjük át.

A középpontban azok az empirikus elemzések állnak, ahol az elméletből levezetett állításokat statisztikai módszerekkel tesztelik a célpopuláció (vagy annak egy mintája) viselkedése vagy véleményalkotása alapján.

Az ismertetés szelektív mind az elmélet, mind a releváns statisztikai eljárások bemutatása tekintetében. Nem vállalkozunk arra, hogy végigtekintsünk a paradigma keretében kifejlesztett elméleteken (pl. kollektív cselekvések elmélete, közösségi döntések elmélete vagy társadalmi választások elmélete). Mindegyik terület sajátos mérési kérdésekkel szembesül, melyek módszeres áttekintése meghaladná jelen munka kereteit. Teljességgel kimarad az alábbi ismertetésből az interakciók és a társadalmi struktúrák RDE alapú vizsgálatával kapcsolatos speciális mérési problémák bemutatása. A téma kimerítő tárgyalása helyett a legalapvetőbb kérdésekre koncent-

² Az alábbiakban a szöveg gördülékenységének megőrzése végett többnyire az RDE rövidítést használjuk.

³ Más szerzők szerint ugyanakkor a racionális döntések elmélete (rational choice theory) és a döntésemélet (decision theory) két, jól elválasztható kutatási irányt képviselnek (Hechter–Kanazawa 1997: 192–193). Gondolatmenetünk szempontjából az ilyen típusú definíciós különbségeknek nincs különösebb jelentősége.

⁴ Néhány kutató szerint a racionális döntések elméletének egyenesen explicit makroelméletre van szüksége az ad hoc áthidaló feltevések elkerülése végett (Blossfeld–Prein 1998: 9).

⁵ Nem szeretnénk a paradigma szociológiai irányzatának sajátzerűségét túlbecsülni, hiszen többek szerint a racionális döntéseméleti kutatások egy része épp a lehető legnagyobb általánosságra törekszik, a társadalmi valóság egy-egy szeletének univerzális magyarázatának ambíciójával (Green–Shapiro 1994: x.; 6; Blossfeld–Prein 1998: 6).

rálunk, és az RDE-modell alkalmazásával kapcsolatos általános dilemmákat és ajánlásokat ismertetünk.

Elsőként a különböző racionális modellekhez kapcsolódó lehetséges empirikus kutatási stratégiákat tekintjük át, majd az elemzési szinteknek a modellépítésre és az eredmények értékelésére gyakorolt hatását vizsgáljuk. Ezután az RDE motivációs feltevéseit, és ezek kvantitatív elemzések számára lényeges következményeit vesszük szemügyre. A negyedik fejezetben a döntési modellek észlelési problémákat figyelembe vevő kiterjesztéseivel foglalkozunk. Végül két konkrét statisztikai eljárás alapelemeit mutatjuk be. Egyrészt egy regressziós modellezési logikát ismertetünk, amely közvetlenül a hasznosságelméletre és a döntések következményeinek szereplők általi számbavételére épül. Másrészt a gazdasági önérdéken kívül eső motivációk mérésének egy lehetséges eljárását vázoljuk.

Kutatási stratégiák és elemzési szintek

A lehetséges kutatási stratégiák ismertetéséhez mindenekelőtt a racionális döntés fogalmának elemi szintű tisztázására van szükség. Csontos László meghatározását fogadjuk el kiindulópontként, mely szerint az RDE racionalitásposztulátuma alapján tanácsos azt föltételeznünk, hogy az egyének cselekedeteik során meghatározott célok elérésére törekszenek, továbbá információik és tapasztalataik alapján döntenek el, hogy mely eszközök a legalkalmasabbak a szóban forgó célok elérésére (Csontos 1996: 329).⁶

Ezeken a kereteken belül a szociológusok tartalmas és kevésbé tartalmas döntési modelleket különböztetnek meg (Hechter–Kanazawa 1997: 194).⁷ A kevésbé tartalmas modellek nem foglalkoznak a partikuláris célokkal és értékekkel, csak néhány előfeltevést fogalmaznak meg a cselekvők preferenciarendezésének tulajdonságaival kapcsolatban. A tartalmas modellek ellenben specifikálják a szereplők alapvető céljait és értékeit. Egyik típus szociológiai alkalmazása sem problémamentes. Az RDE hívei általában törvényjellegű és cáfolható állításokon nyugvó magyarázatokra törekszenek (Kelle–Lüdemann 1998: 113). A kevésbé tartalmas modellek (némi leegyszerűsítéssel élve)⁸ univerzális, ám empirikus kutatásokban nehezen hasznosítható állításokat tartalmaznak az emberi viselkedésre vonatkozóan. A tartalmas modellek következtetéseit teszteknek vethetjük alá, ám az RDE-ben egyetlen konzenzuálisan elfogadott motiváló tényező, a személyes anyagi jólét alapján igen korlátozott predikcióink érvényességi köre (Kelle–Lüdemann 1998: 113–114). Ennek következtében a modelleket az alábbi korlátok figyelembevételével érdemes felépíteni.

⁶ Ez a meghatározás viszonylag közel áll a racionalitás hétköznapi fogalmához (lásd erről Harsányi 1976: 90). Harsányi amellet érvel, hogy a racionális döntések közgazdászok által használt tudományos fogalma ennél tágabb. E szerint racionális viselkedés az, amely megfelel bizonyos formális kritériumoknak (Harsányi 1976: 92–93). A cél-eszköz modell ennek speciális esete.

⁷ Az angol nyelvű szakirodalom „thick” és „thin” modellekről beszél.

⁸ Természetesen kettőnél több explikációja létezik a racionális döntés fogalmának, különböző szintű tartalomssággal és tesztelhetőséggel.

- (a.) Mindenképpen feltevéseket kell megfogalmazni az egyének céljaival kapcsolatban. Méghozzá olyanokat, melyeket a döntések megfigyelhető korlátozó feltételeihez tudunk kötni (Blossfeld–Prein 1998: 14). Amennyiben modellünk a tesztelés során nem állja ki a próbát, a preferenciákról alkotott feltevéseinket kell vizsgálat alá vonni (Abell 1992: 203–204). Az RDE-t alkalmazó kutatók tehát egyes modelljeik tesztelése során nem vizsgálják az elméleti paradigma érvényességét. Ez a tudomány világában nem példa nélküli, és ugyanakkor védhető kutatási stratégia (Kelle–Lüdemann 1998: 115).
- (b.) Nincs szükség azonban a célok egymáshoz viszonyított súlyának specifikálására (Harsányi 1969: 520). Ameddig nem áll rendelkezésünkre megalapozott elmélet erre vonatkozóan, az adatokból következtethetünk az ismeretlen paraméterekre. Ettől még a célok meglétére vonatkozó állításaink cáfolhatóak maradnak (bizonyos minimális mintaelemszám felett).

Az itt kifejtett szempontok figyelembe vételével születik a tesztelésnek alávetett racionális döntési modellek túlnyomó többsége. Ezekben a keretekben belül is többféle empirikus kutatási stratégia létezik.

1. Lehetséges az alternatívák és következményeik tökéletes számbavételén és többnyire (de nem feltétlenül) az anyagi önérdéken alapuló úgynevezett *normatív döntési modellek használata*. A normatív RDE modell nem morális, hanem technikai jellegű utasításokat tartalmaz (Szántó 1992: 118). Azt mutatja meg, hogy az objektíve adott lehetőségek mellett melyik döntés a legkedvezőbb céljaink szempontjából.⁹ Az ilyen modellek többnyire könnyen tesztelhető formába önthetők, főleg ha motivációs feltevéseink az anyagi önérdekre korlátozódnak. Nagyfokú racionalitás esetén közvetlenül magyarázatokra is használhatók, egyébként viszonyítási alapként lehet kezelni őket (Szántó 1992: 118). A tapasztalt viselkedés előrejelzettől való eltérése alapján következtethetünk másféle célok meglétére vagy az alternatívák és következmények korlátozott (vagy torzított) számbavételére. Ez a kutatási stratégia fogyatékoságai ellenére talán a legelterjedtebb a szociológiai alkalmazások között (is).
2. A racionális döntések szociológiai elmélete kiemelt figyelmet fordít arra, hogy tökéletesítse a cselekvések modelljét. Történetek előrelépések ebben az irányban, és kétségtelen, hogy a paradigma fejlődésének lényegi elemét alkotják ezek a kiegészítések (Lindenberg 1992; Blossfeld–Prein 1998: 5). Egy másik kutatási stratégia tehát *tartalmasabb, az empirikus adatokhoz potenciálisan jobban illeszkedő modellek alkalmazása*. Az RDE jelenlegi szintjén igen nehéz feltételezéseiben és eszközeiben takarékos, általánosan használható, ugyanakkor az egyes helyzetekben nagy magyarázóerejű modelleket alkotni. A tapasztalat azt mutatja, hogy az ilyen stratégiát követő empirikus kutatásokban a vizsgált terület sajátos-

⁹ Lásd Harsányinak (1976: 90.) a hétköznapi racionalitásfogalom egyik értelmezéséről adott megfogalmazását. Szántó Rapoport megfogalmazását tekinti mértékadónak. Eszerint a normatív döntésemélet azt vizsgálja, hogy miképpen viselkednének az emberek, ha tökéletesen racionálisak lennének (Szántó 1992: 118). A racionalitással kapcsolatos fogalmi zavarok elkerülése érdekében itt kerültük ezt a megfogalmazást.

ságaihoz igazodóan terjesztik ki a döntési modell feltevéseit. Ily módon adataikhoz jól illeszkedő, ám korlátozott hatókörű elméletekhez jutnak.

3. Ugyanakkor a két előbbi kutatási stratégia kombinálható is egymással. A modellépítés kiindulópontja ekkor az önérdeken és az objektíve adott lehetőségeken alapuló döntés feltételezése. Amennyiben az empirikus tesztelés során ez nem állja ki a próbát, akkor fokozatosan bonyolítjuk a modell motivációval és észleléssel kapcsolatos feltevéseit (Abell 1991: xi).

A kézikönyvek evidenciájához tartozik, hogy az RDE-t a módszertani individualista társadalomtudományi paradigmák közé soroljuk (pl. Szántó 1998a). Ez még akkor is igaz, ha figyelembe vesszük, hogy nehéz pontosan és az RDE-hez jól illeszkedően definiálni a fogalmat (Orthmayr 1997: 4, 23., 26).¹⁰ Létezik olyan vélemény, amely szerint az individualista megközelítéssel a mikrojelenségek középpontba állítása jár együtt (Tardos 1998: 8), ugyanakkor az RDE képviselői ezt nem fogadják el (Szántó 1998b 89–90). Annyit érdemes megjegyezni, hogy az RDE keretében, hasonlóan más individualista irányzatokhoz, kevés szereplős interakciós struktúrák vizsgálata lényegesen egyszerűbb, mint a makroszintű jelenségek elemzése. Jó példa erre az RDE-t régóta sikerrel alkalmazó közgazdaságtan, ahol a makroökonómia döntésméleti alapjainak lerakása sokáig várattott magára.

Tekintve a cselekvésmélet jelenlegi eredményeit, a témával foglalkozó szociológusok egyetértenek abban, hogy az eddig kifejlesztett modellek segítségével az egyéni viselkedés csak igen korlátozott mértékben jelezhető előre. Azonban sokan osztják azt a véleményt, hogy aggregált szinten számos, nehezen számba vehető hatás eltűnhet, és az egyszerűbb modellek jól magyarázhatják a jellemző döntéseket (Hechter 1994: 326, 328; Hechter–Kanazawa 1997: 194–195; Goldthorpe 1998: 43–44). Ez természetesen csak az eredeti modelltől való nem szisztematikus egyéni eltéréseket okozó tényezők esetében igaz. Ha valamiért a torzításokban nem véletlenszerűen eloszló hatást tapasztalhatunk, azt be kell építeni modellünkbe (ilyen torzítások tárgyalására lásd: Frei–Eichenberger 1989).

A mérés szempontjából makroszintű elemzés nem feltétlenül jelenti sokszereplős, bonyolult interakciós struktúrájú modell vizsgálatát. A legtöbb elemzés éppen azokon a területeken születik, ahol kevés szereplőt érintő, vagy sok szereplőt homogén módon befolyásoló helyzetet vizsgálhatnak, ugyanakkor nagyszámú cselekvő érintett hasonló helyzetben.

Motivációs feltevések

Az elméleti és a mérési problémák sok esetben nehezen választhatók szét. Az alábbiakban tárgyalandó motivációs feltevésekkel is ez a helyzet, így mindenképpen foglalkoznunk kell néhány egészen általános elméleti feltevessel.¹¹

¹⁰ A társadalomtudományi individualizmusnak több, egymással nem mindig összeegyeztethető típusa lehetséges (Orthmayr 1997: 5–6), így a paradigma individualizmusával kapcsolatos kérdés némileg összetettebb.

¹¹ Mindazonáltal az elméleti kérdések vizsgálata ebben az áttekintésben szükségszerűen felületes lesz.

Egyes vélemények szerint a közgazdaságtan viszonylagos sikereinek egyik titka a cselekvési modelljében alkalmazott egyszerű és plauzibilis, ugyanakkor széles körben használható feltételezéseiben rejlik (Harsányi 1969: 518). Például abban a feltevésben, hogy a gazdasági önérdék az egyetlen motiváló tényező. Már a fenti állítást három évtizede megfogalmazó Harsányi János kifejtette, hogy a szélesebb társadalomtudományi alkalmazás számára elégtelen ez a modell, és más motivációs tényezőkkel is számolnunk kell. A cél azonban a modell kiegészítése során is az, hogy viszonylag egyszerű (és mérhető következményekkel járó) tételek hozzáadásával a lehető legtöbb új jelenség magyarázatára nyíljon mód (Harsányi 1969: 519).

A cselekvésemélettel foglalkozó szociológusokban felmerülhet a kérdés, hogy a komplexebb modellben lényegi szerepet kapjon-e a gazdasági önérdék, hisz a primátusa védelmében gyakran felsorakoztatott evolúciós érvek gyengébbek, mint amilyenek látszanak. A kapcsolódó kutatási területek eddigi eredményei alapján nem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy a természetes szelekció vagy a kulturális evolúció mondjuk altruista preferenciák dominanciáját segítette elő. Mindazonáltal úgy tűnik, a racionális döntések szociológiai elméletének kutatói egyetértenek abban, hogy a gazdasági önérdék kell, hogy maradjon bármilyen modell megingathatatlan kiindulópontja, és a cselekvéseméleti vizsgálatnak a kiegészítések megtalálásán kell fáradoznia (Abell 1992: 200–201; Hechter–Kanazawa 1997: 194).

Ahogy látni fogjuk, nincs konszenzus abban a kérdésben, hogy pontosan milyen kiegészítő motivációs feltevésekkel kell élnünk az RDE-n alapuló szociológiai vizsgálatainkban. Ha a kérdés iránt érdeklődő olvasó figyelmét egy-egy témakörre vagy szerzőre összpontosítja, az összetettebb modellel kapcsolatos egyetértés jeleit fogja felfedezni. Különösen igaz ez az elméleti, legfeljebb illusztratív empiriát alkalmazó munkákra. Azonban ha összehasonlítjuk mondjuk a politika világát, a gazdasági kapcsolatokat, illetve a családi viszonyokat vizsgáló elemzéseket, azt tapasztaljuk, hogy önmagukban kompakt, ám egymástól egészen eltérő kiegészítő feltételezésekkel élő modelleket alkalmaznak. Az csak a kisebb probléma (ha probléma valójában), hogy ezek párhuzamos elfogadása egy „általános” cselekvési modellben, annak meglehetősen komplexitásához vezet. Ám a különféle motivációs mechanizmusok együttes alkalmazása kiüresítheti a modellt, teret engedve az ad hoc magyarázatoknak. Annál is inkább, mivel bizonyos helyzetekben egymásnak ellentmondó (és így együttesen akár az összes modellezett lehetőséget lefedő) következtetésekre vezetnek a különféle feltevések.

Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül (némileg esetleges csoportosításban és hivatkozásokkal) próbáljuk ismertetni a főbb kutatási irányokat, kiemelve azok empirikus használhatóságát.

1. Az egyik, elméleti munkákban sokszor alkalmazott feltevés szerint nem következménycentrikus morális megfontolások létevel kell számolnunk a cselekvés modellezése során. Az ehhez hasonló elgondolások mélyen gyökereznek a szociológia elméletében (Weber 1986 [1922]), és vannak neves hirdetői a kortárs kutatók között is (Elster 1989). Ugyanakkor az empirikus kutatás szempontjából számos problémát vetnek fel az ilyen típusú feltételezések. Egyrészt beépítésük

a hasznosságmaximalizáló modellbe messze nem megoldott kérdés.¹² Másrészt az ilyen motivációk mérésekor gyakran kényszerülhetünk a kérdezettek attitűdjével kapcsolatos állításokra hagyatkozni, ami sokkal problematikusabb, mint a gazdasági következmények mérése. Mindemellett, úgy tűnik, tisztán elméleti kritika is éri az utóbbi időben a nemkonzekvencialista etika lehetőségességét feltételező teóriákat a morálfilozófia területén (Hausman–McPherson 1993: 705). Az RDE-n alapuló kvantitatív empirikus kutatások gyakorlatilag nem használják ezt a fajta kiegészítést.

2. A következő, gyakran előforduló feltételezés szerint a saját jólétet maximalizáló alapvető cél mellett létezik egy mások jólétének javítására irányuló motivációs tényező is (pl. Becker 1974; további hivatkozások: Hausman–McPherson 1993: 687).¹³ Arra figyelniük kell a feltételezés pontos megfogalmazásakor, hogy nem mások általános, csupán anyagi jólétét tanácsos a modellbe foglalni, máskülönben paradox helyzetekkel találkozhatjuk szembe magunkat predikcióink kapcsán (Elster 1989).¹⁴ Az ilyen típusú kiegészítések könnyen beépíthetők a cselekvési modellekbe, és tesztelhető empirikus feltevések megfogalmazása is viszonylag egyszerűen megoldható feladat alkalmazásuk során. Kényes pontja a modellépítésnek az altruizmus¹⁵ számára releváns személyek kiválasztása. A tapasztalat azt mutatja, hogy ebben a kérdésben már komoly különbségek léteznek az egyes vizsgálatok között attól függően, hogy milyen területen folyik az elemzés. A családok vizsgálatánál a rokonok felé irányuló altruizmus evolúciós elmélettel is védhető feltevését alkalmazzák (pl. Becker 1974). A karitatív viselkedés elemzésekor gyakran felteszik a modern nagyméretű társadalmak ismeretlen személyei felé irányuló jóakarát létezését (Hochman–Rodgers 1969). A hivatkozásokból is jól látható, hogy a szociológiai témák felé is érdeklődő közgazdászok alkalmazzák leggyakrabban kiegészítő motivációként az altruizmus valamilyen formáját. Amilyen könnyen alkalmazható és népszerű ez a kiegészítési mód, annyi kritika éri empirikus érvényességét (Andreoni 1990; Kahneman–Knetsch 1992; Sugden 1982; laboratóriumi kísérleteken alapuló kritikákhoz: Rabin 1998: 17–18). Elsősorban az ismeretlenekkel kapcsolatos altruizmus feltevése került az empirikus cáfolatok keresztüzébe.
3. Az altruizmus feltételezésével kapcsolatos kritikák egy része alternatív ajánlást tett. Annak a feltevésnek a modellbe való beépítését támogatták, miszerint inkább az adás (adakozás) vágya hajtja az embereket, mint a kedvezményezettek jóléte (Andreoni 1990; Kahneman–Knetsch, 1992). Ez a módosítás némi visszatérést jelent az 1. pontban tárgyalt megközelítés egyes lehetséges értelmezéseinek

¹² Egy érdekes kísérlet bemutatását lásd: Huoranszki (1999).

¹³ Harsányi János már sokszor idézett, a racionális döntéelmélet kiterjesztésének lehetőségével (is) foglalkozó tanulmányában szintén ebbe a kategóriába sorolható kiegészítő feltételezésekkel élt (Harsányi 1969: 521–522).

¹⁴ Mít várhatunk például két, saját jólétével nem törődő, a másikkal szemben tisztán altruista cselekvő interakciójától?

¹⁵ Az altruizmus fogalmának többféle definíciója és csoportosítása létezik párhuzamosan a társadalomtudományokban. Itt a 2. pont elején kifejtett motivációs tényezőt nevezzük altruizmusnak.

irányába.¹⁶ Megtartja ugyanakkor azt a feltevést, hogy eredményében a normának mások jólétét kell növelnie. Ennek a feltevésnek a következtetései sok esetben viszonylag jól tesztelhetők. Bár a kedvezményezettek jóléte (és más potenciális adományozók jelenléte) kikerült a figyelembe vett tényezők közül, az egyén saját anyagi helyzetének továbbra is vannak következményei az adakozó hajlam működésére vonatkozóan. Nem szabad elfeledkeznünk róla, hogy a kollektív cselekvésekben való részvétel önértéke szintén ennek a motivációs tényezőnek egyik fajtája. Vannak olyanok, akik kritizálták az olyan típusú motivációs tényezők használatát, melyek a megmagyarázandó (és a tudomány számára fejlődést okozó) cselekvést magával a cselekvés iránti vágygal magyarázzák (Abell 1992: 200). Az valóban igaz, hogy a naiv magyarázatok jellegzetességével bír az ilyen megoldás. Ettől azonban nem válik feltétlen hamissá az elmélet, legfeljebb a preferenciák kialakulásának kutatására ösztönzi a kutatót. Egy másik komoly kritika azt a kérdést fogalmazhatja meg, hogy miért kizárólag jóindulatú preferenciákat feltételezünk mások vonatkozásában.

4. Az imént idézett kritika az egyik alapja a személyes jólétén kívül eső motivációk más típusú számbavételének. Ekkor a másokhoz viszonyított helyzet valamilyen típusú megítélése a kiegészítő motiváció alapja. Ez lehet egyrészlől státuskeresés (Frank 1985), másrészlől konformitás (Gould 1993; Bernheim 1994; Akerlof 1997). A szociológiai cselekvéseméletben kidolgoztak egy mindkettőt figyelembe vevő modellt (Lindenberg–Frei 1993). E szerint a fizikai jólét mellett az ember hasznosságát az úgynevezett társadalmi jólét befolyásolja, amelynek három meghatározó tényezője van: a státus, a megerősítés, valamint az érzelmi kötődés. Az utóbbi elgondolás teljesebb és elegánsabb, ugyanakkor ez az összetettebb séma konkrét modellekben ritkán található meg.¹⁷ A racionális modell ilyen típusú kiterjesztése magával vonhatja nem anyagi javak figyelembevételének szükségességét az empirikus vizsgálatok során. Ez megkülönbözteti a 2. és 3. pontban tárgyalt kiegészítésektől. Emellett többnyire viszonylag jól kell ismerni a vizsgált egyének személyes környezetét a megfelelő hipotézisek megfogalmazásához. A modell kvantitatív empirikus alkalmazásai, annak elméleti megalapozottsága ellenére sem túlságosan elterjedtek az RDE hívei körében.

A fentiekén kívül többféle feltételezés él az irányzat keretein belül az alapvető motivációkkal kapcsolatban.¹⁸ Az empirikus munkákban a 2. pontban tárgyalt altruista preferenciák beépítése a legelterjedtebb – már amennyiben alkalmaznak valamilyen kiegészítést a motivációkkal kapcsolatban. A széles körben hasznosítható modellek kifejlődését minden bizonnyal elősegíthetik majd a preferenciák kialakulásával foglalkozó, elsősorban evolúciós alapú elméletek. (Bár nem szabad figyelmen kívül hagyni a kulturális meghatározottságot, akár a legalapvetőbb értékek esetében sem: Hechter 1994: 326). Amennyiben az RDE-t alkalmazó empirikus kutató túl akar lépni az egyszerűbb cselekvésmoделlek motivációs feltevésén, szüksége van az ál-

¹⁶ Ti. oda, hogy nem a cselekvés eredményében, hanem magában a cselekvésben rejlik annak értelme.

¹⁷ Alkalmazásához lásd: Nieboer (1998).

¹⁸ Például méltányos elosztással kapcsolatos preferenciák feltételezése. Az ilyen preferenciák kialakulásának evolúciós magyarázatával együtt lásd Binmore (1998).

tala vizsgált konkrét szituáció más paradigmák keretében történt empirikus elemzéseinek ismeretére. Csak így tudja megválasztani a preferenciák modellezésének azt az útját, mely az empirikus tesztelés próbáját kiálló hipotézisekhez vezet.

Az alternatívák észlelése

A mérést végző társadalomtudós számára lényeges annak ismerete, hogyan látják valójában a cselekvők döntésük korlátozó feltételeit, és ez hogyan viszonyul az objektíve mérhető változókhoz. Ennek a kérdéskörnek formalizálható modellek keretében történő vizsgálata kevesebb eredményt tud felmutatni, mint a motivációk elemzése, és a meglévő modellek alkalmazásaira nehéz példákat találni. Mindemellett minden empirikus kutatás során szükséges valamilyen formában kezelni a szóban forgó kérdést.

Az alternatívák észlelésével foglalkozó RDE-kutatások a szociológia területén többnyire nem jutottak túl problémafelvetés és a tesztelhető modellek világától messzeeső elvont érvek szintjén. A hiányosságok gyökere az RDE-modell alapvető sajátosságaiban rejlik. Míg a motivációk tekintetében nyitott a modell a legkülönbözőbb feltevések beépítésére, az alternatívák észlelésének és feldolgozásának processzusára nincs kialakított formális keret az adott modellezési paradigmában.

A közgazdaságtanon belül is született alternatív modell az ilyen jellegű problémák kezelésére (Simon 1982),¹⁹ de elsősorban a pszichológián belül szenteltek kiemelt figyelmet a racionális döntés kognitív korlátainak (áttekintés a legfőbb eredményekről: Rabin 1998). Ám ezek az eredmények is elsősorban az alapmodell elégtelenségére hívják fel a figyelmet: laboratóriumi kísérleteket mutatnak be, melyek cáfolják az elmélet bizonyos feltevéseit. Egyrészt kevés kutatás vállalkozik arra, hogy formálisan tárgyalható, empirikusan alkalmazható alternatívát mutasson be, másrészt a meglévő, pszichológia által kínált módosításokat alig használják empirikus szociológiai vizsgálatokban. A pszichológia empirikusan hasznosítható eredményei közül az objektív és a szubjektív valószínűség kapcsolatának megállapítására, és a kockázat kezelésére vonatkozó feltételezéseket kell kiemelnünk (Kahneman–Tversky 1979). A Kahneman és Tversky nevéhez fűződő kilátásmélet valóban sok hasznos fogódzót adhat az empirikus társadalomtudós számára.

A szociológiai cselekvésméleten belül elsősorban Raymond Boudon és Siegwart Lindenberg foglalkozott az alapmodell átfogó módosítási lehetőségeivel (Boudon 1989, 1996; Lindenberg 1989). Az utóbbi a kerethatás (framing effect) figyelembevételére konkrét modellt szerkesztett, ám ez nem terjedt el eddig az alkalmazásokban. Tekintve az elméleti fejlődés jelenlegi szintjét, az empirikus kutatások megtervezéséhez nyújtandó iránymutatások helyett csak két, a problémakezelés fogalmi kereteit megadó terminus ismertetésére vállalkozunk.

Az egyik a szubjektív racionalitás fogalma, melynek használata elengedhetetlen az észlelés szempontjából kifinomult modellek alkotásakor (Boudon 1989; Abell 1992: 98). A racionális döntést (legalábbis elvi szinten) nem mindig célszerű objek-

¹⁹ A korlátozott racionalitást feltételező modellek szituációs logikai elemzésekbe történő beépítéséhez lásd: Langlois–Csontos (1993).

tív tényezőkhöz kötni, mert hibás következtetésekre juthatunk például a motivációk tekintetében. A szubjektív racionalitás fogalmi keretében az egyén számára rendelkezésre álló információk alapján értékeljük viselkedését.

A másik, empirikus kutatók számára lényeges terminus az áthidaló feltevések (bridge assumptions) fogalma (Esser 1998; további hivatkozások: Kelle–Lüdemann 1998). Az empirikus modelleknek a tesztelhetőség érdekében rendelkezniük kell a döntés szempontjából releváns magyarázó változók valamilyen véges készletével (Opp 1998: 207). Ehhez szükségesek az RDE alkalmazója számára az áthidaló feltevések, melyek összekötik a társadalmi struktúra makroszintjének jellemzőit az egyén által észlelt szituációval (Esser 1998: 94–95), azaz a szubjektív racionalitás modelljének méréséhez viszik közelebb a kutatót. Az ilyen hipotézisek elsősorban a döntés három aspektusára vonatkoznak. Ezek a cselekvők számára elérhető alternatívák, a választást meghatározó feltételek, valamint az alternatívák következményeinek értékelése. Az áthidaló feltevések alkalmazásával explicitté teszi az empirikus elemző, hogy ad hoc hipotézisekkel egészíti ki az elméleti igényességre törekvő RDE-t, illetve adott esetben más szociológiai paradigmák eredményeit építi be feltevéseibe.

Az alternatívák észlelésének sajátosságaival kapcsolatos mérési nehézségek kezelése tehát nehezen megoldható a racionalista elmélet kompaktságának megbontása nélkül. Szükségesnek látszik (a kutatás témájának megfelelően) más paradigmák keretei között született feltevések átvétele. Az alternatívák észlelésével kapcsolatban is hangsúlyozzuk, hogy rendkívül fontos a modellező számára a vizsgálati területén végzett, kevésbé elméletorientált tematikus kutatások eredményeinek alapos ismerete (Lindenberg 1998: 69). Ezek visznek ugyanis közelebb az adott helyzetekben releváns döntési korlátok feltérképezéséhez.

Statisztikai eljárások

Az eddigiekben azt vizsgáltuk, hogy milyen lehetőségeket kínálnak az RDE eredményei az empirikus kutatás számára. Az alábbiakban azt nézzük meg, hogy mivel járulhatnak hozzá a matematikai-statisztikai eljárások az RDE paradigmáján nyugvó elemzések sikerességéhez. Két, a cselekvésemélet és a szociológia számára fontos eljárás alapelemeit mutatjuk be.

Diszkrét függő változós regressziós elemzés döntéseméleti megközelítése

A szóban forgó regressziós modellek fő sajátossága, hogy a magyarázott változó korlátozott számú értéket vehet fel. A legegyszerűbb és legelterjedtebb modellekben dichotóm függő változókat alkalmaznak. A továbbiakban az egyszerűség kedvéért LOGIT-modellként hivatkozunk az eljárásra, bár ez csak egy szűkebb halmaza a diszkrét magyarázott változós modelleszaládnak. Az ilyen, kvalitatív függő változóval számoló eljárásoknak általában nagy a jelentőségük a szociológia szempontjából. A megmagyarázandó jelenség ebben a keretben lehet például különféle, önmagukban jellemezhető cselekvési lehetőségek közötti választás, ami különösen vonzóvá teszi a módszert a cselekvésemélet számára. A modell ekkor azt mutatja meg, hogy

mekkora az esélye egy alternatíva választásának a cselekvő számára adott körülmények függvényében, azaz:

$$P(y_i=1) = F(w), \text{ ahol egyszerű feltevésekkel élve a hatásmechanizmusokról:} \quad (1)$$

$$w = \beta_0 + \beta_1 x_{i1} + \dots + \beta_m x_{mi}, \quad (2)$$

ahol y_i az i -dik egyén döntésének eredménye (értéke 0 vagy 1), $x_{i1}, \dots, x_{mi}$ a döntést meghatározó változók értékei az i -dik egyén esetében, $\beta_1, \dots, \beta_m$ pedig a regressziós paraméterek. A LOGIT-modellben $F(w)$ értéke egy lognormális eloszlású valószínűségi változó eloszlásfüggvényét követi.²⁰

A kézikönyvek gyakran követett eljárása, hogy ezt a modellt a lineáris regresszióból vezetik le, mérési problémaként feltüntetve a diszkrét változó jelenlétét. Létezik azonban egy cselekvéseméleti kifejtése is a LOGIT-modellnek. Kiindulásként tekintünk az egyes lehetséges döntési alternatívák hasznosságát és annak meghatározó tényezőit egy lineáris additív modellben.²¹

$$U_{iA} = \beta_0 + \beta_1 x_{i1A} + \dots + \beta_m x_{miA} + \varepsilon_{iA}, \quad (3)$$

ahol U_{iA} az A alternatíva hasznossága az i -dik egyén számára, x_{i1A} az egyes számú, hasznosságot befolyásoló változó értéke. A alternatíva választása esetén, ε_{iA} pedig egy hibátényező. A változók és a hasznosság értékei közötti összefüggéseket a β paraméterek mutatják. Ahogy a hibátényező jelenlétéből látható, a hasznosság értékét ezen változók alapján csak valószínűsíteni lehet. A hasznosság ilyen sztochasztikus értelmezésének léteznek elméleti interpretációi is, így nem ad hoc módon került a hibátag a modellbe (Amemiya 1981: 1490).

Bizonyos változók értéke azonos a különböző alternatívák esetében, mások viszont eltérő értékeket vesznek fel az egyes kimenetekben. Az utóbbi típusba tartozókat választásfüggő változóknak nevezzük. Ebben a modellben ezek határozzák meg, hogy melyik alternatívát választja az egyén.

Az egyszerűség kedvéért legyen adott két alternatíva, A és B . Az i -dik egyén A -t preferálja B -vel szemben, ha $U_{iA} > U_{iB}$. Kis átalakítások után A választásának a valószínűségét az alábbi módon írhatjuk fel:

$$P(U_{iA} > U_{iB}) = P\{\varepsilon_{iB} - \varepsilon_{iA} < \beta_1(x_{i1A} - x_{i1B}) + \dots + \beta_m(x_{miA} - x_{miB})\} \quad (4)$$

Amennyiben az $\varepsilon_{iB} - \varepsilon_{iA}$ valószínűségi változóról feltételezzük, hogy lognormális eloszlást követ, akkor az

$$F\{\beta_1(x_{i1A} - x_{i1B}) + \dots + \beta_m(x_{miA} - x_{miB})\} \quad (5)$$

eloszlásfüggvény az (1) és (2) egyenletekben bemutatott LOGIT-modell egy lehetséges felírását mutatja.

²⁰ Az $F(w)$ eloszlásfüggvény értéke a w valószínűségi változó adott w^* értékénél azt mutatja, hogy mekkora a valószínűsége annak, hogy $w < w^*$. A lognormális valószínűségi változó eloszlásfüggvénye S alakú, és értéke w csökkenésével a nullához, w növekedésével pedig az egyhez tart.

²¹ A kifejtésben Amemiya gondolatmenetére támaszkodunk (Amemiya 1981: 1490).

Az itt felvázolt gondolkodási logika elméleti jelentősége abban rejlik, hogy a cselekvéseméleti modellfelírástól közvetlenül jutunk a mérési modellhez, ami nem lehetséges a hagyományos eljárás alapján. Az empirikus kutatás kivitelezése szempontjából a választásfüggő változók bevezetésének van jelentősége. Ezeknek, mint láthattuk, nem egy értéke van minden egyénre, hanem döntésüktől függően különböző értékük lehet. Használatuk révén lehetőség nyílik arra, hogy a változók szintjén is definiáljuk azokat az egyének előtt álló lehetőségeket és korlátokat, melyek alapján döntésüket meghozzák.

A gyakorlatban a választásfüggő változókkal (is) számoló modelleket elsősorban egy speciális területen használták, a napi közlekedési eszközök megválasztásának módját próbálták magyarázni velük (Amemiya 1981: 1490–1491). Ugyanakkor találunk példát arra is, hogy a jóléti rendszerek kialakításával kapcsolatos preferenciák magyarázata során alkottak ilyen logikájú modellt (Heijden–Nelissen–Verbon 1997).

A fentiekben leegyszerűsítettük a modellfelírást. Valójában a hagyományos módon számba vett magyarázó változók is szerepelnek az ilyen eljárást alkalmazó vizsgálatokban, emellett a konstans (β_0) értéke a feltevések szerint eltérő a különböző alternatívák esetén.

Az itt vázlatosan ismertetett modellezési logika elméleti szempontból elegánsabbnak tekinthető, ha megvalósítható. Azonban kivitelezéséhez némileg több információra van szükség, mint a hagyományos eljárás alapján készült elemzések esetében. A konvencionális LOGIT-modell ugyanakkor éppúgy megfelelnet az elméleti igényesség követelményeinek, ha megfelelően vannak definiálva az egyes változók hatásmechanizmusai.

Anyagi érdekeken kívüli megfontolások mérése reziduális módszerrel

A korábbiakban már utaltunk rá, hogy milyen mérési nehézségekkel találja szemben magát az empirikus kutató, ha olyan motivációs tényezők szerepét kívánja vizsgálni, melyek hatása nem köthető az egyén anyagi viszonyaihoz. Az alábbiakban egy korántsem problémamentes megoldási kísérletet mutatunk be.

Az eljárás alapfeltevése szerint két alapvető motivációs erő befolyásolja az egyének döntését a vizsgált helyzetben. Az egyik az anyagi önérdék, a másik valamilyen morális megfontolás. Ez utóbbi tartalmára vonatkozóan a vizsgált szituációtól függően fogalmaznak meg konkrét feltevéseket. A feltételezett morális megfontolás nem (vagy csak nehezen) mérhető közvetlenül. A vizsgált magyarázandó változó elméleti és mérési modellje ekkor az alábbi módon írható fel (a lehető legnagyobb egyszerűsége törekedve)²²:

$$\text{az elméleti: } y_i = \beta_0 + \beta_1 x_{1i} + \beta_2 x_{2i} + \varepsilon_e, \quad (6)$$

$$\text{a mérési: } y_i = \hat{\beta}_0 + \hat{\beta}_1 x_{1i} + \hat{\varepsilon}_m, \quad (7)$$

²² Az ismertetésben nagyon leegyszerűsítjük a probléma tárgyalását. Az eljárás kifinomultabb bemutatását lásd Carson–Oppenheimer (1984).

ahol y_i a magyarázott változó értéke az i -dik egyén esetében, x_1 az anyagi önérdeteket reprezentáló változó, x_2 pedig a morális megfontolások változója. Az ε_e és $\hat{\varepsilon}_m$ valószínűségi változók az elméleti és a mért modell hibatagjai, ahol $\hat{\varepsilon}_m = \beta_2 x_2 + \varepsilon_e$.

Ahhoz, hogy a morális megfontolásokat mérhetővé tegyük, keresnünk kell egy olyan függő változót az adott populáció viselkedésével kapcsolatban, melynek értékeit ugyanazok az anyagi és nem anyagi tényezők határozzák meg, mint az általunk vizsgált Y változót, ráadásul a morális megfontolások hatása ugyanúgy működik. A módszer szerint erre a másik változóra futtatjuk először a mérési modellt. Az egyes egyének esetében empirikusan regisztrált hibatag értékek feltételezésünk szerint tehát tartalmazni fogják a morális megfontolások (anyagi érdekektől független) hatását is. Ezért, feltéve, hogy az Y és a másik változó elméleti magyarázómodelljében található hibatagok függetlenek egymástól, a másik mért modell hibatagjával kiegészítjük a (7) egyenletben leírt modellt, és így megközelítő módon mérni tudjuk a morális megfontolások hatását.

Az eljárás jól szolgálhatja például a cselekvések önértékének vizsgálatát, és általában ott hasznosítható, ahol azt feltételezzük, hogy mérhető változóink nem tudják teljesen lefedni a cselekvők által számba vett tényezőket. Elsősorban a politikatudományban találkozhatunk ilyen jellegű elemzésekkel, ahol a képviselők vagy a választók döntéseinek ideológiai meghatározottságát vizsgálták vele (pl. Carson–Oppenheimer 1984; Holmes 1990).

A hibás modellspecifikáció általában súlyos problémákat vethet fel az empirikus vizsgálatok eredményeinek értelmezésekor, és ez kiemelten igaz erre a módszerre. A szokásos regressziós modellezés során a rossz modellfelírás jó eséllyel (de nem feltétlenül) vezethet nem szignifikáns mértékű hatásokhoz, ami a leginkább elterjedt tesztelési stratégia alkalmazásakor csökkenti a tévkövetkeztetések esélyét. Ha azonban az itt ismertetett modellezési keretben hiányosan, vagy nem megfelelő módon vettük számba az anyagi önérdet meghatározó tényezőit, vagy valamilyen, valójában szerepet játszó nem anyagi szempontot nem vettünk figyelembe, akkor tévesen juthatunk arra a következtetésre, hogy a kiegészítő motiváció működésére vonatkozó feltevéseink helyesek.

Összegzés

Az RDE képviselői szerint a paradigmának fontos szerep juthat a szociológiai elmélet és az empirikus kutatás egyesítésében (Hedström–Swedberg 1998: 70). Mint az ismertetésünkből is kiderült, jelenleg még számos megoldatlan problémával kell szembenéznie annak a kutatónak, aki RDE alapokon kíván statisztikai elemzéseket folytatni. Az RDE empirikus kutatásokban való felhasználásának közgazdaságtanban elért sikereit nem lehet egyszerűen megismételni pusztán az ott kifejlesztett modellek szociológia által vizsgált területekre történő kiterjesztésével. Az irányzatra kritikus szemmel tekintők a legfontosabb szempontok között róják fel a paradigma empirikus alkalmazásokkal kapcsolatos hiányosságait (Green–Shapiro 1994: 10). Szemére vetik, hogy az elmélet tesztelt állításai legfeljebb banális tényeket fogalmaztak újra az RDE terminológiájában (Green–Shapiro 1994: 6).

Az RDE egyes hívei felhívják a figyelmet arra, hogy a régi elméletek újrafogalmazása még csak az első lépés az új paradigma fejlődésében, és ennek alapján nem tudunk még következtetéseket levonni termékenységére vonatkozóan (Lindenberg 1998: 58). Az irányzat egzakt és individualista közelítésmódja kedvez a statisztikai elemzéseken nyugvó kvantitatív kutatásnak. Ugyanakkor bizonyos szubjektív tényezők fontossága az elméleti modellekben komolyan nehezíti az empirikus munkát. Mindazonáltal a szerző szerény ismereteire alapozott véleménye az, hogy eleddig az RDE kvantitatív empirikus vizsgálatok számára jelenleg nyújtott lehetőségeit sem használták ki eléggé a szociológiában. A paradigma a jövőben a cselekvésemélet jelentős fejlődésének elmaradása esetén is fontos szerepet játszhat a társadalom szociológusok számára érdekes, és eddig kevés sikerrel elemzett jelenségeinek megértésében és egzakt eszközökkel történő magyarázatában.

Irodalom

- Abell, Peter 1991. Introduction. In: Abell, Peter (ed.) *Rational Choice Theory*. Edward Elgar, Aldeshot, Brookfield, ix-xviii.
- 1992. Is Rational Choice Theory a Rational Choice of Theory? In: Coleman, James–Thomas Fararo (eds.) *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Sage, Newbury Park, 183–206.
- Akerlof, George 1997. Social Distance and Social Decisions. *Econometrica*, 65, 1005–1027.
- Amemiya, Takeshi 1981. Qualitative Response Models: A Survey. *Journal of Economic Literature*, 19, 1483–1536.
- Andreoni, James 1990. Impure Altruism and Donations to Public Goods: A Theory of Warm-Glow Giving? *Economic Journal*, 100, 464–477.
- Baron, James–Michael Hannan 1994. The Impact of Economics on Contemporary Sociology. *Journal of Economic Literature*, 32, 111–1146.
- Becker, Gary 1974. A Theory of Social Interactions. *Journal of Political Economy*, 82, 1063–1093.
- Bernheim, Douglas 1994: A Theory of Conformity. *Journal of Political Economy*, 102, 841–877.
- Binmore, Ken 1998. The Evolution of Fairness Norms. *Rationality and Society*, 10, 275–301.
- Blossfeld, Hans-Peter–Gerald Prein 1998b The Relationship Between Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis – Past Developments and Future Perspectives. In: Blossfeld, Hans-Peter–Gerald Prein (eds.) *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 3–27.

- Boudon, Raymond 1989. Subjective Rationality and the Explanation of Social Behavior. *Rationality and Society*, 1, 173–196.
- 1996. „The Cognitivist Model”: A Generalized ‘Rational Choice Model’. *Rationality and Society*, 8, 123–150.
- Carson, Richard–Joe Oppenheimer 1984. A Method of Estimating the Personal Ideology of Political Representatives. *American Political Science Review*, 78, 163–178.
- Csepeli György–Wessely Anna 1992. A közép-európai szociológia kognitív esélye. *Replika*, május, 1–7.
- Csontos László 1996. Túl jön és rosszon: a racionális döntések elméletének recepciója Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 43, 326–331.
- Elster, Jon 1989. *The Cement of Society: A Study of Social Order*. Cambridge University Press, Cambridge
- Esser, Hartmut 1998. Why are Bridge Hypotheses Necessary? In: Blossfeld, Hans-Peter–Gerald Prein (eds.) *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 94–111.
- Frank, Robert 1985. *Choosing the Right Pond: Human Behavior and the Quest for Social Status*. Oxford University Press, Oxford, New York
- Frei, Bruno–Reiner Eichenberger 1989. Should Social Scientists Care About Choice Anomalies? *Rationality and Society*, 1, 101–122.
- Friedman, Debra–Michael Hechter 1988. The Contribution of Rational Choice Theory to Macrosociological Research. *Sociological Theory*, 6, 201–218.
- Goldthorpe, John 1998. The Quantitative Analysis of Large-Scale Data-Sets and Rational Action Theory: For a Sociological Alliance. In: Blossfeld, Hans-Peter–Gerald Prein (eds.) *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 31–53.
- Gould, Roger 1993) Collective Action and Network Structure. *American Sociological Review* 58: 182–196.
- Green, Donald–Ian Shapiro 1994. *Pathologies of Rational Choice Theory*. Yale University Press, New Haven, London
- Harsanyi, John 1969. Rational Choice Models of Political Behavior vs. Functionalist and Conformist Theories. *World Politics*, 21, 513–538.
- 1976. Advances in Understanding Rational Behavior. In: Harsanyi *Essays on Ethics, Social Behavior, and Scientific Explanation*. Reidel, Dordrecht, 89–117.
- Hausman, Daniel–Michael McPherson 1993. Taking Ethics Seriously: Economics and Contemporary Moral Philosophy. *Journal of Economic Literature*, 31 671–731.

- Hechter, Michael 1994 The Role of Values in Rational Choice Theory. *Rationality and Society*, 6, 318–333.
- 1998. The Future of Rational Choice Theory and its Relationship to Quantitative Macro-sociological Research. In: Blossfeld, Hans-Peter–Gerald Prein (eds.) *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 289–290.
- Hechter, Michael–Satoshi Kanazawa 1997. Sociological Rational Choice Theory. *Annual Review of Sociology*, 23, 191–214.
- Hedström, Peter–Richard Swedberg 1998 Rational Choice, Situational Analysis, and Empirical Research. In: Blossfeld, Hans-Peter–Gerald Prein (eds.) *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 70–87.
- Heijden, van der Eline–Jan Nelissen–Harrie Verbon 1997. Altruism and Fairness in a Public Pension System. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 32, 505–518.
- Hochman, Harold–James Rodgers 1969. Pareto Optimal Redistribution. *American Economic Review*, 59, 542–557.
- Holmes, Thomas 1990. Self Interest, Altruism, and Health Risk Reduction: An Economic Analysis of Voting Behavior. *Land Economics*, 66, 140–149.
- Huoranszki Ferenc 1999. Döntésemélet és erkölcsi normák. *Szociológiai Szemle*, 1, 3–30.
- Kahneman, Daniel–Amos Tversky 1979. Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk. *Econometrica*, 47: 263–291. [Magyarul: Kilátásemélet: A kockázatos helyzetekben hozott döntések elemzése. In: Csontos László (szerk.) *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium, 1998, 82–112.]
- Kahneman, Daniel–Jack Knetsch 1992. Valuing Public Goods: The Purchase of Moral Satisfaction. *Journal of Environmental Economics and Management*, 22, 57–70.
- Kelle, Udo–Christian Lüdemann 1998. Bridge Assumptions in Rational Choice Theory: Methodological Problems and Possible Solutions. In: Blossfeld, Hans-Peter–Gerald Prein (eds.) *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 112–125.
- Langlois, Richard–Csontos László 1993. Optimization, Rule-Following, and the Methodology of Situational Analysis. In: Maki, Uskali–Bo Gustafsson–Christian Knudsen (eds.) *Rationality, Institutions and Economic Methodology*. Routledge, London, New York, 113–132.
- Lindenberg, Siegwart (1989) Choice and Culture: The Behavioral Basis of Cultural Impact on Transaction. In: Haferkamp, Hans (ed.) *Social Structure and Culture*. De Gruyter, Berlin, 175–200.
- 1992. The Method of Decreasing Abstraction. In: Coleman, James–Thomas Fararo (eds.) *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Sage, Newbury Park, 3–20.

- Lindenberg, Siegwart 1998. The Influence of Simplification on Explananda: Phenomenon-centered Versus Choice-Centered Theories in the Social Sciences. In: Blossfeld, Hans-Peter–Gerald Prein (eds.) *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 54–69.
- Frey, Bruno 1993. Alternatives, Frames, and Relative Prices: A Broader View of Rational Choice Theory. *Acta Sociologica*, 36, 191–205.
- Marwell, Gerald–Pamela Oliver–Ralph Prael 1988. Social Networks and Collective Action: A Theory of Critical Mass III. *American Journal of Sociology*, 94, 502–534.
- Miller, Gary 1997. The Impact of Economics on Contemporary Political Science. *Journal of Economic Literature*, 35, 1173–1204.
- Moksony Ferenc 1993. Hozzászólás Csepeli György és Wessely Anna „A közép-európai szociológia kognitív esélye” című tanulmányához. *Replika*, április, 64–71.
- Nieboer, Anna-Petra 1998. *Life Events and Well-Being: A Prospective Study on Changes in Well-Being of Elderly People Due to a Serious Illness Event or Death of the Spouse*. Rijksuniversiteit, Groningen. Kézirat
- Opp, Karl-Dieter 1998. Can and Should Rational Choice Theory Be Tested by Survey Research? The Example of Explaining Collective Political Action. In: Blossfeld, Hans-Peter–Gerald Prein (eds.) *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 204–230.
- Orthmayr Imre 1997. Módszertani Individualizmus. *Szociológiai Szemle*, 2, 3–32.
- Rabin, Matthew 1998. Psychology and Economics. *Journal of Economic Literature*, 36, 11–46.
- Simon, Herbert 1982. *A korlátozott racionalitás*. Budapest: KJK
- Sugden, Robert 1982. On the Economics of Philanthropy. *Economic Journal*, 92, 341–350.
- Szántó Zoltán 1992) A racionális döntések elmélete és a pozitív társadalomkutatás. Hozzászólás Róna-Tas Ákos „A racionális döntések elmélete a szociológiában” című cikkéhez. *Replika*, 4, 116–118.
- 1998a A racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány. In: Csontos László (szerk.) *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium
- 1998b A makroszociológia mikroalapjairól. Gondolatok Tardos Róbert „Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára” című tanulmánya kapcsán. *Szociológiai Szemle*, 2, 89–108.
- Tardos Róbert 1998. Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára. *Szociológiai Szemle*, 1, 3–22.
- Weber, Max 1986 [1922]. *Gazdaság és Társadalom*. Budapest: KJK
- Zafirovski, Milan 1999. What is Really Rational Choice? *Current Sociology* 4, 47–132.

Huoranszki Ferenc

DÖNTÉSELMÉLET ÉS ERKÖLCSI NORMÁK II. (Válasz Ambrus-Lakatos Loránd kritikájára)

A döntéselméletet, annak társadalomtudományban és morálfilozófiában történő alkalmazhatóságát érintő viták sajnos gyakran a süketek párbeszédére emlékeztetnek. A sánc egyik oldalán az elméletet csupán felszínesen, vagy rosszabb esetben távolról sem ismerők zsigeri ellenszenv-nyilvánításaival találkozhatunk, míg a másik oldalon a merev ortodoxia utasít el minden módosítási javaslatot, a kritikai hangokat a szakmai kompetencia hiányára hivatkozva utasítva el. Ezért nagy öröm számomra, hogy írásomra olyan kritikus válaszolt, aki kiválóan ismeri a döntés- és játékelméletet, ugyanakkor jól látja az elmélet alkalmazhatóságával, esetleges korlátaival kapcsolatos problémákat is.

Mindazonáltal úgy gondolom, a bírálatra (vagy legalább is annak központi elemeire) van válaszom. Mindenekelőtt szeretném röviden megismételni azokat a főbb téziseket, amelyeket a tanulmányban védeni egykeztem.

1. A döntéselmélet és a morális normák motiváló erejének kapcsolata problematikus.
2. A probléma nem csupán a döntéselméletet érinti, hanem egy tágabb filozófiai-módszertani hagyományt is.
3. A hagyomány paradigmatis eseteinek egyfelől a kantianus ihletésű weberi cselekvéselméletet, másfelől a Savage által kidolgozott döntéselméletet tekintem.
4. Azt állítom, hogy a motivációs erő kapcsán eltekinthetünk az értékelés tartalmától, tehát hogy a döntéselmélet szempontjából csak a motivációs struktúra érdekes.
5. Nem állítom, hogy ez azért van így, mert az értékelő kijelentések tartalma teljesen önkényes, épp ellenkezőleg, amellet érvelek, hogy az önkényesség a nem morális döntések esetében sem áll (a de gustibus elvet módszertani idealizációnak tekintem, nem pedig az értékelő kijelentések természetére vonatkozó tézisnek).
6. Azt állítom, hogy Jeffrey nyomán lehetséges úgy módosítani a klasszikus döntéselméletet, hogy a morális normák motiváló erejét ne helyezzük a döntéselmélet által vizsgált megfontolásokon kívül, és ezért ne feltételezzük, hogy szükség van egy olyan (irracionális) „metadöntésre”, amely meghatározza, hogy az egyik vagy a másik típusú megfontolás alapján cselekedjünk-e.

A következőkben megpróbálom sorra venni és megválaszolni azokat a kritikai megjegyzéseket, amelyeket Ambrus-Lakatos Loránd hoz fel az általam javasolt megoldással szemben, illetve általában e megközelítéssel kapcsolatban. Természetesen nem tárgyalom azokat a kérdéseket, amelyekben az az érzésem, egyetértünk.

Nem követem azt a sorrendet sem, amelyben ellenvetéseit tette. Előbb a könnyebben megválaszolhatókat igyekszem sorra venni, később áttérek a nehezebben megválaszolható kérdésekre, amelyek nem csak a tanulmány érveinek (talán világosabb formában történő) újrafogalmazását követelik meg, hanem új érveket is. A végére hagyom azokat a kérdéseket, amelyeket nem csupán nem tudok megválaszolni, de amelyekről azt is gondolom, hogy igazán meggyőző érveket nem lehet mellettük (de talán ellenük sem) felhozni. (Azt természetesen ennek ellenére feltételezem, hogy értelmesen lehet róluk beszélni.)

1

A kérdések első csoportjába azok tartoznak, amelyek a morális értékeléssel kapcsolatosak, illetve azzal, hogyan viszonyul egymáshoz döntésmélet és morális norma. Abban, úgy gondolom egyetértünk, hogy a morális normák 1. cselekvéseket illetnek (nem olyanok tehát, mint például egy minőségbizonyítvány); 2. hogy tartalmuk nem vezethető le pusztán az optimalizáló viselkedés fogalmából; 3. hogy motiváló erejük személyenként változhat (vannak bátrabb és gyávább, tisztességesebb és kevésbé tisztességes emberek).

Mindebből azonban *nem következik* két fontos állítás: 1. hogy a morális normák tartalma ne lenne objektív 2. hogy ne ítélnénk meg morális alapon embertársaink viselkedését.

1. Az értékelő kijelentések természetével kapcsolatos filozófiai viták szövevényesek, és azt hiszem, jelen pillanatban nem lennének hajlandó egyik álláspont mellett sem őszintén elkötelezni magam. Bár általában úgy gondolom, hogy az értékelő állítások egy részének igazságértéket lehet tulajdonítani, abban már nem vagyok biztos, hogy ezeket ugyanabban az értelemben kell-e objektíveknek tekintenünk, mint mondjuk a tudományos vagy akár mindennapi tényeket rögzítő kijelentéseket. Abban azonban biztos vagyok, hogy valamiféle interszubjektivitást el kell várunk tőlük. Azt az embert, aki szerint sarat enni jó, bolondnak tartjuk. Azt, aki szerint a hazugság morális erény, *moral insanity*-nek.

2. Amikor azonban olyan cselekvést *magyarázunk*, ahol a moralitásnak szerepe van (s abban a morálfilozófusok többsége egyetért, hogy a moralitás fogalma elválaszthatatlan a cselekvés értékelésétől), a cselekvés szubjektív (vagy relatív) értékelésének van csak szerepe. Csakis az „internális indokok” segítségével rekonstruálhatjuk, ki mit miért tett – és a döntésméletnek véleményem szerint ebben, és csakis ebben lehet szerepe. Éppen azért, mert a döntésméletnek nem az a célja, hogy morálisan ítéletet alkosson a cselekvésről, hanem az, hogy hozzásegítsen annak megértéséhez, adott meggyőződések és vágyak miként vezetnek egy bizonyos cselekedetekhez. A racionalitást és az optimalizáló viselkedést sokszor szinonimaként kezeljük. Azt gondolom, abban egyetértünk, hogy ez nem helyes, általában véve. De ebből még nem következik, hogy ez az azonosítás specifikus célokra ne lenne alkalmazható. Erre a problémára később még visszatérek.

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy Ambrus-Lakatos két ellenvetése is megválaszolható. Az egyik szerint az általam javasolt megoldásból (mely szerint a cse-

lekvéseknek önértéket kell tulajdonítanunk, és azt el kell választanunk a következmények értékelésétől) az következne, hogy ha valaki immoralis lépések sorozatán keresztül jut el az általa vágyott következményekhez, s ezen következmények pozitív értéke számára meghaladja a morális normák áthágásából származó „negatív értéket”, akkor a cselekvő „*hitelesen védekezhet* avval, hogy az ő saját értékelése szerint az elérendő prudenciális haszon felülmúlja az erkölcsi költségeket” (126. old. – kiemelés tőlem). Ez azonban érzésem szerint a legkevésbé sem következik az általam védeni kívánt álláspontból. Csakis akkor következne, ha bevezetnénk a következő premisszát: „Tous comprendre, c’est tous pardonner”, vagyis megérteni annyi, mint megbocsátani. Ez a „premissza” azonban vaskos tévedés. Tökéletesen meg tudom érteni, hogy valaki gyávaságból cselekedett úgy, ahogy, de ez a legkevésbé sem teszi számomra megbocsáthatóvá (vagy erkölcsileg hitelessé) a cselekedetet. A racionális döntések elmélete viszont a cselekvés *megértés révén történő magyarázatának* alkotja részét, nem pedig a külső morális megítélésnek.

Ez utóbbi tényhez kapcsolódik válaszom Ambrus-Lakatos egy másik ellenvetésére is. Tanulmányomban amellett érvelek, hogy a humei–kant–weberi tradíció egyik következménye, hogy a morális motivációk alapján végrehajtott cselekvés, vagy dedukálható kell legyen a cselekvés következményeinek optimalizálásából, vagy kívül kell kerülnön a racionalitás hatókörén: irracionális (illetve „transzracionális”) motivációk alapján végrehajtott cselekvés lesz. Ambrus-Lakatos szerint azonban a döntéseméleti megközelítés általam javasolt módosítása „mégis csak a fenti két lehetséges megoldás egyikét (gondolom az előbbit – *H. F.*) fogalmazza újra”. Őszintén szólva, ezt nem egészen értem. Hiszen világos, hogy ahol a moralitásnak az általam definiált értelemben szerepe van, ott nem csak a következmények alapján optimalizálunk. A döntésemélet alapján vett racionalitás: optimalizálás. És szerintem semmi baj nincs azzal, ha valaki optimalizál egy olyan szituációban, ahol morális szempontok is felmerülhetnek. Az érdekes kérdés az, *mit tekintünk relevánsnak* az optimalizáció során: csak a következményt, vagy a cselekvést magát is.

A „célracionális cselekvő”, mint az az elnevezésből kitűnik, csak az utóbbira koncentrálni. (Kérdés persze, létezik-e ilyen személy vagy helyzet, de ezzel most nem kell foglalkoznunk.) Azzal, hogy az „értékracionális” cselekvést is „racionálisnak” neveztük el, még nem magyaráztuk meg, mit értünk itt racionalitás alatt. És legfőképp: nem magyaráztunk meg semmilyen cselekvést, amíg nem értettük meg, hogy a cselekvő hogyan integrálja cél-, illetve „értékracionális” megfontolásait. Mindebből azonban nem következik, hogy végső soron minden cselekedetünknek az önérdék az alapja.

Utóbbi csak akkor következne, ha feltételeznénk, hogy *az értékelés azonos az önérdékkel*. Ez azonban még az értékelés legtriviálisabb eseteiben sem igaz. Én a kínai konyhát szeretem, te a japánt. Mi értelme van ezt „önérdéknek” nevezni? Az „önérdék” fogalma nem a szubjektív értékeléshez, hanem egy cselekvés tartalmának objektív (külső) *megítéléséhez* tartozik. Hiszen gyakran mondjuk, hogy valaki önérdékből cselekedett, amikor csak cselekedeteinek várható (szubjektív) következményeit értékelte, a hozzájuk vezető cselekedeteket viszont nem (vagy a külső megfigyelő ítélete alapján nem megfelelő súllyal vagy módon) vette tekintetbe. Az „önérdék” fogalma tehát sok esetben *előfeltételezi*, hogy az eredményt és a cselekedetet külön-külön is értékeljük.

Ez talán választ ad arra is, miért gondolom úgy, hogy a morális cselekvést értékelnünk kell. Ambrus-Lakatos *en passant* megjegyzi, hogy ez a feltevés „motiválatlan”. Talán most sikerült megmutatnom, hogy nem az. Egyébként nem árt belegondolni, mi lehetne az alternatív megoldás. Én csak egy ilyenről tudok, mely szerint a morális motiváció: korlát. Azt gondolom azonban, hogy tanulmányomban részletesen érveltem e feltevés ellen, s bár elismerem, hogy talán újabb érveket is lehetne találni, erre most nem szeretnék kitérni.

2

Sokkal nehezebb megválaszolni azt az ellenvetést, amely a dolgozat központi tézisére érinti. A tézis szerint a Jeffrey-féle modellt alkalmazva a morális motivációk alapján történő cselekvés a döntéelmélet keretein belül tárgyalható. A tanulmányban a fogolydilemma típusú szituációt használok illusztrációként. Ha jól értem, Ambrus-Lakatos mellett érvel, hogy a Jeffrey-féle döntéelmélet e tekintetben végső soron nem különbözik a döntéelmélet savage-i változatától, s hogy „Jeffrey maga nem gondolta, hogy elméletével megoldotta volna a fogolydilemmát” (125. old.).

Azzal kezdeném, hogy természetesen én sem gondolom, hogy a problémát megoldotta volna, először is azért, mert Jeffrey-t a statisztika és a konfirmáció problémája foglalkoztatta, nem pedig a cselekvéelmélet, másodsor pedig azért, mert szerintem nincs is mit megoldani. A klasszikus fogolydilemma-szerű helyzet ugyan kellemetlen, de a szó logikai értelmében nem paradox vagy problematikus: valamennyi résztvevő számára létezik domináns stratégia, amelyet követni fog. A kollektív eredmény ugyan lesújtó, ami szomorúvá tehet bennünket, de ettől még sehol egy logikai dilemma. Ha van „dilemma”, az inkább társadalmi jellegű, arra vonatkozik, hogyan lehet olyan intézményeket tervezni, amelyek megakadályozzák, hogy ilyen helyzetbe kerüljünk. Ha a Jeffrey-féle elméletnek az lenne a következménye, hogy a fogolydilemma jellegű szituációkban a kooperatív stratégia választását ajánlja, az elmélet egyszerűen rossz lenne. De nem ez a helyzet. A probléma ugyanis nem az, hogy egy már klasszikus (egyszer játszott, egoista résztvevőket feltételező stb.) a fogolydilemmaként jellemzett szituációban mi lesz a játék megoldása, hanem sokkal inkább az, hogy *hogyan kell modelleznünk egy szituációt*. Azt gondolom, itt van köztünk az alapvető vitapont.

Ambrus-Lakatos szerint, ha a cselekedetekhez numerikus értékeket rendelhetünk, épp úgy, ahogyan azt a következmények esetében tesszük, akkor nem lesz értelme elválasztani egymástól a következmények és a cselekedetek értékét, hiszen ezek az optimalizáló megfontolás során úgyis összeadódnak. Ha ez így van, akkor visszakerültünk a klasszikus döntéelméleti modellhez: a cselekedetek értékelését pusztán következményeik és azok bekövetkezésének valószínűsége határozza meg. Szerintem azonban ez nincs így. Abból ugyanis, hogy a megfontolás során az értékek összeadódnak, még nem következik, hogy az a modell lenne helyes, amelyik nem választja szét őket. A várható érték kiszámítása során is összeadódnak a lehetséges következmények valószínűségekké súlyozott összegei, de ez még nem ok arra, hogy a modellezés során ne próbáljuk szétválasztani őket! A következőkben szeretném

megmutatni, miért hasznos külön (és nem a következmény-függvény részeként) tekintetbe venni a cselekedetek értékét.

Mindenekelőtt egyáltalán nem mindegy, hogy egy cselekedetet célnak tekintek-e vagy sem. Amikor döntenem kell, hogy az olcsóbb, de unalmasabb futást vagy a drágább, de számomra élvezetesebb úszást választom-e szabadidő sportként, a cselekedet maga a cél. Amikor viszont azt kell eldöntenem, a fogyósomat az úszás vagy a futás segíti-e elő hatékonyabban, a cselekedet eszköz. Ugyanaz a típusú cselekedet tehát lehet cél is, eszköz is. De az a modell, amelyik a második esetben értékeket rendel magához a cselekvéshez, természetesen rossz lesz, hiszen feltevésünk szerint ebben az esetben én csak a fogyást értékelem! Hogy ez így van, az könnyen ellenőrizhető: ha felajánlanak nekem egy szobabiciklit, és tudom, hogy az hatékonyabban (és olcsóbban) fogyaszt, mint a futás vagy az úszás, rögvest azt fogom választani. Az úszás és futás (mint számomra kedvelt szabadidő sportok) közti választásomat viszont egyáltalán nem fogja befolyásolni. Röviden: a legtöbb esetben lehet olyan szituációt teremteni, amelyben el tudjuk dönteni, hogy egy cselekedetet célnak, vagy eszköznek tekint-e a cselekvő.

Természetesen az igazi nehézség akkor merül fel, amikor egy szituáció modellezése során azt kell feltételeznünk, hogy mind a cselekedeteket, mind a következményeket értékelnünk kell. Ilyenkor „az – mondja kritikusom – hogy hová számoljuk el a cselekedeteknek tulajdonított értékeket nem dönthető el az elmélet keretein belül” (126. old.). E kérdés kapcsán azonban először is hasznos lenne két problémát elkülöníteni. Az első, hogy szükséges-e és lehetséges-e olyan *modellt alkotni*, amelyben a kettőt el kell választani. Alább megpróbálom megmutatni, hogy erre feltétlenül szükség van, s hogy ez lehetséges is. A másik kérdés, hogy lehetséges-e a *modell érvényességét tesztelni*. Erre a kérdésre nem tudok határozott választ adni, de attól tartok, hogy a teszteléssel kapcsolatos probléma nem csak az általam vizsgált esetben, hanem valamennyi döntéseméleti modell kapcsán fennáll.

Képzeljük el a fogolydilemma klasszikus kerettörténetét. Azt javaslom, hasonlít-suk össze a következő eseteket (az egyszerűség kedvéért abból indulunk ki, hogy a foglyok személyiségjegyei egyformák):

1. a foglyok „egoisták” (a börtönben eltöltött évekhez arányosan negatív értékeket rendelnek);
2. a foglyok aszkéták (a börtönévek és az értékek függetlenek egymástól);
3. a foglyok mazochisták (a börtönévek értéke pozitív);
4. a foglyok bolondok (képtelenek a börtönben töltött éveknek értéket tulajdonítani);
5. a foglyok „forradalmárok” (az árulás stratégiájának alkalmazásához negatív értéket rendelnek).

Ha egoista foglyokról van szó, a klasszikus megoldás alkalmazható, a domináns stratégia az árulás lesz. Mi a helyzet a többi esetben? Világos, hogy az árulás nem lesz domináns stratégia. Ennek oka, hogy amennyiben „szituáció”-n az egyes stratégiakombinációk alkalmazása során az egyes résztvevőkre háramló hasznosságok szerkezetét értjük, a szituáció ezekben az esetekben nem lesz „fogolydilemmaszerű”. De az új szituáció, bárminek nevezzük is, nem lesz azonos a különböző típusú szereplők számára! Lehetséges, hogy az aszkéták, mazochisták és a bolondok is

a kooperatív stratégiát választják, de nem ugyanazon megfontolások alapján, mint azok, akik a cselekvést magát is értékelik! A cselekvés értékelését a következményektől elválasztani, ez az egyetlen mód arra, hogy megértsük, miért hajlandó valaki egy hasonló szituációban kooperálni, anélkül, hogy bolondnak vagy perverznek tekintenénk. Ha a cselekedetek és a következmények értékelése közt nincs különbség, akkor azt a cselekvést, amelyet morális megfontolások is befolyásolnak, kénytelenek lennének a 2., 3., vagy 4. típusú szituáció valamelyikével azonosítani. De erre semmi szükség, hiszen egy egyszerű technikával értelmezni tudjuk a szituációk között (egyébként szerintem mindenki számára nyilvánvalóan fontos) különbséget.

El lehet persze vitatkozni azon, hogy a „forradalmárok” fogolydilemma-szerű szituációban vannak-e, mivel a következményekhez rendelt értékek számukra ugyanazok, mint az egoisták számára, vagy mivel cselekedeteik értékei a következményekhez hozzáadódva megváltoztatják preferenciáikat, ez már nem is a fogolydilemmája. Őszintén szólva ez engem a legkevésbé sem érdekel. Számomra ugyanis nem az a döntő kérdés, hogy minek nevezünk egy szituációt, hanem az, hogy helyesen modellezzük-e a résztvevők megfontolásait. Az a modell, amelyik nem tud, vagy nem akar különbséget tenni a morális normák alapján cselekvők és a perverzok vagy bolondok közt, számomra, finoman szólva, nem tűnik nagyon meggyőzőnek.

A vita persze nem is abban van köztünk, hogy meg kell-e tudnunk különböztetni e szituációkat, hanem abban, hogy megtehető-e ez a megkülönböztetés a döntésemélet eszköztára segítségével. Vajon lehetséges-e tesztelni azt a modellt, amelyik meg akarja különböztetni egymástól azokat a helyzeteket, amelyekben valaki a cselekedetek értéke alapján is dönt, azoktól, amelyekben csak a következményeket veszi figyelembe? Ez már fogósabb kérdés.

Nagyon egyszerű esetekben persze a válasz: igen. A technika, amelyet alkalmaznunk kell, a következő: ajánljuk fel egy személynek, hogy különböző cselekedetek választása révén, a bizonyosság körülményei között, ugyanazon nyereseményeket érheti el. Ekkor nyilvánvaló módon a cselekedetek relatív, rendezési skálán mért értéke alapján fog választani. Elismerem, hogy ez távolról sem elégséges információ. Azt azonban bizonyítja, hogy semmi abszurd nincs abban a feltevésben, hogy cselekedeteket értékelünk: ha nem tennénk, egy ilyen szituációban teljesen közömbösnek kellene lennünk.

Azt is szokás persze mondani, hogy ilyenkor a cselekedetekhez „élvezeti értéket” rendelünk, és ezzel máris következményekké varázsoltuk őket. Ez azonban szerintem nem járható út. A döntéseméleti modell kiindulópontja ugyanis a következő: a cselekvések következményei (illetve bekövetkezésük valószínűsége az egyes cselekedetek végrehajtásának függvényében) a cselekvő számára *adottságok*, tehát nem befolyásolhatók. Amiről ő dönt, az a cselekvés. Ám ha a cselekvést is következménnyé alakítjuk, akkor vagy azt kell állítanunk, hogy a cselekvőnek nincs miről döntenie, vagy pedig azt, hogy a következményekről is dönthet, ami ellentmond eredeti feltevésünknek. (Éppen ez teszi nehezen elfogadhatóvá az Ambrus-Lakatos által is említett Harsányi-féle javaslatot, ahol is már csak a preferenciákat rendezgetjük, de valójában nincs miről döntenie.)

A kevésbé egyszerű esetekben (ahol eltérő következményekkel és szubjektív valószínűségekkel is számolnunk kell) persze nehéz lesz megmondani, mit értékel a cselekvő: csakis a következményeket, vagy a hozzájuk vezető cselekedeteket is.

Látunk kell azonban, hogy ez a probléma nem súlyosabb, mint az, amely a valószínűségek és a következmények értékelését illeti. Ez utóbbi esetben is abból indulunk ki, hogy a cselekvő különböző értékeket rendel a cselekedet következményeihez és különböző valószínűségeket rendel azok bekövetkezéséhez (ahol is a valószínűségek bizonyos esetekben, mint azt tanulmányomban részletesen tárgyalom, nem függetlenek a választott cselekedettől). Amikor azonban egy modell tesztelésére kerül a sor, és el kell tudnunk dönteni, egy adott szituációban és egy adott személy vonatkozásában melyek ezek az értékek, bizony bajban vagyunk.

Számos alternatív eljárást ismerünk (a legfontosabbak talán a Von-Neuman és Morgenstern, illetve a Ramsey által javasoltak), de mindegyiknek vannak hiányosságai. Az ezzel kapcsolatos technikai részleteket most nem elemezhetjük. Egy fontos problémát azonban szeretnék megemlíteni, mivel ez analóg azzal, ami a cselekedetek és következményeik értékének elkülönítését érinti. A klasszikus elméletek többségében azt feltételezzük, hogy a cselekvő *semleges* a kockázatot illetően: nem fél a kockázattól és nem is vágyik rá. Tudjuk azonban, hogy ez valójában nincs így. Más szavakkal: választásaink során nem csak a következményeket, hanem bekövetkezésük valószínűségét is értékeljük. El kell tudnunk tehát választani egymástól a következményeket értékelő függvényt és a kockázatvállalási attitűdöt. Ezt bizonyos modellek elméletben képesek megtenni, az azonban már egy másik kérdés, van-e mód arra, hogy a modellt egyes esetekre alkalmazzuk, tehát képesek legyünk arra, hogy a megfigyelt cselekvés alapján eldöntsük, milyen mértékű valaki kockázatvállalási attitűdje. Nyilvánvaló, hogy minél bonyolultabb a döntési helyzet, annál nehezebb ezt megtenni. De ebből még nem következik, hogy egy helyes modellnek ne kellene a kettőt elválasztani.

Következésképp azt gondolom, hogy a cselekedetek értékelése szükséges feltétele annak, hogy helyes modellt adjunk a cselekvést megelőző megfontolásokat logikai szerkezetéről. Ezzel többek között lehetővé válik, hogy elméletünk számot adjon a morális megfontolások motiváló erejéről. Fontosnak tartom azonban hangsúlyozni, hogy ezzel nem a „moralitás problémáját” akartam megoldani. Nem tudok választ adni arra a kérdésre: miért legyünk morálisak? Abban sem vagyok biztos, hogy van-e értelme ennek a kérdésnek. Nyilvánvaló módon abból, hogy a cselekvést is értékeljük racionális (optimalizáló) döntéseink során, önmagában még nem következik, hogy cselekedetünk morális szempontból releváns vagy éppenséggel helyes lesz. Hiszen cselekedeteket (vö. a dohányzás példáját tanulmányomban) nem csak morális okokból kifolyólag értékelhetünk. Valamint a cselekedetet morális szempontú értékelése nem vonja maga után, hogy a cselekedetet morálisan helyes döntés eredményének tartjuk. Az erős bosszúvágyból végrehajtott vagy kifejezetten gonosznak szánt cselekedet ugyan morális motivációk alapján történik, de nem helyes.

Az elmélet azonban (bár ismételten hangsúlyozni szeretném, hogy célja nem a cselekvés külső megítélése, hanem megértésének és ezzel magyarázatának elősegítése), hozzá tud járulni egy szituáció külső, morális értékeléséhez is. A következmények és a cselekedetek értékelésének elválasztásával ugyanis meg tudjuk különböztetni a morális döntési szituációk két igen fontos típusát. Az egyik esetben arról van szó, hogy valakinek mérlegelnie kell, hajlandó-e olyan jövőbeli kellemtelen következményeket vállalni, amelyek egy általa morálisan helyesnek vélt (tehát értékelt) cselekedetet végrehajtásából származnak. A következmények súlyosságától

(és az adott erkölcsi norma súlyától) függően különböző személyiségű egyének különbözőképp döntenek majd. Egy ilyen helyzet nyilvánvalóan nem azonos típusú azzal, amikor csak a következményeket vesszük tekintetbe.

Ámde különbözni fog attól a helyzettől is, amikor *csak* a cselekedetek értékelése dönt majd, mert az (adott személyre háramló) következmények cselekedetekhez viszonyított relatív súlya elenyésző, ámde az egyik értékelt cselekedet szükségképpen maga után vonja, hogy a másik értékelt cselekedetet nem hajthatjuk végre („Légy áruoló, vagy minden tizedik embert kivégeztetek a faluban!” típusú szituációk.) Ezeket a helyzeteket nevezzük morális dilemmáknak. A morális dilemmák éppen abban különböznek a fentebb említett dilemmáktól, hogy míg utóbbiak esetében a cselekedetek és azok (szubjektív) következményei közt kell súlyoznunk, az utóbbi esetében maguknak a cselekedeteknek az értéke alapján kell döntenünk. Nyilvánvaló, hogy ez fontos különbség a motiváció szempontjából. Állításom szerint a cselekedetek megértés révén történő magyarázata során a döntésemélet segítségével képesek vagyunk érzékeltetni ezt a motivációban rejlő, de a cselekedet megítélése során is releváns különbséget.

3

Mint válaszom elején említettem, vannak nehéz kérdések, és vannak (legalábbis számomra) megválaszolhatatlan kérdések. Ez utóbbiak közé tartozik az a kérdés, miért kell egyáltalán komolyan vennünk a döntéseméletet, amikor a morális cselekedetek motivációs szerkezetének megértéséről van szó? Azért nem hiszem, hogy erre válaszolni tudnék, mert egy elméleti paradigma (nem szeretem ezt a rendkívül felvizezett tudományfilozófiai műszozt, de ebben az esetben kénytelen vagyok ezt használni) *egészéről* nagyon nehéz eldönteni, ragaszkodjunk-e hozzá vagy inkább vessük el mindenestől. A filozófiai vagy tudományos problémák valamely elméleti kereten belül nyernek értelmet. A filozófiai vagy tudományos elméletek ezért értelmüket vesztenék, ha minden egyes alkalommal, amikor egy elmélettel kapcsolatban nehézség merül fel (és természetesen minden elmélettel kapcsolatban állandóan nehézségek merülnek fel), kidobnánk az ablakon, ahelyett, hogy módosítani, kiegészíteni, pontosítani akarnánk. Sem a tudós, sem a filozófus nem regényíró. Nem lehet mindig előlről kezdeni egy történetet.

Mint említettem, nem szeretem a felvizezett kuhnianizmust, az „ez is csak egy paradigma” (vagy nyelvjáték, életforma stb.) jellegű érveket, de kétségtelen, hogy Kuhn felhívta egy nagyon fontos tényre a figyelmünket: a tudomány (és nem a tudósok!) konzervativizmusára. Egy elméleti keret teljes és radikális elhagyásának nagyon nagy az ára. Túl sok korábbi meggyőződésünkről derül ki, hogy fabatkát sem ér, és ezt senki nem veszi örömmel tudomásul. Ráadásul az új keret karrierje elején általában legalább annyi problémát vet fel, mint amennyit megold, ezért nagyon erős elkötelezettség van szükség ahhoz, hogy szakítsunk a régivel.

A legfőbb ok, ami miatt úgy vélem, érdemes kitanunk a döntéseméleti megközelítés mellett, hogy a magam részéről nem látom az új és lenyűgöző alternatívát. Önmagában az ugyanis, hogy felhívjuk az elmélet korlátaira és gyengeségeire

a figyelmet, még nem ok elvetésére. Előbbi (a korlátok azonosítása) tulajdonképpen része kell legyen az elméletalkotásnak, utóbbi pedig csak egy feladat kijelölését, nem pedig egy elméleti keret értelmetlenségét kell hogy jelentse. Elképzelhető, a döntésemélet nem a legmegfelelőbb eszköz arra, hogy segítségével a cselekvést megelőző megfontolásokról modellt alkossunk azokban az esetekben, amikor feltételezzük, hogy a cselekvő a morális normákat is tekintetbe veszi. De mielőtt elvetnénk, világosan látnunk kellene, mik a számba jöhető alternatívák. Én azonban nem ismerek egyetlen más elméletet sem, amely fogalmilag tiszta képet tudna nyújtani arról, hogyan vezetnek az alternatív cselekvési lehetőségekről kialakított meggyőződések és a következmények értékelése a cselekvést meghatározó döntéshez. Márpedig azóta, hogy Arisztotelész a cselekedeteket a „gyakorlati következtetés” eredményeként értelmezte, ennek a kapcsolatnak a megértése minden cselekvésemélet egyik alapvető feladata.

Amikor azt mondom, a döntésemélet a jelenleg rendelkezésünkre álló legjobb fogalmi keret a cselekvést megelőző megfontolások megértéséhez, nem állítom, hogy ne merülne fel súlyos nehézségek vele kapcsolatban. Az egyik ilyen nehézség, melyet fentebb részletesen tárgyaltam, a tesztelhetőség problémája. Vajon empirikusan tesztelhető elmélet-e a döntésemélet? Vagy inkább a cselekvés (racionális értelmében vett) normája? Vagy tisztán matematikai elmélet? Egyik értelmezés sem állja meg teljesen a helyét. Annak tárgyalása, miért van ez így, túlságosan messzire vezetne. Azt azonban szeretném megemlíteni, mert témánk szempontjából fontos, hogy a tesztelhetőséggel kapcsolatos problémák nem vonják maguk után az elmélet használhatatlanságát. A tesztelés feltételezi az előrejelezhetőséget, márpedig számos olyan elmélet van, amelyek alig, vagy egyáltalán nem képesek az előrejelzésre. Miután a cselekvés megértése *ex post actu* történik, a döntésemélet célja pedig az, hogy a cselekedetekhez vezető megfontolásokat rekonstruálja, kilátástalan az elméletet tesztelni, a szó klasszikus értelmében (amikor is a teszt a sikeres predikciót jelenti). Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lehetne érvelni az elmélet alkalmazhatósága vagy alkalmazhatatlansága mellett.

Végül szeretném kiemelni, mit is jelent a döntésemélet azon igénye, hogy a gyakorlati következtetést egy meghatározott módon, a cselekvéshez vezető megfontolások logikai-matematikai modellje segítségével kívánja értelmezni. A „logikai-matematikai modell” emlegetése sokakban, különösen amikor a döntésemélet által vizsgált szituációkban morális motivációk is szerepet játszanak, ellenszenvet vált ki. A morális döntés pusztán számítás volt? Pontosan azt szerettem volna megmutatni, hogy ez nincs így. Abból, hogy megfontolásairól lehet logikai-matematikai modellt adni, nem következik, hogy az erkölcsi szereplő „számításból” cselekedne. Hiszen a modell nem zárja ki, épp ellenkezőleg, *feltételezi az erkölcsi személyiség fogalmát*. Az erkölcsi személyiség fogalma ugyanis éppen abban áll, hogy valaki képes felismerni egy cselekvés erkölcsi értékét, s annak következményeit is tekintetbe véve, ésszerű döntést képes hozni arról, mit tegyen. E megfontolások döntéseméleti rekonstrukciója természetesen nem az erkölcsi személyiségről alkotott elmélet. De nem látom be, miért ne lehetne része egy olyan elméletnek, amelynek célja az emberi cselekvés megértése.

Dupcsik Csaba

VALAMI ELKEZDŐDÖTT

Felkai Gábor–Haskó Katalin–Molnár Attila Károly–Némedi Dénes
–Pál Eszter–Somlai Péter: *A szociológia kialakulása.*

Tanulmányok. (Szerkesztette: Felkai Gábor. Új Mandátum, 1999.)

A recenzens számára zavarba ejtő feladat erről a kötetről írni: a hat szerző többsége annak idején tanára volt az ELTE Szociológiai Intézetében akkor, amikor e sorok szerző hallgató ugyanott. Két véglet jellemezheti hasonló esetben egy bíráló szerzőjének hozzáállását: az egyik a „csak keményen, ideje bizonyítani szellemi nagykörűségomat”-féle, a másik pedig az ájult tisztelet, mély elismerés, patikamérlegesen adagolt látszat-kritikával fűszerezve. Bármilyen nehéz, próbálom elkerülni nem csak ezeket a hozzáállásokat, hanem ezek *látszatát* is – ez pedig már sokkal nehezebb.

Szerkesztői előszavában Felkai Gábor maga is említést tesz a legtöbb olyan szempontról, amely egy recenzió fő motívumait képezhetnék. Elsőként arról, milyen olvasótáborra számítanak az alkotók, s itt főleg a hazai szociológusképzés közelmúltbeli átalakulására hivatkozik. Ezt a folyamatot magam is közelről figyelhettem: 1989-ben kilencfős évfolyam tagjaként kezdtem a szociológiai tanulmányaimat; a szociológia B-szak volt, tehát évfolyamtársaim akkor már legalább 1-2 éve jártak a bölcsészkarra, a kilencből ötünknek(!) történelem volt a másik szakja; az órákat más szakokon akkor szokatlan szabadsággal lehetett megválasztani, így a tipikus órákon – függetlenül attól, előadásnak vagy szemináriumnak volt-e meghirdetve – egy szemináriumnyi hallgató volt, több évfolyamból vegyesen, s gyakorlatilag mindenki ismert mindenkit; a tudásátadásban óriási szerepe volt a személyes diszkusszióknak, a nehezen hozzáférhető vagy éppen kéziratosszövegek fénymásolatainak és a kéziratosszövegeknek. Harmad-negyedévtől az órák jelentős része ahhoz hasonlított, amilyenek a nagykönyv szerint a posztgraduális képzésnek kellene lennie.

Diplomám megszerzésekor (1993) az akkori első évfolyam már száz főt számlált – nyilvánvaló, hogy a képzés rendszere teljesen átalakult, s ezt az oktatási anyagok átalakulásának is követnie kellett. A ilyen fejlődés végpontja azonban – hogy rátérjek írásom igazi tárgyára – nem egy *tanulmánykötet* lenne, hanem formális tankönyv, viszonylag rövid fejezetekkel, tagoltan, a lexikai ismeretek és az elemzések elkülönítésével, részletes tartalomjegyzékkel, kulcsfogalmak felsorolásával a fejezetek végén, összefoglaló kérdésekkel, külön tárgy- és névmutatóval a végén, és így tovább. Mindez még nem jelenti az itt bírált kötet (a továbbiakban: *Kialakulás*;

a külön jelölés nélküli oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak) kritikáját – gyakorlatilag ugyanezt fogalmazza meg Felkai Gábor is a szerkesztői előszóban¹. Egy formális szociológiatörténeti tankönyv megírása gigantikus munka lenne², amit – a hazai szociológusok létviszonyait figyelembe véve – egy ember nem bírna, ha pedig többen írják meg, fejezetenként, akkor minden szerkesztői erőfeszítés ellenére is fennáll az egyenetlenség erős kockázata. Egy tanulmánykötetben ezek az egyenetlenségek viszont nyíltan vállalhatóak, mint ahogy Felkai Gábor ismét csak megteszi előszavában.

A kötet öt részre tagolódik; a 2-4. rész tematikája egyértelmű: a szociológia kezdeteit tárgyalja Angliában³ (*Molnár Attila Károly* Edmund Burke-ről, illetve John Stuart Millről írt tanulmányai, *Pál Eszter* dolgozata Herbert Spencerről), Franciaországban (*Haskó Katalin* írt a restauráció korabeli szociológiai gondolkodásról, *Némedi Dénes* Auguste Comte-ról), Németországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában (*Felkai Gábor* már említett tanulmánya).

Az első rész *Somlai Péter* rövid összefoglalójából („A szociológia születése a tizenkilencedik században”), míg az ötödik egy újabb Némedi-tanulmányból („Empirikus társadalomkutatás a tizenkilencedik század végéig”) áll. Úgy érzem, felesleges volt ez a keretes szerkezet (amit valószínűleg az időrendi szemlélet indokolhatott, Némedi ugyanis itt kitekint még az 1930-as évekre is), a két tanulmány együtt alkothatta volna a bevezetést. Sőt: ezt a bevezetést még ki is lehetett volna egészíteni. A „hol kezdődik a szociológia (és hol ér véget pl. a filozófia/társadalomelmélet)” kérdésre adott válasz ugyanis ennek a tudománynak a történetében sosem volt egyértelmű, s ebben a kötetben is érezhetőek az egyes szerzők felfogása közötti különbségek. Lehet, hogy érdemes lett volna az erről szóló latens vitát nyílttá tenni, akár olyan formában, hogy a szerkesztői előszó nem csak felvezeti a kötetet, de vállalkozik az egyes tanulmányok rövid ismertetésére, felfogásuk különbségeinek regisztrálására, a szociológiatörténeti megközelítések főbb típusainak vázlatos ismertetésére; akár úgy, hogy Somlai rövid bevezetőjét vitacikké minősítve a szerkesztő kikény-

¹ „Tanulmánykötetről lévén azonban szó, ez a könyv nem elégítheti ki maradéktalanul a szociológiatörténet-oktatás sajátos igényeit” (9. old.). Mégis, teszi hozzá, reméli, hogy hasznos segédkönyv lehet ehhez az oktatáshoz. Így is van.

² S talán a szerzők (vagy egy részük) mentalitásától is idegen lenne; Némedi Dénes például az *Empirikus társadalomkutatás a tizenkilencedik század végéig* című tanulmánya első lábjegyzetében szinte mentegetőzve jegyzi meg: Ez az áttekintés elsősorban pedagógiai célokat szolgál, és nem tart igényt tudományos eredetiségre (429. old.). Ha jól értem, akkor az egész kötet pedagógiai célokat szolgál. Egyetemi tanulmányaim alatt gyakran hallottam – személyesen Némeditől is – azt az elterjedt oktatói ideológiát, hogy annak semmi értelme, hogy én például itt sorra elmesélem, mit tudok a francia szociológia nagyságairól, inkább beszéljük meg a szövegeket, folytassunk igazi vitát. Nem igaz, hogy nincs értelme: pedagógiailag a leghasznosabb órák éppen azok voltak, amikor egy okos és olvasott tanár összefoglalt egy adott területet, szempontokat mutatott fel, relevanciákat emelt ki, olyan szerzők és művek tucatjairól beszélve, amelyet az átlagos szociológushallgatónak ritkán van ideje elolvasni. Az igazi vita – bár nyilván megvan a helye a hallgatók egy részének szellemi fejlődésében – túlságosan nagy százalékarányban válik érdektelenné.

³ Bár, ha Burke ír származására, Mill skót gyökereire és korunk „korrektségi” szabályaira gondolunk, lehet, hogy helyesebb lett volna „A brit szociológia kezdetei” címet használni.

szerít a többi szerzőből pár oldalas „állásfoglalásokat”, s ezzel a vitablokkal indulna az egész kötet⁴.

Ha jól értem, Felkai Gábor elsősorban szerzői szuverenitásának tiszteletben tartása miatt nem vállalkozott egyik ilyen megoldásra sem, pedig talán érdemes lett volna. Erős a gyanúm, hogy viszonylag kevés olvasó lesz, aki elejétől a végéig egyhuzamban elolvassa majd ezt a kötetet, a tipikus az lesz inkább, hogy a bevezetést, és az öt éppen érdeklő szerzőkről szóló részeket olvassa csak el. Így könnyen elkerülheti a figyelmét ez a szerzők között folyó latens vita. Korántsem melleleg: ha korábban azt írtam, hogy a szerzőknek nem kellene mentegetőzniük amiatt, hogy nem „eredeti elemzéseket”, hanem „pedagógiailag hasznos anyagokat” készítettek –, most hadd tegyem hozzá, hogy éppen ennek (és, mint majd utalni fogok rá: több síkon folyó) latens vitának a nyíltabbá tétele tette volna a kötetet intellektuálisan igazán érdekes vállalkozássá, amely nem csak a szociológiatörténettel most ismerkedők számára lett volna érdekfeszítő olvasmány.

Kezdjük ott, hogy a mai értelemben vett szociológia – tehát a (legalábbis elvileg) empirikus adatgyűjtésen alapuló, elméleteit többé-kevésbé egzakt módszerekkel begyűjtött tényekre építő tudomány – csak az 1930-as évek óta létezik; a már évszázadok óta létező „(proto)szociológiai/társadalomelméleti gondolkodás” és a társadalomról szóló adatgyűjtés párhuzamosan, egymás mellett, egymástól függetlenül létezett (még akkor is, amikor, pl. Max Weber esetében, néha ugyanaz a személy végezte). „A szociológia és a tizenkilencedik századi értelemben vett empirikus kutatás” esetében – fogalmaz Némedi – a »társadalomra« vonatkozó tudás két különböző formájáról van szó [kiemelés az eredetiben – D. Cs.]. A tizenkilencedik századi empirikus társadalomkutatás (és még a korai huszadik századi is) a társadalomból elsősorban a »problémákat« látta, a »társadalmi kérdés« kifejezésben a »társadalmi« szót úgy értelmezte, ahogy ma is értjük a »szociális« szót. Kifejezetten gyakorlatias és változtatásra irányuló volt. Országoként különböző módon ugyan, de mindenütt a polgári vagy polgárosuló elitek tevékenységébe integrálódott. Az empirikus egyetemi szociológia elsősorban e tekintetben jelentett újdonságot: nem a társadalmi, hanem a tudományos munkamegosztás keretébe integrálódott. Tevékenységének eredményét elsősorban nem a társadalmi viszonyok megjavításában, hanem az érdektelen tudás gyarapításában látta. A korábban ugyancsak az egyetemi rendszerben intézményesült tudományok példáját követte” (454. old.).

A *Kialakulás* feltételezett ideáltipikus olvasója⁵ ezt a roppant lényeges, de számára cseppet sem magától értetődő gondolatot csak a Némedi-féle zárótanulmányból tudhatja meg (az előző bekezdés összefoglaló jellegű idézetét éppenséggel az utolsó oldalon olvashatja). Ha ez az olvasó egy amerikai *textbook*-ból tanul szociológiatörténetet, akkor akár azt is elhiheti, hogy a szociológia 1937-ben, Talcott Parsons nagy

⁴ Némedi Dénes például tulajdonképpen kész anyagból indulhatott volna ki: a *Replika* 1996. decemberi (23-24.) számában Saád József (1996) vitaindító vázlatához írt rövid hozzájárulásából (Némedi 1996). Az itt kifejtett gondolatmenetének feltétlenül helye lett volna a *Kialakulás* bevezetésében.

⁵ „...ajánljuk az egyetemi hallgatók, a társadalomtudományok iránt érdeklődők és a szűkebb szakmai közönség figyelmében (Szerkesztői előszó, 9. ol.d)”. Ideáltipikus olvasó alatt természetesen csak az első két kategóriát értem.

művével kezdődött⁶ – ami bizonyos értelemben igaz is. Tisztázni kell azonban – s a *Kialakulásban* ez csak fokozatosan, valamennyi tanulmány elolvasása és feldolgozása után derül ki –, hogy a „szociológia előfutárai” kategória határai eléggé képlékenyek; hogy ha a „mi tartja össze a társadalmakat”-típusú *gondolkodást* vesszük figyelembe, akkor szinte csak konvenció és ideológiai meggyőződés kérdése, hogy Marxnál, Burke-nél, a skót felvilágosodásnál, Montesquieu-nél vagy akár Hobbesnál kezdjük a történetet; hogy ha a szociológia *terminust* vesszük figyelembe, akkor a kezdőpont egyértelműen Comte, de neki semmilyen más módon nincs több köze a mai szociológiához, mint számos kortársának; hogy ha a szociológia *intézményrendszerének* és a *szociológiai karrier lehetőségének* szempontjait vesszük figyelembe, akkor a kezdőpont az 1900-as századforduló környéke, Durkheim, Simmel és Weber kora.

A *Kialakulás* szerzői között érezhető egyetértés van abban, hogy ez utóbbi korszakhatár választja el egymástól a kialakulás korát a klasszikus kortól – az (implicit) vita a kezdet kérdéséről zajlik a szerzők között. S ami még lényegesebb: a vita nem is annyira a korszakolásról folyik, mind inkább arról, hogy melyik szellemi irányzat ihlette meg a szociológiai gondolkodást. Sőt, még általánosabb szinten sem értenek egyet, a szociológia és története viszonyát illetően. Molnár például megjegyzi: „A szociológia sajátos viszonyban van és volt szellemi előzményeivel, tanítómestereivel. Mint modern tudomány, általában nem érdekli a múlt, a sajátja sem (111. old.)”.⁷ Nem tudom elfogadni ezt az érvelést, amellyel, sajnos, nem először találkozom, talán személyes okokból, mivel jómagam a történelem felől érkeztem a szociológiához, s ezért tudok mélyen egyetérteni C. W. Mills-szel abban, hogy „minden nevére méltó szociológia történeti szociológia” (idézi: Habermas 1994: 66. old.). Ami pedig „a szociológia *saját múltjához* való viszonyát illeti, Molnár szerzőtársa, már említett *Replika*-beli cikkében így indít: „Az első szembetűnő tény, hogy a szociológián belül a diszciplína saját története sokkal jelentősebb szerepet játszik, mint más összehasonlító diszciplínákban. (...) A szociológiában... a »klasszikusok« centrális szerepet töltenek be...” (Némedi 1996: 173. old.). (Igaz, ezt követően azt is elismeri, hogy a klasszikusok nem örvendenek kellő ismeretségnek.)

A *Bevezetésben* Somlai Péter a főáram álláspontját fogalmazza meg: a felvilágosodással, majd a „kettős forradalommal” a társadalmi viszonyok – addig a hagyomány és a vallás által legitimált, viszonylag átlátható – szerkezete megingott, egyes elemeiben radikálisan megváltozott, de nem abban a formában, mint ahogy a felvilágosodás filozófusai szerint változniuk kellett volna. Ennek következtében támadt igény a társadalom új típusú megismerésére, s a szociológia (előzménye)

⁶ Sőt, mivel „minden paradigma újírja a tudománya történetét” (T. Kuhn), még érdekesebb mérföldkövekkel is találkozhat, manapság akár már magyarul is: „Az a gondolat, hogy a társadalmat az emberek igen eltérő módon élik meg, a növekedésből ered... (...) [Sőt], a társadalmi szereplők egyéni tapasztalatai sokszerűségének alapján Sydie (1987). Laclau (1990) és sokan mások azt a kérdést teszik fel, egyáltalán hogyan lehetséges társadalom. Ez természetesen kapcsolódik a hegemonia és a hatalom bonyolult kérdéseire” (Lampland 1994: 58–59. old.). Eddig ezt a kérdést a rend hobbes-i problémájaként ismertem, nyilván szexista neveltetésemnek köszönhetően.

⁷ Igaz, a folytatásból az is kiderül, hogy a radikális állításra azért volt szüksége, hogy úgy folytathassa: még ennél is fontosabb, hogy a szociológia szeretné elfelejteni valódi tanítómestereit, a konzervatív gondolkodókat.

tulajdonképpen erre az igényre igyekezett válaszolni. Nagyon is valószínűnek tartom, hogy Somlai tudta, hogy a következő tanulmányt író Molnár Attila Károly ezzel ellentétes álláspontot képvisel, s ezért fogalmaz polémikusan: „A szociológia előfutárai és első művelői között is találhatunk konzervatív gondolkodókat, mint például Edmund Burke-öt vagy Louis D. A. de Bonaldot.... Mégis, a szociológusok többsége liberális és/vagy szocialista volt, s társadalmi haladás mérsékelt vagy radikális képviselőjének vallotta magát, s így nem véletlen, hogy *a szociológia újra és újra a progresszív gondolkodás részének, a haladó társadalmi mozgalmak erjesztőjének számított* [kiemelés az eredetiben – D. Cs.]” (15. old.).⁸

Molnár Attila Károly viszont annak a tradíciónak a meggyőződéses híve, amely szerint a szociológia konzervatív gyökerű, a felvilágosodás örökösével szemben alakult ki⁹, azzal a liberális/szocialista tradícióval, amely konstruktivista és normatív (tehát nem az érdekl, *milyen* a társadalom, hanem *hogyan milyennek kellene lennie*), s nemcsak morális, de módszertani értelemben is individualista, tehát antiszociális, szinte már „antiszociológus”¹⁰. Ezért igen fontos számára Burke alakja: „Burke nem kitalálta a társadalmat, hanem megtalálta. (...) Nem a társadalom megalkotása érdekelt, hanem az, hogy milyen és hogyan működik. (...) A szociológia számára azért fontos Burke, mert a társadalom védelmében írva nem a társadalom eredete és így a társadalom alkotása érdekelt, hanem a társadalom működése” (32–33. old.) a burkeiánus konzervatívok szerint a társadalom hagyományaiban, intézményeiben nemzedékek kollektív, általában nem formalizálható, nem „központosítható”, sokszor nem is verbalizálható bölcsessége testesül meg, amely felülmúlja az egyének szükségképpen korlátozott értelmét; ha a társadalmi intézményeket a spekulatív egyéni észre próbálják alapozni, akkor az intellektuális szempontból kudarca van ítélve, morálisan elítélendő, politikailag pedig katasztrófális következményekkel jár¹¹.

⁸ Igaz, pár oldallal később már árnyaltabban fogalmaz: „Az »alapítók« szemléletmódja és munkájuk irányultsága kezdettől fogva nagyon sokféle volt. Akadtak közöttük pozitivisták és republikánusok, konzervatívok és forradalmárok, utilitaristák és historicisták. A különféle irányzatok között azonban számtalan átmeneti és vegyes csoportot találni. Hiszen *a szociológia első születésekor sem egyértelmű módon kapcsolódott össze a kutatók világnézeti felfogása valamilyen ismeretelméleti koncepcióval vagy történetiszemlélete egy meghatározott politikai pártállással*” [Kiemelés az eredetiben – D. Cs.] (19. old.).

⁹ Molnár képe persze ugyancsak árnyaltabb, mint egyes sarkított megfogalmazásaiból kitűnik. Megjegyezi például, hogy „noha [a szociológia] *értékei* [kiemelés tőlem – D. Cs.] a radikális felvilágosodásból erednek, paradox módon a homo sociologicus a felvilágosodás kritikájából” (46. old.).

¹⁰ A racionalista a saját értelmét a mások fölé helyezi, ezért antiszociális. Az előítélet kiszámíthatóvá teszi a cselekvést, így könnyebb együttműködni – rekonstruálja. Burke gondolatmenetét (54. old.) A konzekvenciák eléggé paradoxonok: Burke „ismeret-elméletileg populista”, miközben politikailag nem – ellenfelei, a philosophe-ok viszont éppen fordítva (55. old.) Mill kapcsán arról ír, hogy „a [Mill-féle felfogásban] szabadság társadalomellenessége sajátos antiszociológiát eredményez...” (120. old.)

¹¹ Pontosabban: Burke *előrejelezte* a francia forradalom elveiből, hogy ez katasztrófához fog vezetni, s ez a jóslata fényesen be is vált, míg Molnár már azt írhatja, hogy ez katasztrófához *szokott* vezetni. Mindenesetre érdemes rámutatni az egyik burke-i paradoxonra: az általa elítélt tudományfelfogás egyik alapvető elve – az előrejelzés képessége – alapján minősül sikeresnek.

Haskó Katalin egy harmadik, igen érdekes álláspontot fogalmaz meg: nála a korai szociológiai gondolkodás „konstruktívizmusa” nem egy konzervatív organicizmus-sal szemben fogalmazódik meg, hanem a Mandeville–Smith-féle „láthatatlan” kézsémával szemben, amely szerint az önérdéküket követő individualizált aktorok cselekvéseiből automatikusan kialakul egyfajta harmónikus társadalmi rend. A fennálló (ez ugyebár a Restauráció korabeli francia társadalom, amely az előző három évtized alatt „kipróbált” egy „abszolút” királyságot, több típusú köztársaságot, egy császárságot, majd egy sajátosan engedékeny királyságot) társadalmi rend különböző kritikái között az elsődleges ideológiai választóvonalat nem annyira módszertani elveik húztak, mint inkább ideológiai *vonatkozási pontjaik* elhelyezkedése *a múlt-jelen-jövő dimenzió mentén*. A konzervatívok számára (egy visszaállítandó) múlt, a liberálisok számára egy (működési zavaraitól megtisztított) jelen, a szocialisták számára egy (létrehozandó) jövő jelentett ilyen vonatkozási pontot¹². Ami azonban igazán érdekessé teszi Haskó elemzését, az a sajátos korabeli kommunikációs közeg létének és jelentőségének kimutatása. Ebben sajátos korszakban ugyanis „a rendkívül mély ideológiai és politikai törésvonalak által jellemzett s ebben az értelemben korszakosan más nyelven beszélő frontvonalak képviselői a társadalmi rend aktualitása mellett rákényszerülnek arra, hogy *ugyanarról beszéljenek*, s permanenssé váló vitáikban lassan kialakulnak azok a *közös megközelítések és formák* [kiemelések tőlem – D. Cs.], amelyek alapul szolgálnak majd a szociológia első nagyigényű, comte-i szintéziséhez. ...a francia szociológiai gondolkodás kialakulását bizonyos kommunikációs formák megjelenése foglalja keretbe” (186. old.).

A „kommunikációs formák” kategóriája már csak azért is érdekes lehet, mivel egyesíti magában a különböző tudásformák elemzését a kontextus elemzésével (amely utóbbi a szociológiatörténetek jelentős részében vagy kimarad, vagy „letudják” egy általános, makroszintű „történelmi háttérrel”, amely mindenképp hasznos ugyan, de nem ad *teljes* magyarázatot a szociológiai gondolkodás társadalmi meghatározottságának vizsgálatához). Egyébként ezen a területen is rekonstruálható a már említett lappangó vita: Molnárnál a közös kommunikációs közeg jelenléte Burke szemüvegén keresztül szűrve jelenik meg: „Korunk balszerencséje... – idézi őt –, hogy mindenről vitatkozni kell” (53. old.). Molnár szövegében a közös kommunikációs közeg abban a formában jelenik meg, hogy „Burke nyelvi csatát vívott” (53. old.). „Burke a radikálisokkal és a philosophe-okkal vitatkozva használta ellenfelei nyelvét, de átértelmezte azt” (56. old.). Ismét egy paradoxon: Burke, a szellemi újítások nagy ellenfele egy komoly tradíciókkal rendelkező irányzat kulcsfogalmait *újította meg*. Felkai Gábornak igaza van, amikor az előszóban megjegyzi: Tocqueville „fájdalmasan” hiányzik (8. old.) ebből a kötetből. Érdekes lett volna például az ő történelemszemléletét Burke-ével ütköztetni: szerinte ugyanis a francia forradalom nem radikális szakítás volt az idő folyamában (ahogy akár a forradalmárok, akár az ellenforradalmárok vélték), hanem éppenséggel jelentős mértékben a francia abszolutizmus hagyományainak örököse és folytatója (Tocqueville 1994).

Szeretném hangsúlyozni: nem azért koncentráltam írásomban a szerzők közötti lappangó nézetkülönbségre, mintha ezek léte csökkentené a kötet értékét – *éppen*

¹² S bár Haskó nem fogalmaz ilyen sarkítva: mindhárom vonatkozási pont jelentős (bár megalkotóiktól függően különböző) mértékben *konstrukció* volt.

ellenkezőleg, ez teszi különösen érdekessé és izgalmas olvasmánnyá. Tartalmi kérdésekre – a terjedelem és kompetenciám korlátai miatt – a továbbiakban itt nem tudok kitérni, s ez magyarázza azt is, miért nem foglalkoztam részletesebben a kötet több érdekes és értékes írásával sem. A továbbiakban inkább még egy formai jellegzetességre szeretnék reagálni: a terjedelemre.

Ezen a területen is érezhetőek egyenetlenségek, s – az eddigiektől eltérően – ezt a tényt kritikaként fogalmazom meg. Különösen Molnár Attilá Károlynál érzem, hogy a jó indítás után, egy kicsit túlírja a szövegét¹³. A szerkesztő Felkai Gábor visszafogó szerepe ezen a téren nyilván azért sem érvényesülhetett, mert éppen ő a „föbűnös”: írása 174 oldalas. Igaz, több szerzővel foglalkozik részletesen, mint bármelyi másik tanulmány, de húzásoknak lett volna bőven helye. Egyetlen, jóllehet extrém példa: Gumplowitz egy Webert előlegező gondolata kapcsán egy féloldalas lábjegyzetet szúr a szövegbe, amelyben először Weber értékmentességi tételét idézi fel, majd a következő bekezdésben a gondolat hume-i gyökereiről van szó, s a lábjegyzet harmadik bekezdése egy mai magyarországi példát hoz (377. old. 63. lj.).

Felkai tanulmánya tulajdonképpen egy „álcázott kismonográfia”, erre utal nem pusztán a terjedelme, de a szerkezete is: ő a szerzők közül az egyetlen, aki terjedelmes, a szövegek elemzésétől teljesen elkülönített „történelmi háttér” nyújt a 19. század német és osztrák-magyar szociológiához. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy ez a „háttér” lényegesen hozzájárul az ezt követően tárgyalt szerzők munkásságának jobb megértéséhez – különösen ebben a terjedelemben és didaktikailag sokszor kifogásolható szerkezetével¹⁴. Igaz: a francia szociológia kialakulása kapcsán Haskó Katalin és Némédi Dénes talán a másik véglethez áll közelebb. Előfeltételezik, hogy olvasójuk ismeri a francia történelem alapvető tényeit az Ancien Régime válságától a Forradalmon és a Császárságon át a Restaurációig – hiába érettségi anyag, talán 1-2 oldal terjedelemben nem ártott volna összefoglalni annak történelmi háttérét, miért érezték úgy a kortársak, hogy szemtanúi voltak a régi össze-

¹³ Molnár Burke-tanulmánya 66. Mill-cikke 56 oldal; Haskó Katalin 5 szerzővel (de Bonald, Guizot, Saint-Simon, Fourier és Proudhon) 40. Pál Spencerrel 30. Némédi Comte-tal 23 oldalon keresztül foglalkozik. Hangsúlyozom: a túlzott terjedelmet *didaktikai* szempontból kifogásolom, nem mintha nem lehetett volna bármelyik szerzőről akár egy külön kötetet is írni.

¹⁴ A német politikátörténet ismertetését az 1830-as években kezdi (252. old.), majd jön a gazdaságtörténet, egy rövid utalástól eltekintve igazán az 1870-es évektől (258. old.), majd társadalomtörténet. 1871-gyel indítva (260. old.); majd ezután ugrik vissza a Stein-Hardenberg-féle 1806-ban kezdődő reformokhoz (266. old.), ezt követően, a német bürokrácia sajátosságai kapcsán visszatér a 17. századba (267–269. old.). Másrészt: „háttér”-jellegéhez képest túl sok az adat (táblázat a Monarchia „osztrák” felének nemzetiségi eloszlásáról, majd ugyanez Magyarországról, táblázatba foglalva az 1850-es, 1880-as, 1890-es, és 1900-as adatok, az abszolút szám, a százalékarány, és a növekedés százalékarányai, 273–274. old.), nehezen áttekinthetőek (pl. társadalmi rétegekbe tartozók száma numerikusan, nem pedig százalékos arányban megadva, 262. old.), s vannak kínos elírások is: például I. Frigyes Vilmos (a magyar irodalomban „káplárkirály”, nem pedig a „katonakirály”) 1713-tól, nem pedig 1688-tól uralkodott, utóda pedig 1786-ban halt meg, nem 1780-ban; ez az utód pedig II. Frigyes volt, nem II. Frigyes Vilmos (aki 1786–1797 között uralkodott) (268–269. old.). A felhasznált irodalommal és a szemlélettel is vannak problémáim, de ebbe itt már végképp nem tudok belemenni, hisz nem társadalomtörténeti írásról van szó.

omlásának, s annak, hogy az új meg valahogy nem akar megszületni. Jól adagolja viszont – bár sajátos szemszögből – a történelmi (és személyes) háttérrel Edmund Burke-ről és J. S. Millről írt tanulmányaiban Molnár Attila Károly, valamint Spencer-tanulmányában Pál Eszter.

Minden kritikám ellenére szeretném leszögezni: a kötetet *egészében véve* hasznosnak és jónak tartom – itt és most, azaz az 1990-es évek végének, a 2000-es évek elejének Magyarországon. Nem örülnék viszont neki, ha mondjuk 15 év múlva is (csak) ebből tanulnának az érdeklődők a szociológia kialakulásáról: az egyik megoldás vagy az lenne, hogy valaki mégiscsak ír egy szociológiatörténeti *tankönyvet* – de nem okvetlenül; nagyon kockázatos a dolog, itt minden a szerzőtől függ, s Giddens *Szociológiája* kapcsán már magyar nyelven is láthatunk egy jó példát arra, hogy egy amúgy remek szerző is tud rossz tankönyvet írni. A másik, szerintem valószínűbb és talán szerencsésebb megoldás is az lenne, ha több monográfia jelenne meg a témában, akár a *Kialakulás* szerzőitől, az itt megírt tanulmányaik kristálymagva köré növesztve. Ehhez – az itt megjelent szövegeket figyelembe véve – éppen Felkai Gábor tanulmánya lehet a legjobb alap (amelyről talán negatívabb képet festettem itt, mint amilyet megérdemelt).

Hivatkozások

- Habermas, Jürgen 1994. *A társadalomtudományok logikája*. (ford.: Adamik Lajos és mások) Budapest: Atlantisz
- Lampland, Martha 1994. „Feminizmus és társadalomkutatás” (ford.: Acsády Judit)
In: Hadas Miklós (szerk.) *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*.
Budapest: Replika Kör, 55–62.
- Némedi Dénes 1996. „Minek a történet?”. *Replika*, december (23–24.) 173–181.
- Saad József 1996. „Magyar szociológiatörténet: minek a története?”. *Replika*,
december (23–24.) 161–171. old.
- Tocqueville, Alexis de. 1994. *A régi rend és a forradalom*. (ford.: Hahner Péter)
Budapest: Atlantisz

ANDREI ROTH: NATIONALISM SAU DEMOCRATISM?

(Nacionalizmus vagy demokrácia?)

Pro Európa Kiadó, Marosvásárhely, 1999

E századvégen újra nagy választás előtt állunk: a modernitás (posztmodernitás) valamilyen társadalmi, illetve gazdasági formája mellett kell döntenünk, indítja provokatív tanulmánykötetét a szerző. Célja a demokrácia és a nacionalizmus közötti ellentét bemutatása, a két szemben álló fogalom elemzése a román társadalom példáján.

A könyv címe – kis változtatással – tudatosan ismétli meg a román eszmetörténetben híressé vagy inkább hírhedtté vált szerző, A. C. Popovici: Nacionalizmus és demokrácia? című, 1910-ben megjelent művét, erőteljesen szembehelyezkedve annak érvelésével és végkövetkeztetéseivel, határozottan a mindennapi élet és a gondolkodás demokratizmusa mellett foglalva állást. Roth átfogó kísérletet tesz arra, hogy a nacionalizmus és a demokrácia témakörét, történeti és elméleti összefoglaló keretében, a román történelmi és aktuális valósággal szembesítve közelítse meg. A nacionalizmus vagy demokrácia? nagyrészt a szerző 1990 és 1999 között e témában publikált írásainak gyűjteménye. Ennek ellenére a könyv koherens egészet alkot, a benne található tanulmányok pedig egy-egy téma kritikai analizését képezik, újragondolásai egy térségünkben jól ismert tudományos anyagnak, amelyet statisztikai-, demográfiai anyagokra építő másodelemzések egészítenek ki. A tanulmányok vezérfonala a román nacionalizmus elemzése, és annak hatása a kisebbségek és a többség életére.

A könyv első része a nacionalizmus, a második a kisebbségek, a harmadik pedig a következmények kérdése köré csoportosuló tanulmányokat tartalmazza. A nacionalizmus-tanulmányokban Roth a nemzetet és a nemzeti kérdést a modernitás termékének tekinti, amely különböző módon jött létre Európa különböző térségeiben. Áttekintve az erre vonatkozó szakirodalmat, a hangsúlyt a keleti térségben kialakuló nacionalizmus specifikus voltára, és főként a román nacionalizmusra helyezi. Kelet-Európában a „nacionalizmus paradoxonjának” nevezhető jelenség valósult meg, amely a modernizációs folyamat késésére adott reflexként értelmezhető, s amelyet a késésből fakadó frusztráció és agresszivitás jellemez. Ez hatványozottan érvényes Románia esetében, érvel a szerző, ahol a társadalmi, kulturális és gazdasági struktúrák modernizációja elmaradt, az átvett alkotmányos struktúrák elemei nem stabilak, így demokratizmusuk nem teljes, és ahol a nemzeti ideológiában a nacionalizmus egyben antidemokratizmust és nyugatellenességet is jelent. A román nacionalizmus etnocentrizmusa a nemzet szellemiségének hordozójaként a parasztságot jelöli meg. Ugyanakkor az industrializmus, az urbánus életmód, a piacgazdaság mint nemkívánatos tulajdonságok jelentek meg a közgondolkodásban. Ez a nacionalista antimodernizmus ma is életképes, virulens eleme a román társadalmi gondolkodásnak.

A könyv második része a romániai kisebbségek (főként a magyar, a német, a zsidó és a roma kisebbségek) történelmével, identitásával foglalkozik, kiegészítve az inter- és multikulturalitás vizsgálatával. A több etnikum együttélésének következménye több, mint egyszerű kulturális vagy nyelvi kölcsönhatás. A hosszas történelmi együttélés során több-kevesebb súllyal mindig az identitás és asszimiláció problémája vetődik fel. Európa keleti felében az interetnikus kapcsolatokat a történelmi helyzet problematikussá tette. Ez az állítás különösen érvényes a Romániában élő etnikumok esetében, ugyanis a társadalmi-politikai struktúrák túl gyakran változtak a történelem folyamán, így a hatalmi arányok hirtelen változása az addig domináns etnikumot alárendelt pozícióba helyezte, és fordítva. A szerző ebben a referencialiteretben elemzi az identitás/asszimiláció közötti kapcsolatot, a többség és kisebbség viszonyára vonatkoztatva. A román nacionalizmus etnokratikus irányultsága pedig minden kisebbség esetében e században végig, néhol erőszakkal is, az asszimilációt szorgalmazta. A szerző érzékletesen vezeti végig az identitás/asszimiláció fogalompáros magyarázatát a magyar, a német és a zsidó kisebbség esetében, elemezve a különböző identitáselemek épülését, illetve az asszimiláció különböző komponenseit, például a egyes házasságokat.

Kiemelt helyen szerepelnek a romániai zsidó kisebbség helyzetével foglalkozó írások (Emancipáció, asszimiláció, zsidó identitás, illetve *Ki „hozta be” a kommunizmus Romániába?* című tanulmányok). Kevés munka született, amely a romániai zsidóság történelmi helyzetére ilyen jól megalapozott, statisztikai-demográfiai elemzést nyújtana. Roth kiemeli azt, hogy a zsidóság esetében az identitás/asszimiláció fogalompáros kiegészítendő az emancipáció fogalmával. A vezérfonal pedig az, hogy a zsidó kisebbség emancipációja elkerülhetetlenül összekapcsolódik az asszimiláció néhány aspektusával. A zsidóság emancipációja az a belső, bipoláris folyamat, amely a modern társadalmak kialakulásához szervesen kötődik, és magában hordozza az izoláció és autoizoláláció leküzdését is. Az asszimiláció és emancipáció kettőssége felelős azért, hogy kettős, sőt hármas identitásról is beszélhetünk e kisebbség esetében. A zsidó kisebbség „eltűnése” Romániából, a deportálásokból, a ki-vándorlásból, a népesség elöregedéséből, és a következő generációk fokozott identitásvesztéséből adódik. Ezt a szerző érzékletesen szemlélteti egy kolozsvári zsidó család krónikáján keresztül. Kevésbé feldolgozott, de ugyanolyan mértékben érdekes a zsidó kisebbség szerepe és részvétele a második világháború utáni közvetlen korszakban, a román kommunista pártban. A román közgondolkodásban erősen él az a „képzet”, hogy a „zsidó hozták be a kommunizmust”, így ez erős forrása az antiszemitizmusnak. Ez az elgondolás azt emeli ki, és használja exkluzív módon, hogy a kezdeti periódusban a román kommunista mozgalomban túlréprezentált, aránytalanul nagy volt a zsidó kisebbségek aránya. A szerző ellentételezőként hangsúlyozza, hogy az ilyen típusú érvelés félrevezető lehet, ugyanis nemcsak a zsidó kisebbség volt aránytalanul képviselve, hanem a magyar kisebbség is, vagy, hogy a zsidóság túlréprezentált volna ugyanúgy megnyilvánult a gazdasági életben, az urbánus életmódot képviselők körében, mint a második világháború embervesztése között. Ugyanakkor ez a „túlréprezentáltság” egyre inkább, és intenzíven „romlott le”, ugyanis a román kommunista párt az etnikai homogenizációt tűzte ki céljául, nemcsak a párt sorain belül, hanem az egész társadalmi életre nézve. A kommunizmus mellett való döntés motívumai között a zsidóság esetében megemlíti

az eredeti ideológiával való szimpatizálást, amennyiben az internacionalizmust tűzte zászlajára, és a társadalmi igazságosságot hirdette. Az ideológia azonban utópiának bizonyult – hasonlóan a kommunizmus fasizmussal szembeni választásához. Ez az oka annak, hogy a kommunista párt zsidó tagjai nagyon hamar kiábrándultak, és gyors ütemben szakítottak a kommunista mozgalommal.

A harmadik részben a szerző megpróbálja összegezni mindazon valós, illetve potenciális következményeket, amelyeket a nacionalizmus speciális romániai megjelenési formája hozhat a kisebbségek, és az egész román társadalom életébe. Itt főként két gondolatkörre fókuszál, az egyik az emigráció, mint szimptomatikus jelenség, a másik az integráció, a modernizáció és a demokrácia kérdésköre. Az emigráció fontos téma, szociális probléma a román társadalomban, ugyanis a második világháborútól napjainkig az országot elhagyók száma egymillió körül mozog, és egyes kisebbségek szinte teljesen „eltűntek”. A német és a zsidó kisebbségekről van szó. E két kisebbség esete közös tartalmakat rejt, ugyanis a masszív, majdnem teljes kivándorlás „sikeressége” a hasonló helyzetnek köszönhető. Roth megfogalmazása szerint a befogadó „anyaországok feltételek nélkül, energikusan támogatták a saját etnikumhoz tartozók bevándorlását”. A magyar és a roma etnikum esetében a kivándorlási esélyek jóval korlátozottabbak. Az erdélyi magyarok emigrációja a háború utáni időktől napjainkig mindig a magyar állam attitűdjeitől, a román társadalom belső helyzetétől és a két ország közötti kapcsolatoktól függött. Annak ellenére, hogy a kivándorlási folyamat jelentős e kisebbség esetében is, ez mégsem vezetett a teljes vagy majdnem teljes eltűnésig. A szerző azonban megkockáztatja azt a feltevést, miszerint ha a magyar kisebbség kivándorlási körülményei hasonlóan alakultak volna a német, illetve a zsidó kisebbségekéhez, akkor ugyanaz a jelenség érvényesült volna. Az emigrálás motivációi között a politikai-ideológiai, a gazdasági, a társadalmi immobilizmust, és a kommunista-nacionalista rendszer etnocentrizmusát jelöli meg. Igaz az a tény is, hogy a kivándorlás nagy mértékben köszönhető a román állam mindenkor homogenizáló törekvéseinek. A romániai kisebbségek a gazdasági ellehetetlenülés többség által is osztott helyzete mellett az asszimiláló, homogenizáló törekvések célpontjai is voltak az elmúlt évtizedekben. A társadalmi homogenizáció kommunista ideológiája az összes különbözőség eltüntetését tűzte ki célul. A könyv utolsó tanulmánya mindezek jegyében azt taglalja, hogy a román társadalom milyen eséllyel indul az euroatlanti integrációban, és hogy a jelenlegi helyzetből kiindulva elképzelhető-e egy erre vonatkozó optimista forgatókönyv. Mintegy válaszolva erre a kérdésre, Andrei Roth a belső stratégiai problémákat a gazdasági, politikai és mentalitásbeli modernizációs problémákban jelöli meg. Nacionalizmus vagy demokrácia? Ez a választás két alternatívája. A könyv tanulmányai a demokrácia mellett érvelnek.

SZERVEZETI KULTÚRA ÉS KOMMUNIKÁCIÓ

Vízügy a változó Magyarországon

Az MTA Szociológiai Kutatóintézet (Kertek 2000 Kiadó) 1998-ban kiadott tanulmánykötete gyakorlatilag az egész magyar vízügyi irányítás történetét átfogó munka még akkor is, ha konkrét vizsgálódási területe a Dégen-korszaktól a vizsgálat lezárásának időpontjáig tart. Ez utóbbi pontos időpontja sajnos nincs feltüntetve, bár az előszó, illetve a mellékletek még 1998-as évszámot jeleznek, ezt azonban megkérdőjelezi az a tény, hogy a vízügyi törvényről – amely megelőzi ezt az időpontot – a kutatás csak jövő időben tesz említést.

A tanulmányt a hazai szervezetszociológia ismerői, jeles szakértői, oktatói jegyzik.

A szerzők idejében tudatják az olvasóval, hogy az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontja az Országos Vízügyi Főigazgatóság megbízásából 1991 óta folytat kutatói és tanácsadói tevékenységet a vízügyi ágazatban. Jelen kutatás középpontjában a magyar vízügy átalakulásának szervezetszociológiai irányultságú elemzése állt. A tanulmánykötet főcíme (Szervezeti kultúra és kommunikáció) és alcíme (Vízügy a változó Magyarországon) akár felcserélhető is volna egymással. A vízügy nem kisebb hangsúllyal jelenik meg, mint a tanulmányozás szempontjait szolgáló keret. A nagy árvizek, belvizek elleni védekezésekre a tanulmányban megszólalók közül szinte mindenki emlékszik és hivatkozik, nem beszélve arról, hogy az ötvenes, hatvanas, hetvenes években kimunkált szervezeti kultúra ma is jelen van a vízügyi szervezetben, az akkor megfogalmazott normák és értékek máig érvényesek a vízügyi szolgálat minden egységére és szereplőjére.

Rozgonyi Tamás, a kutatócsoport vezetője az előszóban mindenkinek ajánlja a könyvet. Úgy véljük, joggal: akik érdeklődnek a magyar vízgazdálkodásért felelős, legendás múltú szervezetnek a története és küzdelmekkel tarkított, bizonytalan jelene iránt, azoknak jó szívvel ajánlható ez a kötet. A tanulmány magas színvonalú és hézagpótló, minden további kutatás számára forrásmunkaként kezelendő. Ezért is fontos rámutatni néhány olyan szempontra, amely némi korrekciót igényel.

Rozgonyi Tamás előszavában két olyan axiómaként kezelt megállapítást tesz, mely a későbbiek során szinte minden fejezetben visszatér, és számos szervezeti anomáliát azok következményeiként értékel. Ezek egyike annak leszögezése, hogy a vízügy és a környezetvédelem kettéválasztásában politikai- és érdekszempontok domináltak, és e kettéválasztást szakmai és igazgatáslogikai érvekkel alátámasztani nem lehet. Megítélésünk szerint ez a megállapítás csak részben állja meg a helyét.

Kétségtelen, hogy a környezetvédelem bölcsője a világon mindenütt valahol a vízügyek környékén ringott. Mióta azonban messze kinőtte a vízminőség-védelem kizárólagos cipőjét és tématerületei a légszennyezéstől a hulladékkezelésen át az épített környezet műemlékvédelmi feladatköréig terjednek, nehéz lenne ráhúzni a vízügy tárminisztériumi szükségszerűségét. Irányítástechnikai szempontból pedig igen eltérő feladatokkal találjuk magunkat szembe. Míg a környezetvédelem alap-

vetően szabályozási feladatok ellátását jelenti, melynek realizálója az ipar, a mezőgazdaság, a közlekedés és persze a vízügy is, addig a vízgazdálkodás egy nagyrészt kizárólagos állami tulajdonban lévő korlátos természeti erőforrással való gazdálkodást jelent. Érdekes módon ez utóbbi adottság a nem mindenben a legszerencsésebben megoldott kétszintű (párhuzamos: Minisztérium, illetve OVF) irányítás fenntartásának indokoltóságára ad okot a tanulmány készítőinek.

A másik, sok valós elemet tartalmazó axióma az ún. Bős–Nagymaros szindróma, mely minden, a vízügyet ért negatív hatás egyik ősokeként szerepel. Éppen szociológiai szempontból lett volna tanulságos annak a felvetése, hogy a vízesek begubózása, a megváltozott (tulajdon)viszonyok közepette felvetődő problémák megoldásának, illetve offenzív megközelítésének elmaradása, a sérelmi politika előtérbe kerülése mennyire erősítette azt a Bős–Nagymaros okozta benyomást, hogy az egész szakma szemben áll a rendszerváltozással. Pedig volt esély ennek elkerülésére. Az egyik interjúalany megállapítása különösen figyelemre méltó: „Dégen után a vízügyet úgy titulálták, mint a Horthy-rendszer utolsó bástyáját, mert Dégen nem a származást, nem az előéletet, hanem a szakértelmet nézte, és sok jó szakembert hozott a vízügybe. Ma, 15 év múlva a Kádár-rendszer utolsó bástyájaként emlegetnek bennünket azért, mert a szakmát és nem a politikai kurzúst szolgáljuk.”

A tanulmány maga négy fejezetre oszlik. A fejezetek egymástól elkülönítve is értékelhetők, hiszen csak a változó idő koordinátarendszerében következnek egymás után.

Az első fejezet lényegileg a Dégen-korszak politikai és szakmai értékelését foglalja magában. Papházi Tibor nevéhez fűződik ennek a korszaknak, a Dégen-hagyatéknek a feldolgozása. Bátor, korrekt munka, ideje volt „helyére tenni” ezt az időszakot. Adatai sokban megkönnyítik mindazoknak a munkáját, akik a magyar vízügy és infrastruktúra fejlődésének történetét kutatják. Az objektív bemutatás ellenére mégis sajtóságos az a beállítás, mely szerint a bukás lassan már elkerülhetetlen volt, mert Dégen Imre az ellene indított pártvizsgálat nélkül is „leszálló ágba” került. Ezt elsősorban a csökkenő vízügyi költségvetési forrásokkal támasztja alá a tanulmány. Érdemes megemlíteni, hogy ez az időszak az olajárrobbanás(ok) időszaka, amikor az egész népgazdaságban a recesszió jelei mutatkoztak, ha ezt akkor nem is nevezték a nevéen. Önmagában a csökkenő pénzügyi forrás még nem jelenti az ágazat leértékelődését és az irányítás gyengülését.

Ugyanakkor az elemzés két figyelemre méltó tényről nem említ: az egyik a szakembergárda kiválasztásának sajátos vetülete, a másik egy, a hetvenes évek közepén jelentkező politikai körülmény. Valós adat, hogy Dégen a kiválasztásnál nem nagy empátiával kezelte a pártbizottságok káderpolitikai jogosultságait. Tény, hogy ezzel három legyet is ütött egy csapásra. A dokumentumok ebből mindössze egyet mutatnak be, nevezetesen a jó szakemberek vízügybe áramlását és viszonylag ütőképes pozícióba kerülését. Ugyanakkor Dégen ezzel megvásárolta a „deklasszált” elemek hihetetlen intenzitású munkaerejét is, hiszen az érintettek nagyon jól tudták, soha sehol másutt a szocialista Magyarországon ilyen állásokba nem kerülhetnek.

A harmadik, nem elhanyagolható körülményként meg kell említeni, hogy ezek a produktív emberek soha nem veszélyeztették Dégen pozícióját, mert politikai értelemben megbízhatatlanok voltak. A Dégen elleni fellépés időzítését a hetvenes évek közepén a káderpolitikában csendben végrehajtott, enyhén antiszemita ízű

hullám is lehetővé tette. Ez volt az az időszak, amikor még a kerületi pártbizottságok munkatársai közül is vállalatokhoz számúzték a zsidó származásúakat, hogy minél távolabb kerüljenek a politikai döntéshozatali helyektől.

A másik fontos ok: patrónusainak elvesztése. Dégen politikai kapcsolatai a legfelső körökig, egészen a Politikai Bizottságig terjedtek. Kiváló kapcsolatait és a politikai lehetőségeket sikeresen használta ki a vízügyes szakma érdekében, ugyanakkor kivédte a direkt politikai nyomást. „Dégen a vízügyi politikát képviselte a kormányban, míg utódai a politikát képviselték a vízügyben.”

Szakmai tekintélye részben a nagy árvizek sikeres elhárítása következtében megingathatatlan volt, emellett tudatosan törekedett arra, hogy az ágazat minél önállóbb legyen és minden, a vízgazdálkodással összefüggő kérdésben az Országos Vízügyi Hivatal szava legyen a döntő.

Dégen Imre tevékenyen részt vett az új gazdasági mechanizmus előkészítésében. A hetvenes évek közepén ennek a reformgenerációnak a félreállítása folyt (Fehér Lajos, Nyers Rezső), majd Dégen következett a sorban. Nem csak úgy egyszerűen elfogyott, elkopott Dégen politikai „hinterlandja”, hanem tudatosan félreállították.

A vízügy ura túl hatalmassá nőtte ki magát az eltelt húsz év alatt, semhogy megmaradhatott volna ebben a kivételezett helyzetében. „A vízügy egy aránylag kicsi csapat, jól szervezettek, majd kiheverik” – mondták. Hát nem heverték ki. Dégen eltávolítása után a vízügyi ágazatot a stagnálás, majd a folyamatos hanyatlás időszaka, napjainkban pedig a bizonytalanság jellemzi.

„A vízügyi szolgálat politikai megítélése olyan tragikussá vált, hogy amikor három vagy négy évvel ezelőtt a Hidrológiai Vándorgyűlés szegedi összejövetelén az ünnepi beszédet Göncz Árpád köztársasági elnök mondta, és pártfogásába vette a vízügyi szolgálatot, ezt a beszédet egyetlen országos napilap sem volt hajlandó leközölni. Hát ez tragédia.”

Két adalék ehhez: Göncz Árpád fia vizes (alap)képzetségű, a Hidrológiai Társaság később keretes cikkben, azaz fizetett hirdetésben tudósított vándorgyűléséről.

A második fejezet a rendszerváltozás után kialakított Országos Vízügyi Főigazgatóság szervezetszociológiai elemzését tartalmazza. A már korábban említett kétszintű irányítás problémái mellett rendkívül tanulságos mind az 1991-es, mind a két év múlva megismételt interjúsorozat, melynek egyik eredménye, hogy az OVF szervezeti egységei közül a Közgazdasági Főosztályt minősítették a megkérdezettek a legbefolyásosabbnak, míg a középírányítás talán nemzetgazdaságilag egyik legfontosabb szakterülete, a vízgazdálkodás csak a hetedik helyre került. Bár a piaci viszonyok a közgazdasági vonatkozások előtérbe kerülését sokban megmagyarázzák, egy szakhatóság esetében a szakma leértékelődése funkcionális zavarként is felfogható.

Külön érdekessége a tanulmánynak, hogy a vizesek nosztalgikus érzülete milyen sokszor jelenik meg Kasszandra-i jóslatként: majd ha megint lesz egy nagy árvíz! „Éppen a nagy árvizek tudatosítják a vízügy társadalmi fontosságát. Nem kívánják, de szinte bizonyosra veszik, hogyha ismét egy nagy természeti katasztrófa következne be, az nagyban hozzájárulhatna a vízügy rehabilitálásához.”

Ugyanakkor aggódnak is. „Nemigen tudja senki, hogy milyen állapotban vannak a védművek, a gátak, a berendezések, inkább csak találgatják, hogy hol, melyiknél lehetnek olyan problémák, amelyek – akár az elhanyagolás, a karbantartás hiánya, akár a műszaki és erkölcsi elavultság miatt – veszélyt hordoznak. Nagy gond az,

hogy a csatornák karbantartása ma igencsak elhanyagolt. Eliszaposodnak, s ezért meghatározott időként rekonstrukció alá kellene vonni őket, s az iszapot eltávolítani belőlük. Nagyon nagy a lemaradás, majdhogynem a működőképességet kérdőjelezi meg. Ez ugyan vízügyi feladat, ugyanakkor nincs rá pénz. A tulajdonosváltás és a termelőszövetkezetek átalakulása után a kisebb csatornákkal senki sem törődik.”

Az 1999-es ár- és belvízhelyzet mintha ezeket fátumszerűen beigazolni látszanék. Aligha vitatható el, hogy egy korábbi vízügyi munkaszervezet és szervezettség, a karbantartási–fenntartási munkák tervszerű elvégzése e károkat milliárdos nagyság-rendekkel mérsékelhette volna. (Az már valóban csak zárójelben jegyezhető meg, hogy a vízügy most is elmulasztotta szakmai érdekérvényesítését!)

A harmadik fejezet alkalmat teremtett Török Gábornak, hogy bemutassa a szervezeti kultúra értelmezését, részletes elméleti alapokat teremtve annak vízügyi alkalmazhatóságát illetően. E fejezetben ismét megjelenik a vízügy és a környezetvédelem szétválasztása után tapasztalható ellenségeskedés a két terület művelői között. A legtöbben ezt nehezen magyarázhatónak vélik, mert – mint a tanulmány is megállapítja – a környezetvédelemben dolgozó szakemberek nagy része vizes alapképzettségű. Érdemes volna annak vizsgálata, hogy a környezetvédelmi tárcához átigazolt vizesek milyen beosztásokban dolgoztak eredeti szakmájukban, és mennyire motiválta magatartásukat a leértékeltség, a félreállítottság érzete. A szervezeti kultúra elemzése alapján levezetett megoldási javaslatok egy megújuló vízügyi szervezet számára sok figyelemreméltó gondolatot, lehetőséget villantanak fel.

A negyedik fejezet a tanulmány készítésekor a még csak törvényjavaslat formájában létező vízügyi szabályozással foglalkozik. Abból a szempontból jelent érdekességet, hogy mára tetten érhető, mi valósult meg és mi maradt későbbi szabályozásra azokból a javaslatokból és észrevételekből, melyeket még a parlamenti vita előtt az érintettek megtettek.

A sokféle társadalmi hatáselemzés végkicsengése nem túl biztató: „...Az várható, hogy a hiányzó területeken a tapasztalatok megmaradnak lokálisnak és atomizáltak, ezért több helyen további konfliktusok valószínűsíthetők a törvény bevezetése utáni években is.”

Talán szerencsésebb lett volna az irodalomjegyzéket egységesen az egyes fejezetek végén vagy a kötet legvégén elhelyezni. Így könnyebben áttekinthető lenne a feldolgozott és ajánlott bibliográfia.

A Melléklet – benne Bős–Nagymaros kronológiájával –, és a Függelék jól támasztja alá, és hasznosan egészíti ki a tanulmányt. A közölt dokumentumok természetesen az informális csatornákon áramló utasításokról és döntésekről nem adhatnak tájékoztatást, bár az ördög gyakran éppen ezekben a részletekben van elrejtve. Számunkra talán örökre.

ABSTRACTS

Gál, Róbert Iván

Soft Budgetary Constraint, the Handling of Contracts and Notorious Unreliability

According to Fukuyama, the creation of confidence needed to co-operation belongs to that twenty per cent of social phenomena we are unable to account for by the terms of rational decisions. Therefore social scientists often define the phenomenon in question by the concepts of culture, socialisation, mentality, or habitus. Such explanations, however, become clumsy when they have to explain social change, particularly rapid changes. Whereas during the period between 1988 and 1993, studied by the paper, the reliability of contracts has significantly improved, the handling techniques of contracts have been transformed. How would it be possible to achieve such a rapid change in habitus, or mentality, how could re-socialisation be so fast? And why would these changes point particularly in the direction of the improvement of contractual discipline?

In order to avoid the possible stumbling blocs, we have tried to drop explanations based on a certain constellation, the „it is just like this and not that” of preferences. We have construed such a model in which individual actions derive from the rational calculations of the persons involved. The changes to be explained were not deducted from the changing preferences but we have attempted to find such environmental variables influencing the decisions of actors, the changes of which may have caused the changes in the behaviour of contracting parties and in the contracts themselves. This variable was found in the softness, or hardness of the budgetary constraint, that is in the presence, or lack of presence of a third actor behind the contracting parties, or, who can be utilised by them.

Simonyi, Ágnes

Competitiveness by the Welfare System and Public Goods

Following the political, economic and social transformation in Hungary, the socially most sensitive problems of the cost of wages and welfare provision raise the issue of the safeguarding and financing of social provision, the changes of the level of state support and services, the modification of the social functions of places of work and the welfare role of economic organisations. The research presented in the paper has mapped the views of the top managers of competitive big enterprises in relation to such different developments of welfare provision like the reforms of social and health care, education and vocational training, the insurance of the unemployed, allocations to families and work-related perquisites. The experiences presented show that the management of the competitive segment of the economy attributes great significance to the quality of human resources, therefore they consider it important in several fields – such as health care, vocational training, or housing – to increase

public expenditure. From the angle of economic actors it is the welfare system offering those public goods which are the resources as well as cost of their competitiveness and by the results of which, leading to innovation, creativity, responsibility, they are able to face global competition.

Devi Sacchetto

Actors of Fashion: Italian Companies in Hungary

The paper presents a research dealing with the experiences of the investment of Italian textile and garments industry, based on specific chains of a putting-out system, in Hungary. In the fashion branch of the Italian economy the main actors of international expansion are those suppliers and traders who have emerged from the sphere of small entrepreneurs and independent producers, showing an incredible growth in the North Italian areas. This type of the system of international subcontractors is able to maintain the flexibility of the production processes of manufacturers and it is even able to reduce costs, basing its production on external outwork, including Hungarian partners. The paper presents such actors of the Italian putting-out system like the independent merchant-entrepreneurs, the so-called 'travelling' technicians who have acquired professional experience in manufacturing firms, and the managers employed here. The paper also describes their tasks in operating the Hungarian companies. The research has repeatedly found that in this low-pay branch Hungarian labour had shown resistance towards the system of division of labour, based on strict specialisation of the Italian companies, which has restricted their autonomy at work and their internal communication in the place of work.

Csákó, Mihály–Berényi, Eszter–Bognár, Éva–Tomay, Kyra

Political Socialisation in Hungary in the 90s

This is the first publication in Hungarian of the results of the series of research done by the students of sociology of ELTE University on the basis of three data collections among seventh-form pupils of primary schools in the 90s. The research was focused on the initial degrees of political interest and on its specific determinants, mostly on the basis of Annick Percheron's theory. We have found some difference in the degree of interest (measured by direct questioning and edited variables) between boys and girls, and between the pupils of schools in housing estates/slum areas/elite ones. During the 90s political interest, and political activity in particular, were decreasing among the young teenagers. The political interest of parents seems to be the most decisive determinant of all. Attitudes towards differentness are strongly positive in respect of the great Western nations, they are often negative towards Gypsies, but they are only weakly related to the other variables of political socialisation. The experiences of the research correspond to Pecheron's hypothesis, that the process of political socialisation goes parallel to the fullest possible integration into the adult world.

Szerzőink figyelmébe!

A Szociológiai Szemle szakmai folyóirat, amely tudományos elemzéseket, ismertetéseket és a szociológiai tudomány életével kapcsolatos publikációkat közöl.

1. A beküldött és a lap jellegének megfelelő írásokat szakértők bevonásával a Szerkesztőség bírálja el.

2. A közlésre benyújtott tanulmány még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet.

3. A tanulmány szövegét nyomtatott kézíraton kérjük leadni, kb. egy ív terjedelemben. A/4-es méretű papíron, széles margóval, kettes sortávolsággal. Kérjük mellékelni a kéziratfájl floppyn MS-Word for Windows 2.0 vagy MS-Word for Windows 6.0 formátumban, továbbá *közölni az összes elérhetőségeiket (munkahely- és lakáscím, telefon, fax, mobil, e-mail)* is. Kérjük, hogy a tanulmányhoz magyar és angol nyelvű rövid összefoglalót küldeni szíveskedjenek.

A közlésre elfogadott tanulmányokat a szerkesztőség az Interneten is hozzáférhetővé teszi.

4. A szöveg első lapja a címlap, amelyen csak a szerző(k) neve, a cikk címe (alcíme) szerepeljenek és az esetleges köszönetnyilvánítások *-gal jelölt lapalji jegyzetben.

5. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket stb. Pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzetek ne legyenek. Az irodalmi hivatkozások a főszövegben szerepeljenek a következő formában:

– ha a hivatkozott mű szerzője szerepel a szövegben, a név után zárójelben legyen a hivatkozott mű megjelenésének éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: MacIntyre (1967:35);

egyéb esetekben (idézet stb.) zárójelben szerepeljen a szerző(k) neve, a megjelenés éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: (Roth-Schluchter 1979:35).

El kell kerülni az „i. m.”, „i. h.” típusú hivatkozásokat.

6. A szövegben szereplő táblázatokat számozva, címmel ellátva kérjük. A táblázatok címe, az oszlopok és sorok megnevezése, a magyarázatok a cikk nyelvén íródjanak. Nem fogadjuk el tehát az adatelemző, adatfeldolgozó programokból kikerült nyers, szerkesztetlen, a szövegbe pusztán beillesztett táblázatokat. Amennyiben a szerző ábrát kíván közölni, ezt külön lapon, a kívánt formában megrajzolva kérjük leadni.

7. A szövegtörzs után, külön lapon kezdve kérjük az irodalomjegyzéket. Az irodalomjegyzék a szerzők neve szerint szigorú betűrendben tartalmazza a szövegtörzsben és lábjegyzetben hivatkozott teljes irodalmat olyan módon, hogy a szövegbeli hivatkozásokat az irodalomjegyzékben azonosítani lehessen. Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet. Az irodalmi hivatkozások három alapformája a következő:

– könyv: szerző(k), megjelenés éve: a mű címe, a kiadás helye: a kiadó neve;

– folyóiratcikk: szerző(k), a megjelenés éve: a cikk címe, a folyóirat neve (az évfolyam sorszama), a szám sorszama, a cikk kezdő és befejező oldalszáma;

– gyűjteményes kötetben szereplő cikk: a szerző(k) neve, a megjelenés éve: a cikk címe. In: a gyűjteményes kötet szerkesztőjé(i)nek neve (szerk. vagy ed(s), vagy Hrsz.), a kötet címe, a kiadás helye: a kiadó neve, a hivatkozott írásmű kezdő és utolsó oldalszáma.

OTKA pályázatok
Az 1999-ben beérkezett szociológiai pályázatok eredményei,
a Szociológia Szakzsűri tapasztalatai és bírálati szempontjai

A Szociológia Szakzsűri 1999. október 22-én összehívott ülésén hozta meg döntését az 1999-ben beérkezett szociológiai pályázatok támogatásának elbírálásáról.

Az ülésen megjelent zsűritagok: Örkény Antal, Sik Endre (elnök), Szántó Zoltán, Tardos Róbert, Tibori Tímea és Utasi Ágnes. Az ülésről igazoltan volt távol Meleg Csilla, Rudas Tamás és Szirmai Viktória. A zsűri a beérkezett 40 pályázatból összesen 23-at javasolt támogatásra, ami a pályázatok 57,5 százalékát teszi ki.

Az OTKA Társadalomtudományi Kollégiuma rendelkezésére álló pénzügyi keret akkor tekinthető véglegesnek, ha az Országgyűlés elfogadta a 2000. évi Költségvetési Törvényt és az OTKA Bizottság jóváhagyta a felosztható keretet. Ennek függvényében a Szociológia Szekcióban szétosztott 23 680 eFt még módosulhat.

A támogatásban részesülő pályázatok három csoportba sorolhatók a zsűri bírálati elvei alapján:

1. Azokat a pályázatokat, melyek szakmailag megfeleltek, a költségvetésük arányos és indokolt volt, a zsűri a teljes összeggel támogatta. (Lásd 1. a. táblázat)
2. Azokat a pályázatokat, melyeknél a kutatási téma szakmailag megfelelő, de az ehhez párosuló költségek túlméretezettek voltak, a zsűri csökkentett költségvetéssel támogatta, és a pályázatban vállaltak maradéktalan teljesítését feltételül szabta. (Lásd 1. b. táblázat)
3. Azon pályázatok esetében, melyeknek csak egy részterületét támogatta a zsűri, az adott részterülethez a pályázati tervben megjelölt igényt teljes mértékben odaítélte. (Lásd 1. c. táblázat)

A támogatott pályázatokat a táblázatok név, kutatási téma és javasolt futamidő szerint tartalmazzák.

A zsűri tapasztalatai és bírálati szempontjai:

1. Az idén nem volt olyan pályázat, amire ne érkezett volna opponensi bírálat. A beérkezett opponensi bírálatok szakszerűbbek és kritikusabbak voltak.
2. A zsűri új adatfelvételt tartalmazó pályázatokat csak jól megindokolt esetben támogatott.
3. A pályázatok között voltak túlzott igények, illetve túlméretezett kutatási költségtervek, ezért a szakzsűri nem minden esetben tudta érvényesíteni azt az elvet, hogy az arra érdemes pályázatokat a kért összeggel támogatja.
4. Ezeket a gondokat a zsűri úgy oldotta meg, hogy a pályázatból kiválasztotta a számára meggyőzőnek és fontosnak tűnő részt, és annak teljesítésére kérte fel a pályázót. Számos esetben viszont, a túlzott igények lefaragása mellett hangsúlyozta, hogy a lefaragás ellenére az egész tervet megvalósítandónak tekinti.
5. Empirikus adatfelvételt támogatása esetében a zsűri a pályázat teljesítési kritériumaként a zárótanulmány és az empirikus felvétel adatainak együttes leadását kötötte ki, mellyel hozzájárul a közpénzen keletkezett tudományos eredmények – OTKA archívumon keresztül – nyilvánossá tételéhez.
6. Azokat a kutatókat, akik korábbi pályázataik zárótanulmányát nem fogadta el a zsűri, a pályázati rendszerből ideiglenesen kizártnak tekintette, s egyben eljuttatta állásfoglalását az OTKA Bizottságnak, mely szerint ilyen esetekben új zárótanulmány készítését, illetve – annak hiányában – a pályázati összeg visszautalását javasolja.

Budapest, 1999. november 3.

Sik Endre (zsűrielnök)

Név	Kutatási téma	Futamidő (év)
-----	---------------	---------------

1. a. táblázat

Csepeli György	Etnikai-nemzeti többség-kisebbség viszonyok a Kárpát-medencében	2
Fónai Mihály	Az értelmiségkép változásai a posztszocialista átmenet publicisztikájában	2
Gaszó Ferenc	A társadalmi makrofolyamatok generációs hatásai és következményei	3
Hidy Péter	A művelődésszervezői pályakép	3
Karády Viktor	Iskolázottsági egyenlőtlenségek a századfordulón	4
Kuczi Tibor	Vállalkozás és kultúra: a piacgazdaság kisvállalkozói konstrukciója	4
Moksony Ferenc	A magyarországi öngyilkosságok területi szempontú vizsgálata	3
Szalai Júlia	A kisebbségi viszonyok és a szociális kérdés összefüggései az ezredforduló magyar társadalmában	2
Tardos Róbert	A Szociológiai Szemle folyóirat támogatása	2

1. b. táblázat

Csanádi Gábor	Szuburbanizációs folyamatok a kilencvenes években	3
Fokasz Nikosz	Kaotikus fejlődés és fraktál mintázatok	3
Füstös László	A háttér-változók értéktípusokra gyakorolt hatásának tesztelése 24 ország esetében (LVPLS modellezés)	2
Kertesi Gábor	A cigányság gazdasági és társadalmi helyzete Magyarországon	3
Ladányi János	Szociális és etnikai alapon létrejövő lakótelepi szegregáció alakulása Budapesten, különös tekintettel a posztkommunista átalakulás időszakára	4
Lengyel György	Társadalmi trendek és jelzőszámok	2
Tibori Tímea	Kulturális- és médiaszakemberek életstílusa (érték- és magatartásvizsgálatok)	3

1. c. táblázat

Andor Mihály	Az alternatív gimnáziumi képzés első évtizede	3
Falussy Béla	Életmód-időfelhasználás 2000	3
Hamar Anna	Szövetkezés Magyarországon az ezredfordulón	2
Huszár Tibor	A Kádár-rendszer represszív jellege és intézményei, a poszt-sztálini pártállami struktúrák nyitottság és zártság szerinti árapály mozgása	3
Kovács Katalin	Egy rendszerváltó mezőváros	2
Nyilas Mihály	Az emberi jogok érvényesülésének problémái a magyar humánszolgáltatásokban	2
Rudas Tamás	Hiányos adatállományok statisztikai elemzése	2

Szerzőink

Gál Róbert Iván

TÁRKI

Simonyi Ágnes

ELTE Szociálpolitikai Tanszék

Devi Sacchetto

Ph. D. hallgató, Genovai Egyetem

Csákó Mihály

ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete

Berényi Eszter

egyetemi hallgató, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete

Bognár Éva

egyetemi hallgató, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete

Tomay Kyra

egyetemi hallgató, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete

Szabó Laura

Ph. D. hallgató, BKÁE Szociológia Tanszék

Schleicher Nóra

Ph. D. hallgató, ELTE Szociológiai Intézet

Vicsek Lilla

Ph. D. hallgató, BKÁE Szociológia Tanszék

Huoranszki Ferenc

CEU Politikatudományi Tanszék

Cserne Péter

egyetemi hallgató, BKÁE – Láthatatlan Kollégium

Czobor Zsuzsa

International Business School

Jankó Béla

Ph. D. hallgató, BKÁE Szociológia Tanszék

Nagy Réka

Ph. D. hallgató, BKÁE Szociológia Tanszék

Csejtei Mária

újságíró, egyetemi hallgató

Szabó Iván

mérnök–közgazdász

A folyóirat megrendelhető a következő címen:

Magyar Szociológiai Társaság
1014 Budapest, Országház u. 30.
(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)
Telefon: 224-6747; fax: 224-6745
e-mail: mszt@mtapti.hu
<http://kvtr.elte.hu/mszt/>

Éves előfizetési díj: 1 500,- Ft + postaköltség
Példányonkénti ár: 400,- Ft

Contents

PAPERS

- Gál, Róbert Iván: Soft Budgetary Constraint, the Handling of Contracts
and Notorious Unreliability..... 3
- Simonyi, Ágnes: Competitiveness by the Welfare System
and Public Goods 24

WORKSHOP

- Devi Sacchetto: Actors of Fashion: Italian Companies in Hungary 36
- Csákó, Mihály–Berényi, Eszter–Bognár, Éva–Tomay, Kyra:
Political Socialisation in Hungary in the 90s..... 50
- Szabó, Laura: Alone or in the Common One?
A Comparative Analysis of the Forms of Economic Activities
of Two Villages of Hargita County 69

ORIENTATION 88

- Schleicher, Nóra: „Is Rational Choice Theory a Rational Choice of Theory?” 90
- Vicssek, Lilla: The Sociological Theory and Critique of Rational Decisions 103
- Cserné, Péter: Gary Stanley Becker: Preferences and the Imperialism
of Economic Science 113
- Czobor, Zsuzsa: Studies in Rationality and Social Change.
Peter Hedström and Swedberg (eds.) 128
- Janky, Béla: The Sociological Theory of Rational Decisions
and the Problem of Measuring. A Selective Survey 139

DISCUSSION

- Huoranszki, Ferenc: Decision-making Theory and Ethical Norms II.
(An answer to the criticism of Loránd Ambrus-Lakatos) 156

BOOKS

- Dupcsik, Csaba: Something is beginning..... 165
- Nagy, Réka: Andrei Roth: Nationalism sau Democratism? 173
- Csejtei, Mária–Szabó, Iván: Organisational Culture and Communication 176

ABSTRACTS 180

